

આંતરભારતી પુસ્તકમાળા

ଉଦ୍ୟତ

શ્રીરમેન્દ્ર મુખોપાધ્યાય

અનુવાદક

રમાણીક મેથ્રાણી

નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઇન્ડિયા નવી દિલ્હી

૧લી
 ૨જી
 ૩જી
 ૪જી
 ૫જી
 ૬જી
 ૭જી
 ૮જી
 ૯જી
 ૧૦જી
 ૧૧જી
 ૧૨જી
 ૧૩જી
 ૧૪જી
 ૧૫જી
 ૧૬જી
 ૧૭જી
 ૧૮જી
 ૧૯જી
 ૨૦જી
 ૨૧જી
 ૨૨જી
 ૨૩જી
 ૨૪જી
 ૨૫જી
 ૨૬જી
 ૨૭જી
 ૨૮જી
 ૨૯જી
 ૩૦જી
 ૩૧જી
 ૩૨જી
 ૩૩જી
 ૩૪જી
 ૩૫જી
 ૩૬જી
 ૩૭જી
 ૩૮જી
 ૩૯જી
 ૪૦જી
 ૪૧જી
 ૪૨જી
 ૪૩જી
 ૪૪જી
 ૪૫જી
 ૪૬જી
 ૪૭જી
 ૪૮જી
 ૪૯જી
 ૫૦જી
 ૫૧જી
 ૫૨જી
 ૫૩જી
 ૫૪જી
 ૫૫જી
 ૫૬જી
 ૫૭જી
 ૫૮જી
 ૫૯જી
 ૬૦જી
 ૬૧જી
 ૬૨જી
 ૬૩જી
 ૬૪જી
 ૬૫જી
 ૬૬જી
 ૬૭જી
 ૬૮જી
 ૬૯જી
 ૭૦જી
 ૭૧જી
 ૭૨જી
 ૭૩જી
 ૭૪જી
 ૭૫જી
 ૭૬જી
 ૭૭જી
 ૭૮જી
 ૭૯જી
 ૮૦જી
 ૮૧જી
 ૮૨જી
 ૮૩જી
 ૮૪જી
 ૮૫જી
 ૮૬જી
 ૮૭જી
 ૮૮જી
 ૮૯જી
 ૯૦જી
 ૯૧જી
 ૯૨જી
 ૯૩જી
 ૯૪જી
 ૯૫જી
 ૯૬જી
 ૯૭જી
 ૯૮જી
 ૯૯જી
 ૧૦૦જી

પને
 કે
 ચવા
 યક
 કેત
 ગણે
 શિ-
 તા
 રંતુ

1975 (શક 1896)

© શીષેન્દુ મુખોપાધ્યાય
ગુજરાતી અનુવાદ : નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઇન્ડિયા

રૂપિયા 5.50

વિતરક
વૉરા એન્ડ કંપની
ગાંધી એગ્ગ્રસ, ગાંધી માર્ગ,
અમદાવાદ-380001

Original Title : GHUNPOKA (Bengali)
Gujarati Translation : UDHAI

પ્રકાશક : ડાયરેક્ટર, નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઇન્ડિયા, એ-5, ઝીનપાર્ક, નવી દિલ્હી-110016
મુદ્રક : શાંતિલાલ હરજીવન શાહ, નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-380 014

ભૂમિકા

જોડે પ્યારીયાંદ મિત્રકૃત ‘આગાહેર ઘરે દુલાલ’ 1858માં પ્રગટ થયેલી નવલકથા અંગસાહિત્યની સૌ પ્રથમ નવલકથા છે, છતાં કહેવું જોઈએ કે આપણા સૌ પ્રથમ અગ્રણી નવલકથાકાર અંકિમચંદ્ર હતા. સિપાહીઓના અળવા પડ્યા થોડાંક વર્ષે એમણે નવલકથા-લેખનનો પ્રારંભ કર્યો. એ દરમિયાન આપણા ભારતવર્ષ ઉપર મહારાણી વિક્ટોરિયાનું સામ્રાજ્ય સારી પેઠે જતમી ગયું હતું. એક તરફ મધ્યમવર્ગે માગેલી આત્મપ્રતિષ્ઠા એને મળી ચૂકી હતી. અંકિમચંદ્ર અંગાળના એ વિક્ટોરિયન યુગના એક અનન્ય અસાધારણ મહાપુરુષ હતા. એ સમયની એક આ આધુનિક વ્યક્તિએ અંગાળના અન્ય વિક્ટોરિયનોની જેમ જ સૌ પ્રથમ પોતાના વર્ગે નેગરેલી પ્રતિષ્ઠા ઉપર જ પ્રસ્થાપિત થવા ઇચ્છા રાખી હતી. પરંતુ જેનું રક્ષણ કરવાનું તેનું મૂલ્ય, અને જે કિંમત ચૂકવીને એનું રક્ષણ કરવાનું હતું તેનું પ્રમાણ, એ અનેનો વિચાર કરતાં એમની કૃતિઓમાં અનેક ત્રુટિઓ રહી ગઈ છે. છતાં એટલું તો નિર્વિવાદપણે કહી શકાય કે તેઓ જ સૌ પ્રથમ એવા ભારતીય નવલકથાકાર હતા જે આ વાત અરાખર સમજ્યા હતા કે ભાવિ કોઈનું ખાળું ખળાય એમ ન હોવા છતાંયે વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યને ક્યારેય કોઈ પણ પ્રકારે આંચ ન જ આવવી જોઈએ.

ઉદાહરણ તરીકે તેમની 1875માં સર્જાયેલી કૃતિ ‘ચંદ્રશેખર’ના પ્રતાપને કે 1882માં રચાયેલ ‘રાજસિંહ’ના નાયક મુઆરકને જોઈએ. ખરું છે કે વ્યક્તિ અને એના અવશ્યમ્ભાવિનો પરસ્પરનો પ્રતિભાવ સ્પષ્ટપણે દાખવવા એમણે બહુ ઇતિહાસનો આશરો લીધો છે. પરંતુ એમણે સરજેલી સામાજિક નવલકથાઓમાં પણ ઇતિહાસ આધારિત રોમાંચક નવલકથાઓની જેમ જ વ્યક્તિ અને એના અવશ્યમ્ભાવિનો આ સંબંધ-સંઘર્ષ અરાખર ઉઠાવ પામ્યો છે. ઘણે સ્થળે એ એક જ હોમે દર્શાવવામાં આવ્યો છે. ‘કપાલકુન્ડલા’ અને ‘દુર્ગેશ-નન્દિની’ ક્રમશઃ ભાવિના રોમાંચની અને સમકાલીનતાને આધારે જીવન જીવતા નલેનની કથા છે. એમાં ભાવિનાં એંધાણ પ્રથમથી આપવામાં આવે છે, પરંતુ

અનિવાર્ય એવા એ ભાવિની સામે એ કાઈએ પોતાના એક અંશને પણ — પોતાના વ્યક્તિત્વના એક અંશને પણ — છેલ્લે સુધી ઝાંખો પડવા દીધો નથી. એટલે સુધી કે એ અવશ્યમ્ભાવિને ઐકિમચ્છે તત્કાલીન વ્યક્તિઓના અસ્તિત્વની જટિલતાને આધારે એકાદ-બે વાર સાકાર પણ કરી આપી હતી. ‘વિષ્ણુ’નો દેવેન્દ્રનાથ અંશતઃ અને ‘રજની’ નવલકથા (1877)નો અમરનાથ મુખ્યત્વે અસ્તિત્વની અકળામણી અનર્થકતાની મોઢામોઢ આવી જાય છે, એને અંગ્રેજી સંસ્થાનવાદની જરૂરિયાતે ઉદ્ભવેલ મધ્યમવર્ગની નાડીમાં — નસેનસમાં વહેતી અકૃતાર્થતાની અસર નિશંકપણે કહી શકાય. કેટલાયે સમય પહેલાંની, અમરનાથની આ આત્મલક્ષી ઉક્તિ — ‘મારી કામ્ય વસ્તુઓનો અભાવ જ મારા દુઃખનું કારણ છે’ — આજે પણ એવી ને એવી જ સાચી જણાય છે.

2

પરંતુ વ્યક્તિત્વના વિકાસની વાતને સૌ પ્રથમ સમજનાર તો રવીન્દ્રનાથ જ હતા. એ કારણે આ વાત પણ તેઓ જ સૌ પ્રથમ સમજ્યા હતા કે ખંગાળની આ સ્થાયિત્વની ભાવના પાછળ અસત્ય ક્યાં છુપાયેલું છે તે તેઓ જ સૌ પ્રથમ નીડરપણે કહી શક્યા હતા. 1905માં પ્રગટ થયેલ એમની ‘આત્મશક્તિ’ નિબંધમાળામાં એમણે લખ્યું છે કે અંગ્રેજોના કાયદાના જોરે આપણા સમાજને જડ ખંધારણમાં ખાંધવા ઇચ્છવું એ જખરી ભૂલ છે, એમાં ભારતીય સમાજની નિર્બળતા જે રીતે પ્રગટ થાય છે તે જ રીતે એક ખીજ અસંગતતા પણ નજરે પડે છે અને તે સમાજના એક મોટા સમુદાય અને મધ્યમવર્ગ વચ્ચેનો વર્ગભેદ.

રવીન્દ્રનાથની ઉત્તમ નવલકથાઓમાં મુખ્યત્વે વ્યક્તિ ઉપર આવતી વિપત્તિઓ અને એ વિપત્તિઓમાંથી ઊગરવાના એના સંઘર્ષોનું આલેખન થયું છે. જેમાં હકીકતમાં ખંગાળી મધ્યમવર્ગનું જ અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટેના વિવિધ પ્રકારના જીવનસંઘ્રામનું દર્શન છે.

ઐકિમચ્છે એમનાં પાત્રોના વ્યક્તિત્વના ભાવિને જાણ્યું હતું, તેથી જ એમની નવલકથાઓમાં નાટ્યાત્મક પ્રયોગો દેખા દે છે. એમની નવલકથાઓનાં પ્રકરણોમાં નાટકની જેમ દશ્યો ઉપસાવવામાં આવ્યાં છે, અને એમાં એ નિપુણ હતા. પરંતુ રવીન્દ્રનાથની નવલકથાની કસોટી હતી એમના પાત્રના અસ્તિત્વની વેદનાની

રહસ્યમયતાનું સમગ્રપણે નિર્દેશન. અંકિમચંદ્રની નવલકથાઓમાં પ્રસંગના સંઘર્ષના આલેખન દ્વારા પાત્રાલેખન ઘણું આકર્ષક બની જાય છે. રવીન્દ્રનાથની નવલકથાઓમાં પાત્રના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી સમગ્ર કથામાં વિદ્યુતનું ખેંચાણ અનુભવાય છે. એના મુખ્ય પાત્રના પાત્રાલેખનમાં ઘટનાને મર્મ સાંપડે છે. તેથી રવીન્દ્રનાથે પ્રચલિત નાટ્યરીતિનો રજમાત્ર આશરો લીધો નથી. અંકિમચંદ્રનાં પાત્રોનો વિકાસ પૂર્ણ થાય છે અનુભવની પૂર્ણાદ્યુતિ સાથે. અને એમની નવલકથાઓ ગૂઢ નવલકથાઓ એટલે કે Closed Novel છે. જ્યારે રવીન્દ્રનાથની નવલકથામાં વાર્તા પાત્રોનાં સમગ્ર વ્યક્તિત્વનો વિષય હોઈ અનુભવની સાથે જ પૂરી થતી નથી. નવલકથા ત્યાં વિશદ નવલકથા અર્થાત Open Novel બને છે. એકદમ આખરી અંજલમની વાત તો ડોણ બાખી શકે? વ્યક્તિત્વની ચિરંતનતા જ એમનો વિષય હોતો તેથી તેમનાં પાત્રો ક્યારેય એક જ ખીખામાં ઢાળેલાં જણાતાં નથી. ‘ચોખેર બાલિ’ (1903)નો મહેન્દ્ર અને ‘જોગાજોગ’ (1921)નો મધુસૂદન — બંને મધ્યમવર્ગમુક્તન અધિકારવૃત્તિનો પરિચય આપે છે. છતાં એ બંને વચ્ચે પણ કેટલું અંતર છે? એક મધ્યમવર્ગી માતાને ખોળે જીહવેલો મજૂરનો દીકરો, માનસિક રીતે ‘પેટી ભૂર્જવા’ અને ખોળે બ્રિટિશ છત્રછાયા નીચે મોટો થયેલો મુત્સદ્દી ધનિક. વ્યક્તિની વિચ્છિન્નતાની વેદના ‘ગોરા’ (1910) નવલકથાના નાયકના પાત્રાલેખનમાં જે રીતે વર્ણવાઈ છે, જે રીતે જાપસે છે તેનાથી તદ્દન ભુદી જ રીતે ‘ચતુરંગ’ (1916)ના નાયક શચીશના પાત્રનું ચિત્રણ ભુદા જ રૂપરંગમાં રજૂ થયું છે. પરિણામે એ નવલકથાના ઘડતરમાં અને શૈલીમાં પણ વિવિધતા દેખાય છે. એપિકધર્મી ‘ગોરા’માં ગદ્યરૂપે એક અનાસક્ત અચંચલ સર્વદેશીય ગાંભીર્ય છે તો ‘ચતુરંગ’માં અથથી છતિ સુધી શિથિલ પ્લોટ — વાર્તાવસ્તુની રજૂઆતમાં કવિત્વનો ગૂઢ સ્પર્શ અનુભવાય છે. પરંતુ કવિત્વ અર્પીને એમણે ક્યારેય નવલકથાની જીણપ પૂરી કરવાની ઇચ્છા રાખી નથી. એમની ‘નોંકા ડૂખી’ (1905) જેવી નખળા પ્લોટવાળી મુખ્ય કૃતિને બાજુએ રાખીને જોઈ એ તો ‘ધરેઆહિરે’ (1915), ‘ચાર અધ્યાય’ (1934) કે ‘શેષેર કવિતા’ (1929)માં સર્ગયેલાં પાત્રોમાં અન્તર્ગૂઢ સત્યના પોતાના જ આઘાત-પ્રત્યાઘાતનું ટેન્શન મુખ્ય વાત છે. ત્યાં જ તેઓ આધુનિક બંગાળી નવલકથાને સ્પર્શ્યા છે.

રવીન્દ્રનાથની નવલકથાનાં સ્ત્રીપાત્રોની કલ્પનાની વિશિષ્ટતાની વાત કર્યા વિના એમના વિશે કંઈ કહી જ ન શકાય. એમની બધી જ માનસપુત્રીઓને પોતપોતાનું નિરાણું વ્યક્તિત્વ છે. અને એને પ્રત્યેક એ પોતાની અંદરથી જ પ્રાપ્ત

કરે છે. રવીન્દ્રનાથ કવિ હતા એ તુલનામાં ‘ગ્રોખેર ખાત્રી’ની વિનોદિની, ‘ચતુરંગ’ની દામિની કે ‘જોગાજોગ’ની કુમુ જાણે મુક્ત હંદની કવિતા છે. સંસ્થાનવાદની જરૂરિયાતથી ઉદ્ભવેલા આ મધ્યમવર્ગી જીવનમાં સામન્તયુગથી ચાલી આવતી સંસારની પેટર્ન વારંવાર એ વર્ગને વામણો ખનાવતા મથી છે. વારંવાર તેઓએ પોતાની જાતને વિશુદ્ધિની અગ્નિપરીક્ષામાં એ વામણાઈને આળીપ્રગ્ળા છે. આ બધામાં અદ્ભુત પાત્ર છે દામિની. એણે ઓતરાદા વાચરાને કેહું પણ ક્યારેય આપ્યું નથી.*

3

આપણા સૌથી વધુ લોકપ્રિય નવલકથાકાર શરદચંદ્રે એમનાં સ્વમાની સ્ત્રી-પાત્રોની પ્રેરણા મુખ્યત્વે રવીન્દ્રનાથની ‘વિનોદિની’ની કલ્પનામાંથી મેળવી હતી. જોકે શરદચંદ્રની કલ્પનાની ન્યૂતતાને કારણે એમની નવલકથાઓ વાર્તા-વસ્તુની નખખાઈનો ભોગ બની છે. જોકે એમને કહેવાની વાત એક મોટા દંડની હતી, છતાં નારીના પ્રેમના અધિકારની વાત તેમણે તેમની નવલકથાઓમાં ઉદ્દેગપૂર્વક રજૂ કરી છે. ‘ભારતી’ના જમાનાની રોમાંચક નવલકથાઓમાંથી ખંગાળી નવલકથાને એમણે જ છોડાવી. આ ખંગની એમની સફળતાનું રહસ્ય એમની વાર્તા-વસ્તુનો એમનો વિપુલ અનુભવ હતો, ભલે અવારનવાર એ ગમે તેટલો સંક્રાંતિ જણાતો હોય છતાં પણ. એમનાં પુરુષપાત્રો જીવિની દૃષ્ટિએ ભલે બહુ ચંકાર નથી પરંતુ જીવંત છે. સ્ત્રીપાત્રોનું આચરણ ઘણી વાર નિરર્થક જણાય છે, તેમ છતાં એમના ઉદ્દેગમાં સન્ન્યાઈ છે એટલું તો નિશકપણે સ્વીકારવું જ રહે છે. 1917માં પ્રગટ થયેલ એમનાં ‘શ્રીકાન્ત’ ખંડ પહેલો અને 1920માં પ્રકાશિત ‘ગૃહદાહ’ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

ખંકિમ, રવીન્દ્ર અને શરદ એટલે ખંગાળી નવલકથાનો પ્રથમ યુગ. બીજા યુગમાં 1930થી 1950ના સમયગાળાને આવરી શકાય. આ બીજા યુગમાં ખંગાળી નવલકથાસૃષ્ટિ પર કેઈ એકાદ-એ વિરલ પ્રતિભાનો જ અધિકાર નથી રહ્યો. ઓછામાં ઓછી છ નવલકથાકાર-પ્રતિભા આ ગાળામાં પોતપોતાની આગવી જીવનદૃષ્ટિ સાહિત્યમાં સાકાર કરવા પ્રવૃત્ત હતી. આ છમાં સ્વ. તારાશંકર,

* અહીં ઓતરાદા વાચરા મધ્યમવર્ગ માટે છે. દામિની મધ્યમવર્ગની સંક્રાંતિથી પર છે.

વિભૂતિભૂષણ અને માનિક — આ અંદોષાધ્યાય ત્રિપુટી એમાં વધુ ઉલ્લેખનીય છે. ખનકૂલ અને ભુદ્ધદેવ ખસુ નવત્રકથાના અભિગમ, નિરીક્ષણ અને શૈલીની દૃષ્ટિએ સફળતા માટે યાદ રહેશે. આ અંદોષાધ્યાય ત્રિપુટીની અન્ય કૃતિઓમાં ઓછામાં ઓછી આ ગણતરીની કૃતિઓ વિશ્વના કોઈ પણ સાહિત્ય સાથે ગૌરવ-પૂર્વક ભેટી શકે તેવી છે. એક સ્વ. તારાશંકરની 1941માં પ્રગટ થયેલ ‘હાંસુતિ ખાંદેર ઉપકથા’ અને ખીજી 1942માં પ્રગટ થયેલ ‘કવિ’ પછી વિભૂતિભૂષણની 1929માં પ્રકાશિત ‘પથેર પાંચાલી’ તથા 1939માં પ્રગટ થયેલ ‘આરણ્યક’ અને માનિકની 1936માં પ્રગટ થયેલ ‘પુતુલ નાચેર ધનિકથા’ તથા 1938માં પ્રકાશિત ‘પદ્મા નદીર માજિ.’ સુવિશાળ અનુભવ અને સુદૃઢ ભારતીય દર્શન-ચિંતનમાં તારાશંકર અબ્બેડ છે. વિભૂતિભૂષણની વિશેષતા અનુભવની આદુલ્યતાને કારણે નહીં, પરંતુ એથીયે વિશેષ એમની મર્મગ્રાહિતામાં રહેલી છે, જ્યારે માનિકે ભાવિની જટિલતા અને વિધિની વક્રતાને જોઈ, જાણી અને સુરેખ-સચ્ચેદ આસેખી છે, જે જટિલતા જીવનની ગૂંચોતો જ ખીજો પર્ચાય છે. એના પુરોગામી જગદીશ ચુપ્ત કરતાં એ આ વાતમાં આગળ નીકળી જાય છે. અંગાળી નવત્રકથાતો ખીજો યુગ જ આ રીતે ત્રીજા યુગનો જનક છે, અને એનું શ્રેય માનિક અંદોષાધ્યાયને જાય છે. આ કારણે આધુનિક નવત્રકથાકારો માટે એ વિશિષ્ટ માનના અધિકારી છે — રહેશે, જે પ્રચલિત સંજ્ઞા-સંકેતો કે રૂપોનાં આવરણોને દૂર કરી વાસ્તવિકતાને એના સાચા સ્વરૂપે જોવા મથ્યા હતા.

સતીનાથ ભાદુરી વીસમી સદીના પાંચમા-છઠ્ઠા દાયકાના એક ખીજા એવા નવત્રકથાકાર હતા જેના અદ્ભુત વિષયોના જ્ઞાને અસામાન્ય સામર્થ્ય અતાવ્યું. જરાક કાવ્યમય હોવા છતાં એમની ‘અચિત રાગિની’ એમની ‘જંગરી’થી જરાયે ઊતરતી કક્ષાની કૃતિ નથી. અને એમનું ‘દોંડાઈ ચરિત માનસ’ પ્રથમ ભાગ તો સાચે જ એક અદ્ભુત કૃતિ છે.

4

શીવેન્દુ મુખોપાધ્યાય અને એમના સમકાલીન અન્ય લેખકોએ જ્યારે નવલ-કથાક્ષેત્રે ઝુકાવ્યું ત્યારે, એ અગાઉના દસ-બાર વર્ષના ગાળા દરમિયાન અંગાળી નવત્રકથાઓમાં એક એવું વલણ દેખાયું જેને ખાલુ સ્વસ્થ કહી નહીં શકાય. ખીજા મહાયુદ્ધ પછી એ વલણ પ્રબળ થતું ગયું. એક જ ઘડાકે કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે ઇતિહાસ-ભૂગોળનું વલણ. ખીજા મહાયુદ્ધ પછી મધ્યમ વર્ગના

જીવનમાં શતાબ્દીથી ઊતરી આવેલાં જીવનમૂલ્યો નાશ પામ્યાં છે. એની રીત-રસમ બદલાઈ ગઈ છે. દેશના ભાગલાને પરિણામે અસલી ગામડાંનું સ્વરૂપ નાશ પામ્યું છે. લોકોમાં હતાશા આવી છે અને વર્ગ વર્ગ વચ્ચેનું ધૂધળું ભાવિ વગેરે સામસામાં ન અથડાતાં નવલકથાનાં વિષય-વસ્તુ અને પરિમાણોએ અત્યંત સરળ-સહજ માર્ગ લીધો છે. પલટાતા યુગની માંગે આથી ઇતિહાસના જ્ઞાન વિના, ભૂતકાળને આધારે લખાતી એક પ્રકારની નવલકથાઓ એ ગાળામાં અસ્તિત્વમાં આવી અને અપરિચિત પૂર્વજીવનના વર્ણાંકને આવરતી કેટલીક ચમત્કારભરી વાર્તાઓ આપણે પામ્યા. બેશક, એ આખા ગાળાનું ચિત્ર જ આવું હતું એમ કહેવાથી સમગ્રતા ઊપસતી નથી. એ જ ગાળામાં કેટલાક લેખકોએ મધ્યમ-વર્ગની કારમી કઠણુધની સામિતી આપતી કૃતિઓ એમની સહૃદયતા અને સચ્ચાઈથી આપી છે. જેમાં મુખ્યત્વે ન્યોતિરિન્દ્ર નંદીકૃત ‘બારો ઘરે એક ઉડાન’ અને સંતોષકુમાર ઘોષકૃત ‘કિનુ ગોપાલાર ગણિ’ આ પ્રસંગે ઉલ્લેખનીય છે. બીજા બાજુ વ્યક્તિના અસ્તિત્વ માટેના સંઘર્ષે પણ નવલકથાકારને આકર્ષ્યો, એની સામિતી રૂપે અસીમ રાય કૃત ‘ગોપાલ દેવ’ નવલકથાને લઈ શકાય. અમીયભૂવણ મજુમદાર અને ગુણમય માન્નાકૃત બે મહાનવલ પણ આ વખતે યાદ આવે છે.

મતિ નન્દી, શીવેન્દુ મુખોપાધ્યાય, દેવેશ રાય, શ્યામલ ગંગોપાધ્યાય, અરેન ગંગોપાધ્યાય જેવા ટૂંકી વાર્તાના મુખ્ય વાર્તાકારોએ છઠ્ઠા દાયકાના પ્રારંભે તેમની વાર્તાઓ દ્વારા સૌ પ્રથમ આ સત્યને સ્પષ્ટ કર્યું કે વાસ્તવિકતાની સંજ્ઞા-સંકેતોની સીમાઓ પલટાઈ ગઈ છે. દેવેશ રાય ત્યારે રીતસરના નવલકથાકાર થયા નહોતા. પરંતુ બીજાઓએ નવલકથાને પણ એમના મુખ્ય વક્તવ્યનું માધ્યમ બનાવી લીધું હતું. એ પહેલાં તારાશંકર કૃત ‘યોગબ્રહ્મ’ જેવી નવલકથામાં માનવીની વિપત્તિઓનું વિશદ આલેખન સાંપડ્યું છે ખરું, પંતુ આટલી વાત ખરી છે કે યુવાન પેઢી અને યુવાનતર વર્ગ માટે લખતા લેખકોની કૃતિઓમાં જ બીજા મહાયુદ્ધ પછીની આધુનિક દુનિયાનાં એંધાણુ નજરે પડ્યાં. એ અંધા સર્જકોને હાથે જ બંગાળી નવલકથા કલકત્તામાં પાછી ફરી છે — પાછી ફરી રહી છે આધુનિક સ્વરૂપે, આમ કહેવા છતાંય બધું જ અરામર કહેવાયું છે એમ કહી નહીં શકાય. કહેવું એમ જોઈએ કે માનિક બંદોપાધ્યાયના યોગ્ય ઉત્તરાધિકારી લેખે તેઓ નવલકથાને વ્યક્તિના વિશ્વમાં પાછી લઈ આવ્યા છે. 1955માં સુનીલ ગંગોપાધ્યાય કૃત વિશિષ્ટ નવલકથા ‘આત્મપ્રકાશ’ પ્રગટ થઈ. વ્યક્તિના ચેતન-

જગતનો પડઘો એમાં મુખ્યત્વે પ્રગટે છે. આ બધામાં પાંચમા દાયકાના યુવાન નવલકથાકાર સમરેશ બસુએ લખી નાખી બંગાળી સાહિત્યમાં ભારે ચક્ર્યાર મચાવી દેતી નવલકથા ‘વિવર’ અને બંગાળી નવલકથાનો ત્રીજો યુગ શરૂ થયો. ‘વિવર’નો કથાનાયક હોય કે પછી લોકનાથ ભટ્ટાચાર્ય જેવા મહત્ત્વપૂર્ણ કવિએ તાજેતરમાં લખેલી ‘આબુધાટેર કુમારી માછ’ જેવી પ્રતીકમય નવલકથાનો નાયક હોય, આ બધા નાયકોમાં આપણે જોયું કે હવે નાયકોચિત નાયકોનો જમાનો પૂરો થયો છે. દૃશ્ય અને દ્રષ્ટાના સંયોગ સર્વન્યું છે એક નવું — ત્રીજું જગત — જેનું સ્વાભાવિક અસ્તિત્વ છે વ્યક્તિના ચેતન-અવચેતનનાં તેજ ને તિમિરમાં.

શીવેન્દુએ એક અર્થગંભીર વાત રજૂ કરી છે. પોતાની આત્મકથાત્મક નવલકથા 1972માં પ્રગટ થયેલ કૃતિ ‘ઉગ્ગન’માં એક સ્થળે એ કહે છે કે, “દુનિયામાં એક વાર પોતાની રીતે અવતાર લીધા પછી કોઈ પણ રીતે ખીગ્ગ કોઈની જેવા થઈ શકાતું નથી.” ખીગ્ગું કંઈ જ નહીં, આ ઉપાધિવિહોળા માનવીને જ આ યુગના નવલકથાકારો શોધી રહ્યા છે. શીવેન્દુ એ બધા નવલકથાકારોમાં અન્યતમ છે. એની ‘ઉગ્ગન’ નવલકથાનો નાયક ‘કુકું’ જે દિવસે સૌ પ્રથમ નિશાળે જાય છે તે દિવસે એને એના ખરા નામે ‘મધુસૂદન’ કહી ઓજાવવામાં આવે છે, ત્યારે એ હોંકારો ભણતાં ભૂતી જાય છે, એને એ જેનાથી પરિચિત છે તે હુસામણા નામે જ ઓજાવવો જોઈ શકે નહીં તો ઉત્તર નહીં મળે. હરકોઈ માનવી માટે આ ખરું છે. આમ છતાં વિધ વિધ નામે વિભક્ત થયેલા માનવીનો હોંકારો એને કયે નામે ઓજાવવાથી મળશે? આ પ્રશ્ન જ પૂછે છે શીવેન્દુ. 1972માં પ્રગટ થયેલી એની કૃતિ ‘ફેરા’ નવલકથાનો નાયક અતનુ નામરૂપી બધાં આવરણો ફગાવ્યા પછી પણ પોતાના સત્યને પામે છે ખરો? માનવી આ રીતે પોતે જ પોતાને વીસરી જાય છે અને ફરી કંઈ રીતે પોતાને પામે છે એ જ શીવેન્દુની નવલકથાનો વિષય છે.

શીવેન્દુની બે પ્રતિનિધિ નવલકથાઓ છે, 1967માં પ્રથમ થયેલ ‘ધુણુ પોકા’ તથા 1971માં પ્રગટ થયેલ ‘પારાપાર.’ ‘ધુણુ પોકા’ એની પહેલી નવલકથા છે. આ બે નવલકથાઓમાં વ્યક્તિની વિચ્છિન્નતાની વાતો વણાઈ છે. એની જગાબદારીનો ક્રમશઃ વધતો બોલો એમનો મુખ્ય વિષય છે.

શીવેન્દુને રાખોડી રંગ સાથે દોસ્તી છે. એનો પ્રયોગ એ વિશેષ ગૂઢાર્થમાં કરે છે. ક્યાંક જાણે કંઈક ભારે ઉદારીનતા એનાં પાત્રોની કલ્પનામાં રહી છે. ‘ધુણુ પોકા’નો શ્યામ કે ‘પારાપાર’નો સ્વલિત નવલકથાના પાત્રને અખંડિત

રાખીને પણ આ સભ્યતાના પડદા ઉપર આધુનિક માનવીના રૂપને ખરાખર રખૂ કરે છે. એનાં પાત્રોને વિશ્વમાં સર્વોચ્ચ બનવાની આકાંક્ષા નથી કે નથી કંઈ ગુમાવી બેઠા તેનું કે આપત્તિનું દુઃખ, કે કંઈ જ મેળવવા માટે એ હાથ લાગે કરતો નથી. જે યુગમાં ઇતિહાસ, સમાજ, રાજકારણ વગેરે વ્યક્તિ પાસે આવીને અટકી જાય છે એ યુગનો બાહ્ય આધારવિહોળો માનવી પોતે જ પોતાનામાં કંઈ રીતે પાછો ફરે છે એની વાત જ કરે છે આ નવલકથાકાર શીર્ષેન્દુ. આવા આંતરદર્શી નવલકથાકારોમાંનો એક મુખ્ય નવલકથાકાર આ શીર્ષેન્દુ છે. પરિણામે એના રાખોડી રંગની આસપાસ ગેરુઆ રંગની એક કિનારી ઊપસી આવી છે. એની નવલકથામાં અને ટૂંકા વાર્તાઓમાં મહદંશે પાગલો અને પાગલોએ જોયેલી-જાણેલી વાતો અવારનવાર નજરે પડે છે, પરંતુ એમનો કોઈ જ પાગલ માત્ર કુગુણ ઉપજનવા સર્જાયો નથી. એની અતિ સુંદર ટૂંકા વાર્તા ‘ઉત્તરેર આલકનિ’નો પાગલ શીર્ષેન્દુના ખરા પાગલોના પ્રતિનિધિ જેવો છે. કહેવાની કૃતિ કે નિષ્ક્રિયતા, પ્રાપ્તિ કે અપ્રાપ્તિ માનવી માટે નિર્ઠક બની જતાં વાસ્તવિકતા એને વધુ સતારી કે દમાવી શકતી નથી. એ સત્ય જ શ્યામરૂપે અવતારિત થયું છે, વિમાનરૂપે દેખા દે છે. ‘ઉત્તરેર આલકનિ’નો અગુણ આ પ્રકારનાં પાત્રોની કલ્પનામાં પરાકાષ્ઠા છે. એ પહાડ જેવો અડગ છે. એની સામે આપણી પરિચિત વાસ્તવિકતાની કલ્પવૃત્તિ કરતી નહીં છે, જે આગે છે, પરંતુ તુચ્છતા પાત્રના ‘ભય’માં જાણે એ સુકાઈ જશે એમ લાગે છે. કદાચ એ એકાએક સુકાઈ જાય એવું પણ બને. અન્તરગત વાસ્તવિકતાને આ રીતે અનુભવગમ્ય કરવામાં જ આજના વાર્તા-નવલકથાકારની સાર્થકતા છે. બાહ્ય વાસ્તવિકતા નહીં, પરંતુ અંતરની વાસ્તવિકતા જ આ લેખકોનું નિશાન છે.

‘ધુણપોકા’નો શ્યામ આધુનિક અણુનમ માનવીનો પ્રતિનિધિ છે. વાસ્તવિકતાએ એને ખોખરો કર્યો છે. બધી જ બાહ્ય પરિસ્થિતિ એને પ્રતિકૂળ છે, સત્ય છે માત્ર એની ચેતનમાં પડતું વાસ્તવિકતાનું પ્રતિબિંબ. વિચ્છિન્નતા જ છે એનું પરિચાયક બળ. એ કારણે જ હકીકતમાં એ કોઈ નોયે પ્રતિનિધિ નથી. કોઈ પણ વર્ગનો પ્રતિનિધિ નથી. એ સ્વયંસિદ્ધ છે. એ એકાકી એકલવીર છે. નોકરી એણે સ્વેચ્છાએ મૂકી દીધી છે. ત્યારથી એના સંબંધોના તાંતણા પણ તૂટી ગયા છે. ઈતિની સાથે પણ એણે એના સંબંધ અંગે કોઈ જાતનો માથા-દુખાવો વહોર્યો નથી. કુદરતી રીતે સહજપણે જ એ પોતાની જાતને ધીરે ધીરે પોતાની અંદર જ સમાવી રહ્યો છે. મોટરસાઇકલસ્ટ અને લીલા વિપરીત-

અગિયાર

પણે જ એના અસ્તિત્વની બહારની કોઈ શક્તિ છે. વાસ્તવ જગતમાં તો રહી છે એક હૈયાસૂતી શત્રુતા. એથી જ શ્યામની દુનિયામાં વાસ્તવિકતાનું ખોખરું સ્વરૂપ એ દુનિયાના પોતાના જ આગવા લૅન્ડિંગની જેમ ઊપસી આવે છે. આ આખી નવલકથા એનાથી સભર છે. શ્યામ નામની વ્યક્તિ દશ્ય-વાસ્તવ જગતના ધક્કા ખાઈ ખાઈને આખરે ક્યાં જઈ પહોંચે છે એની જ વાત અહીં કહેવાઈ છે. નવલકથાના છેલ્લા પ્રસંગ પછી શ્યામ કદાચ દીવાનાપણામાંથીયે ઊગરી જશે. આ નવલકથાના નાયક શ્યામનું લક્ષ ઓછે-વત્તે અંશે મનોવિશ્લેષણથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાન પરત્વેનું જ છે, મોટરસાઇકલવાળા પ્રસંગમાંથી ઉદ્ભવતી કંપિત ભયવિદ્યવળતા અને ધનુ સાથેની પકડાવાની રમત સ્વાભાવિક આચરણ નથી. ધનુ સાથેની રમતના માધ્યમ દ્વારા શ્યામ પોતે જ અજ્ઞાનપણે શું કહી જાય છે? એણે આમ જ કહ્યું ને કે વાસ્તવિકતા, લલચામણી વાસ્તવિકતા, એને બીજી કોઈ જ રીતે સ્પર્શી નહીં શકાય? પરંતુ પોતે જ એના હાથે પકડાઈ જાય તો? આ અર્થ જ સ્વાભાવિક છે. કારણ કે સભ્યતાની એ પળનું જ સર્જન છે શ્યામ. જ્યારે અંધી જ અસ્વાભાવિકતા સ્વાભાવિક બની જાય છે, ને માત્ર સંતોષ અને સહજ સ્વાભાવિકતા જ અસ્વાભાવિક બની રહે છે. ‘પારાવાર’ના નાયક વિમાનને જે દિવસે એ વાતનું ભાન થયું કે હવે આકાશ એના માથામાં પ્રવેશી નહીં જાય તે દિવસથી એ બની ગયો Sumg અર્થાત્ સ્થૂળ સંતોષી અર્થાત્ ઓવરજ. શ્યામ પોતાને અપરાધી ગણે એ સભ્યતાની આધુનિક પળે સર્જેલા માનવની કલ્પના છે. કદાચ એ માટે જવાબદાર આપણે પોતે જ છીએ. આપણા જ દોષે આ શંકાસ્પદ અને અનિવાર્ય અપરાધીવૃત્તિ જ સભ્યતાએ આપણા ઉપર ફોડી બેસાડી છે. આમ છતાં શ્યામની આ કથા હતાશાની કથા નથી. સમસ્ત વેદનાઓમાંથી પાર થઈને માનવી એના પુનર્જન્મને સકળ કરશે. આ જ્ઞાન માત્ર શ્યામ કે લલિતનું જ નથી. ‘શૂંચેર ઉદ્ધાન’ના નાયક ગૌરહરિનું પણ છે. એ નવજન્મ માટે અનિવાર્ય એવા મૃત્યુનો સ્વીકાર કરે છે એથી જ ‘પારાપાર’નો લલિત વ્યાધિ-ગર્ભ માનવ-જાતિની જેમ આકાંક્ષા રાખે છે — આશાવંત છે. ‘ધુણપોકા’નો શ્યામ પણ એવી જ આકાંક્ષા ધરાવે છે.

શીર્ષેન્દુએ સરજેલાં પાત્રો ગૌરહરિની જેમ જ એક અનંતના પ્રવાસે ઊપડવા માગે છે, જ્યાં પ્રેમ, પરિપૂર્ણતા ધ્વિર છે. શીર્ષેન્દુએ ધરાદાપૂર્વક સ્પષ્ટપણે ધ્વિર શબ્દ પ્રયોજ્યો છે, અને હજુ તો શીર્ષેન્દુ આડત્રીસમા વર્ષમાં પા પા પગલી માંડે છે. એને સાડત્રીસ પૂરાં કરી આડત્રીસમાં પગલું મૂકયે માત્ર એ જ મહિના થયા છે.

સેન્ટ એન્ડ મિલરની નોકરી થામે જૂત મહિને મૂકી દીધી.

નોકરી મૂકી દેવાનું ખાસ કંઈ મોટું કારણ નહોતું. એના ડ્રોઇંગમાં થોડી મૂલ જણાતાં એના ઉપરી મજુમદારે સૌની હાજરીમાં એને ગાળ દીધી — ખાસ્ટર્ડ. મજુમદારના શ્વાસેશ્વાસમાં ગાળો ભરી હતી. થામ પોતે પણ આજ સુધી એના હૂબહૂ ચાળા પાડતો આવ્યો છે. પટાવાળા અને બીજા નવા શિખાઉ ડ્રાફ્ટ્સ-મેન વગેરેને અવારનવાર મજુમદારના જ હાવભાવ અને લહેકા સાથે મજુમદાર-છાપની સરસ્વતી સંભળાવતો આવ્યો છે. અને એને આ વિશે એટલી ખાતરી પણ થઈ ચૂકી છે કે હવે એ બંધી જૂની — જરીપુરાણી ગાળો સાવ નિઃસસ્તવ બની ગઈ છે. એની ધારી અસર થતી નથી. એ ગાળોમાં હવે એવું જોશ કે જેમ રહ્યાં નથી એટલે બીજી થોડીક નવી ને ચોટદાર ગાળો શોધ્યા વિના નહીં ચાલે.

આમ છતાં મજુમદારના બે શબ્દો — એ એક જ શબ્દ ખાસ્ટર્ડ કાને પડ્યા પછી એણે એક-બે દિવસ એ વિશે વિચાર કર્યો. અવારનવાર અન્યમનસ્કપણે ‘ટાઈ’ પકડી એની ‘નોટ’ ઠીક કરી, બાથરૂમમાં ચરીસા સામે ઊભા રહી નિરર્થક રીતે પોતાના મોં સામે જોઈ રહ્યો. અને સાંજે હંમેશની જેમ બહાર લટાર મારવા કે ચોતરે ન જતાં ઘેર જ સૂતો રહ્યો. તે છતાં એના ખરાબ થયેલા મને એનો કેડો ન મૂક્યો. એણે મન મનાવ્યું, મજુમદારે ગાળો આપી એમાં મોટું શું બગડી ગયું? કયું ખાડુંમોળું થઈ ગયું? એ ઓછો કંઈ વિચાર કરીને ગાળો આપે છે? એ તો પોતાનો ગુસ્સો વ્યક્ત કરવા ફાવે એમ બોલી નાખે છે. અને મેં પોતે પણ કયાં બીજાને એવી ગાળો નથી આપી? મેં જ બીજાને આપેલી મને પાછી મળે તો એમાં વાંધો કેમ લઈ શકાય? અને આ નોકરી તો થોડા દિવસમાં સોનાતાં ઈંડાં મૂકતી થશે. આટલા સમયમાં પોતે કેવો મહત્વાકાંક્ષી બની ગયો છે! ફિજીયેર, રેડિયોગ્રામ અને સેકન્ડ હેન્ડ મોટરની કિંમત જાણવા બજારમાં ફરી વળ્યો છે. ઉપલા વર્ગના લોકો રહે છે તેવા શાંત લતામાં ત્રણ રૂમના નાના પરંતુ એકદમ આધુનિક ફ્લોટની તપાસ પણ કરી રહ્યો છે, એથી આ નોકરી છોડી દેવાની વાત તો એને કલ્પનામાં પણ નહોતી. આ નોકરી-ને કારણે એ મોટાં સ્વપ્ના જેતો થઈ ગયો હતો તેથી હવે એને પોતે અત્યંત અસહાય હોય એવું લાગ્યું.

ધીમે ધીમે એના થાક અને હતાશા વધતાં ચાલ્યાં. સીટી વગાડતા વગાડતા રસ્તે નીકળવું, રવિવારે શેઝુ કરવું અને રજાની બપોરે લાંબી ઊંઘ ખેંચવી આ

બધામાંથી હવે એને અગાઉ જેવો આનંદ નથી મળતો. અગાઉ પોતે જે બધી મોટી મોટી હોટેલો-રેસ્ટોરાં કે બારમાં વખત વિતાવતો તે બધે સ્થળે જવાનું હવે એને મન જ થતું નથી. સમય મળે ત્યારે ખૂબ થાકી જવાને યા આકરું માથું ચડવાને કારણે એ ઘરમાં જ આજોટતો પડ્યો રહેતો. એને રાત્રે ઊંઘ પણ સરખી નથી આવતી. બે દિવસ તો મધરાતે ઊડીને એ નાહ્યો. અને નાહ્યા પછી આખી રાત ઘરમાં આંટા મારતાં મારતાં સિગારેટ ઉપર સિગારેટ પીતાં એણે સવાર પાડી છે. બહુ લાગણીવશ તો એ કચારેય નહોતો. ઊંડી ચિંતા એના સ્વભાવમાં નહોતી. હો...હા અને ટોળટીખળ કર્યા વિના તો રહેવાય જ નહીં એમ એ માનતો. પરંતુ ધીરે ધીરે એને સમગ્રયું કે મનુષ્યદારે આપેલી પેલી ગાળમાંથી પ્રગટેલું ભૂત એના મગજમાં ભમવા લાગ્યું છે. હવે એનામાં એક જ કુટેવ બાકી રહી ગઈ છે અને એ વારે વારે અરીસામાં પોતાનું મોં જોયા કરવાની. દાઢી કરવાનો નાનો અરીસો એ સદાય ગળવામાં જ રાખે છે. અવારનવાર એમાં મોં જુએ છે, એ રીતે જોતાં એક દિવસ એ ચોંકા ગયો. અરીસામાં ધ્યાનપૂર્વક જોતાં એને જણાયું કે એના હોઠ અકારણ હલ્યા કરે છે અને એણે કાન સરવા કર્યા તો એને ખબર પડી કે એ પોતે જ અનળપણે મનોમન ઉચ્ચારી રહ્યો છે — બાસ્ટર્ડ ! બાસ્ટર્ડ ! ! બાસ્ટર્ડ ! ! ! અને એથી એ ખૂબ જ બી ગયો. એને બીક લાગી — ‘હું ખરેખર પાગલ થઈ જઈશ કે શું ?’

આખરે જૂન મહિનાના આકરા ઉનાળાની એક મધરાતે ઊડી ટેબલ લેમ્પ કરી એણે રાજીનામું લખી નાખ્યું. અને એક કાગળ બાને લખ્યો — ‘મારી નોકરી ગઈ છે, મારા ઉપર બહુ આધાર રાખશો નહીં. ઓછામાં ઓછા બે-ત્રણ મહિના તમારે જેમ તેમ રોડવું પડશે....’ વગેરે. એ કાગળ લખ્યા પછી એને નિરાંતની ગાઢ ઊંઘ આવી ગઈ હતી.

શોખની વસ્તુઓમાં એને ત્યાં એક લાડૂતી કબાટ અને એક ભુકડેસ હતાં. રૂપથી ફર્નિશરવાળો આવીને ટેલાગાડીમાં એ ઉપડાવી ગયો. નીચે થપ્પી-બંધ પડેલાં પુસ્તકો, કબાટ અને ભુકડેસ જતાં તેની ખાલી પડેલી જગ્યા તરફ જોતાં એને થયું કે ઓરડો આમ તો ઠીક ઠીક વિશાળ છે, ને એણે ઘણી તાજગી અનુભવી. જાણે એ હળવો ફૂલ બની ગયો. ગણતરી કરી જોતાં એના પ્રોવિડન્ટ ફંડની મળનાર રકમમાંથી આ જગ્યા એ હજુ પણ થોડો વખત રાખી શકશે એમ લાગ્યું. આ ઓરડો દક્ષિણ બાજુનો હોઈને જગ્યા ઉઘાડી અને ઘણી મજાની છે. અહીં બાથરૂમ પણ સાથે જ છે.

ધણા દિવસથી એણે સુતરાઉ કપડાં પહેરવાં મૂકી દીધાં છે. મોટે ભાગે ટેરિલીન ટ્રોપિકલ કે સિલ્કનાં જ શર્ટ-પેન્ટ એ પહેરે છે. થોડીક ‘ધમ્પોટેડ’ ‘ટાઈ’ પણ છે. ટૂંક અને સુટકેસ ઉઘાડી, એ બધાં કપડાં તરફ એ કૌતુકથી જોઈ રહ્યો. હવે આ બધાં પહેરવાનો અર્થ નથી. એણે ટૂંકમાં તળિયે રાખેલાં કેટલાંક સુતરાઉ શર્ટ-પેન્ટ શોધી કાઢ્યાં. એ પેન્ટના પાયજાની પહોળાઈ અદ્વાર ઇચ છે, અને શર્ટના કોલર તદ્દન જુનવાણી છે. એ કપડાંમાં એ કદંગા જણાતો હતો. હસવું રોકી શ્યામે એ જ કપડાં પહેર્યાં અને એ નોકરીની શોધમાં નીકળી પડ્યો.

નોકરી ! હા. નોકરી એને મળશે જ. એના જેવા વિશેષજ્ઞ અને યુવાનને નોકરી શા માટે ન મળે ? પણ હા, જરા સમય લાગશે. અને આ સવાલ પણ થશે જ કે આગલી — હરિ મજુમદારવાળી નોકરી એણે શાથી મૂકી દીધી ? કંઈ ખાટાણો થયો હતો કે શું ? અને ખાટાણો હતો તો કયા પ્રકારનો ? આવો મોટો એન્જિનિયર, શેઠ ડિઝાઇનમાં જેનો જેટો નથી એવો, સ્વદેશી કંપનીએ અભિમાન લેવા જેવો માણસ, — આવા જુવાનને કોઈ પોતાને ત્યાંથી કેમ જવા દે ?

ધીમે ધીમે શ્યામને ધ્યાનમાં આવ્યું કે આવી બધી પેઢીઓમાં તો મજુમદારની ખ્યાતિ નળમાંથી આવતા અવિરત જળપ્રવાહ જેમ પ્રસરી ગઈ છે. ત્રણેક મહિને શ્યામને પાછા માથાનો દુખાવો ઊપડ્યો. શરીરમાં અત્યંત સુસ્તી જણાવા લાગી. એક વાર ભીડમાં રસ્તાની વચ્ચે ઊભા ઊભા સિગારેટ પીતાં પીતાં, સૂર્યાસ્ત પછીના આછા અંધકાર તરફ જોઈ એ ગણુગણ્યો, ‘હવે હું ખલ્લાસ થઈ ગયો છું.’ અને વળતી જ પળે ચોંટાને એ જોર જોરથી આમતેમ આંટા મારવા લાગ્યો.

અને એક બીજા દિવસે એક હાથમાં ચીરીસો પકડી, જિરાફની જેમ ડોક લંબાવી, બીજા હાથમાં એક નવી ચળકતી સુંદર બ્લેડ લઈ એણે હળવેકથી એ કંકનળી ઉપર મૂકી જરાક દબાવી રાખી. બહુ મજા આવી ગઈ ! થોડી વારે લોહીની પાતળી રેખા ત્યાંથી પ્રગટી એના ગંઠ ઉપર થઈ એની છાતીને સ્પર્શી, અને બ્લેડ ફગાવી દેતાં એ મનોમન બોલ્યો, — હત, આ તો નાટક જેવું લાગે છે, ને પછી નેચિકનથી ગળું લૂછી ‘ડેટ્રોલ’ લગાડ્યું. પછી બારીમાંથી બહાર ડોકિયું કર્યું. રસ્તા પર જીવતાજીવતા લોકો આવ-જા કરતા હતા. ઘા ઉપર બીનું ર દબાવી એણે આંખો મીચી. આહ ! કેવી મજા આવે છે ! બહુ ગમે છે.

શાખમાં શાખ એને એ વાતનો હતો. પહેલો ટેલિફોન ખખડાવવાનો ને બીજો રોજ પ્રભાતે ઊઠતાંવેળ દાઢી કરવાનો. ખોદિસમાં એના ટેબલ પર જ્યારે

એનો ખાસ ફેન રહેતો ત્યારે તક મળતાં જ એ કંઈ પણ કારણ વિના આડે-ધડ જેનેતેને ફેન કર્યા કરતો. એણે ફેટલાને પોતાના ફેન-નંબર આપ્યા હતા તેનો કંઈ સુમાર નહોતો. ફેનમાં કોઈનો સાદ સંભળાતાં, ખાસ ટેલિફોન માટે જ ફેળવેલા બનાવટી સાદે વાતો કરતાં એને ખૂબ મજા આવતી. પરંતુ નોકરી મૂકી દીધા પછીના આ છ મહિનામાં એણે માત્ર બે ફેન જ કર્યા છે. પહેલાં કોલેજ સ્ટ્રીટ વાઈ.એમ.સી.એ.ની કચેરીમાંથી પોતાની ઓફિસે પ્રોવિડન્ટ ફંડની રકમ કચારે મળશે તે જાણવા, અને બીજા સિઆલ્દાના ઓટોમેટિક એક્સચેન્જમાંથી ધતુને, જેની સાથે એને દક્ષિણ કલકત્તાના એક રેસ્ટોરાંમાં જોળખાણ થઈ હતી, જેને ફેટલીક વાર એ પોતાના રામનગૃહે પણ લઈ ગયો હતો. પરંતુ આખર સુધી એનું આ મળવાહળવાનું પ્રેમમાં પરિણમે તેવું નહોતું. બહુ બહુ તો એ લગ્નમાં પરિણમી શકત. એમની વચ્ચે આ પ્રકારની વાતચીત થઈ.

શ્યામ—ધતુ ! કેમ છો ?

ધતુ — મનમાં નથી. તને દીકે બે મહિના થઈ ગયા.

— મારી તપાસ કરી હતી ?

— હા. લગભગ મહિના પહેલાં તારી ઓફિસમાં ફેન કર્યો હતો.

— ત્યાંથી શું જાણવા મળ્યું ?

— એ લોકોએ તને રળ આપી દીધી છે.

— એ ખરું નથી. નોકરી મેં સ્વેચ્છાએ જ મૂકી દીધી છે. — શ્યામે જરા

વિચારીને જણાવ્યું.

— કેમ ?

— હિ કોલ્ડ મિ નેમ્સ.

— એમ ?

— ધિ ખોસ... ધિ બાર્ટર્ડ.

ધતુ થોડી વારની ચૂપકાદી પછી બોલી — આજ સુધી શું કરતો 'તો ? નોકરીની શોધમાં આંટાફેરા ?

— હં...

— કંઈ મળ્યા ? કંઈ વધુ સારી ?

— નો... નો... નો.

— તો હવે શું કરવાનો છો ?

શ્યામ આછું હસ્યો. — વિચાર કરું છું કે પરણી જાઉં તો કેમ? ઇત્સ હાઈ ટાઇમ.

— સારું જ ગણાય, પણ કેને?

— તું તૈયાર છો?

— હા... હમણાં અપ્પઘડી જ. — ઇતુ ખૂબ જ આવેશમાં આવી મઈ. એનો સાદ મોટી લડલાદર સ્ત્રી જેવો બની ગયો. — શ્યામ, તું પણ નાની એવી નોકરી કરું છું. વળી મારી પાસે થોડાંક ઘરેણાં પણ છે. આપણા એ જાણનું... વાત સાંભળતાં સાંભળતાં શ્યામે હળવેથી ફેન નીચે સેરવી, પછી બિધતા બાળકને મા જેમ ઘોડિયામાં સુવાડી દે તે રીતે ફેનને ફેડલ પર મૂકી દીધો.

હમણાં હમણાં શ્યામની દાદી વધેલી જ દેખાય છે. એ જ દબાયેલી ચિયુક, બારી ખાંચવાળી સુંદર હડપચી અને ચમકતા મોં પરની થોડીક નિષ્કૃષ્ટતા જે એને સોહામણો કરી મૂકતી તે માત્ર થોડા દિવસની વધેલી દાદીમાં એકદમ એસરી ગઈ છે. એ બહુ ગમરુ અને અસહાય જણાતો હતો, એ માટેના કાર્ય-કારણ-સૂત્રની એને ખબર નહોતી. પરંતુ એને લાગતું હતું કે દાદી ન કરવાને કારણે એની બેઉ આંખો પણ જરા ધૂંધળી અને થાકેલી જણાતી હતી.

સમય જતો નહોતો તેથી એ અચારનવાર બસમાં ટર્મિનસથી ટર્મિનસ સુધી આંટો મારી આવતો. સમય મળતી વીતી જતો. એક દિવસ એ શામબજારથી બસમાં બેઠો. ભવાનીપુર પહોંચતાં બસ બગડતાં એ જરાયે કંટાળ્યા વિના નીચે ઊતરી ગયો. ઘડિયાળમાં જોયું તો અઢી વાગતા હતા. એ બિભો હતો ત્યાં સામે જ એક સિનેમા હોલ વા ખાતો બિભો હતો અને હમણાં કઈ ફિલ્મ ચાલે છે એ જોવાબણ્યા વિના જ, બહાર મૂકેલાં મોટાં મોટાં ચિત્રો ઉપર એક નજર સુધ્ધાં કર્યા વિના ટિકિટ લઈ એ અંદર ઘૂસી ગયો. ફિલ્મ નક્કી ફ્લોપ જ હોવી જોઈએ, નહીં તો લોકો દેખાય જ ને! એ અડધા અંધારિયા હોલમાં પગ મૂકતાં જ ટોચનો પ્રકાશ અને એક સૂતિયો હાથ આગળ આવ્યો. એણે નચિત મને ટિકિટ એ હાથમાં મૂકી અને પોતે એની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. સીટ ચીંધી પેલો જતો 'તો ત્યાં એણે સાદ દીધો — 'તમે તો માનુમામા, ખરુંને?' અને પેલા ટોચધારીએ ચમકાવે પાછળ જોયું — અરે શ્યામ તું? — માનુમામા અહીં જ નોકરી કરે છે એ વાત શ્યામ વારંવાર વીસરી જાય છે. એને યાદ આવ્યું, ઠીક ઠીક વખત પહેલાં પોતે વૃંદા નામની એક છોકરી સાથે અહીં ફિલ્મ જોવા આવેલો, માનુમામા અહીં જ કામ કરે છે એ વાત તે દિવસે પણ એ સૂતી

ગયેલો. એ દિવસે પણ આ માનુમામાએ જ એને ‘સીટ’ દર્શાવી હતી. પરંતુ ચક્રાર માનુમામાએ તે દિવસે એને ઓળખવાની કે એની સાથે વાતચીત કરવાની મહેનત લીધી નહોતી, તેમ છતાં તે દિવસે શ્યામ એ બધો સમય અક્કડ થઈને બેઠો હતો. રોષથી કંટાળીને તે દિવસે એણે નક્કી કરેલું કે ફરી કદી અહીં પગ નહીં મૂકું; પરંતુ આજે એણે સામેથી હસીને માનુમામા સામે જોયું અને એમને બોલાવ્યા પણ ખરા કે — ‘કેમ માનુમામા, કેમ છો?’ અને પછી કોણ જાણે શા વિચારથી ટેવ ન હોવા છતાં મૂંઝાતાં મૂંઝાતાં પણ વાંકા વળીને માનુમામાને પ્રણામ કર્યાં. ઓછામાં ઓછા આજુબાજુના વીસ માણસોએ એ દશ્ય જોયું હશે.

અને માનુમામાએ પણ હેતથી ખુશ થઈને કહ્યું, — ‘તું તો જરાયે ઓળખાતો જ નથી. બહુ દૂબળો પડી ગયો છો. આ આટલી બધી દાદી કેમ વધારી છે? શું થઈ ગયું છે તને?’ અને શ્યામે સરળતાથી હસીને જણાવ્યું કે — ‘હમણાં જ જેલમાંથી છૂટીને આવ્યો આવું છું. માનુમામા ચોંકી બેઠા, — ‘જેલમાંથી? કઈ જેલ?’ શ્યામે ધીમેથી કહ્યું — ‘ગાંડની ઇસ્પતાલેથી.’ માનુમામા ચોંકી ગયા — વિચારમાં પડ્યા. એમણે પૂછ્યું — ‘નોકરીમાંથી?’ શ્યામે ઉત્તર વાળ્યો — ‘હા. નોકરીની જેલમાંથી છૂટ્યો.’ માનુમામા બારણા તરફ નજર કરતાં બોલ્યા, ‘તું ખેસ, હું હમણાં થોડી વારમાં જ આવું છું. મારે તારી બધી વાત જાણવી છે.’

શ્યામ બેઠો રહ્યો. મનમાં ને મનમાં હસતો રહ્યો. જુઠાણાં માટે એને ભારે તિરસ્કાર આવતો હતો. છતાં કોણ જાણે માનુમામા કદાચ ખુશ જ થયા હતા. શ્યામ પોતે સગાંસ્નેહીઓથી સદાય વેગળો જ રહેતો, અને એટલે સગાંસ્નેહીઓ પણ એની સાથે બહુ હળતાંભળતાં નહીં. બિટ્ટાના શ્યામનું કંઈ અહિત થયે મનમાં રાજ થતાં. ઇન્ટરવલ પછી હોલમાં અંધારું થયું ત્યારે ઓચિંતા ખભે કોઈનો સ્પર્શ થતાં એણે પાછળ જોયું તો કોઈ એના ડાબા હાથમાં એક પડીકું મૂકી રહ્યું હતું. એણે જોયું તો એ માનુમામા હતા. મગફળી, ચણા-મમરાનું ચવાણું શ્યામના હાથમાં મૂકી એ સીટના પેસેજમાં જ ઉભડક ખેસી હસતા હતા. શ્યામે એમની સામે જોયું કે તુરત એમણે કહ્યું, — ‘જે શ્યામ, હું મારા મોટા દીકરાને એક દિવસ તારે ત્યાં મોકલીશ. એની સાથે તું અમારે ત્યાં આવી જજે. ગડિયાહાટમાં એક તાંત્રિક છે. એ બધાં દુઃખ દૂર કરવાનો ઉપાય જાણે છે. આપણે એની પાસે જઈશું.’ અને શ્યામે આછું હસીને કહ્યું — ‘ભલે, બરાબર છે.’ ને માનુમામા ભૂતની જેમ અંધકારમાં ઓગળી ગયા. શ્યામે દાદીએ હાથ પસવાર્યો. એની દાદી, લઘરવધર વાળ અને ઢંગધડા વિનાનાં કપડાં બેઠીને

જ કદાચ માનુમામાએ આમ કહ્યું હશે. — ‘માનુમામાની એ બ્રમણા ભાંગવી જરૂરી છે’ એમ વિચારી એણે અંદાજે અંદાજે અંધારામાં જ સાદ પાડ્યો — ‘મા...મા !!’

અને એની સાથેસાથ વળતા જવાબની જેમ એના ખભા ઉપર પાછળથી કાઠિએ હાથ દબાવ્યો — ‘જરા આસ્તે દાદા !’ સાથે જરાક એવું હસવું પણ શ્યામને કાતે પડ્યું. એક ધીમે અસ્પષ્ટ સાદ પણ સંભળાયો — ‘મામાને પછી જાતજે. અત્યારે મૂંગા મૂંગા આ ફિલ્મ જો.’ અને શ્યામે એથી પણ ધીમે ગણ-ગણતાં ઉચ્ચાર્યું ‘સા....હા.’ અને પછી એ ચૂપચાપ અર્થશૂન્ય નજરે ફિલ્મ જોવા લાગ્યો.

એણે વિચારી લીધું કે મામાની ભૂલ ભાંગવા જતાં નાહક વાત વધી પડશે. અને થોડા દિવસમાં બીજાં સગાઓ પણ જાણી જશે કે શ્યામ પાગલ થઈ ગયો છે અથવા પાગલ થવા ઉપર છે અને એ વિચારે અંધારામાં પણ એ ફરી હસ્યો ને પછી ધીમેથી માથું સીટની પાછલી બાજુ પર ટેકવી ધીમે ધીમે કરતાં બંધી ગયો.

તોકરી છોડી દીધા પછી જે પાઈસ હોટેલમાં એ સવારે ને રાત્રે બે વાર જમા આવતો ત્યાં જ એને સુખોષ મિત્ર સાથે ઓળખાણ થઈ. એક દિવસ સામ-સામી બાજુ બેસીને જમતાં જમતાં સુખોષ મિત્રે પૂછ્યું — ‘કેમ મશાય, સંસાર છોડવાની તૈયારીમાં છો કે શું? આ દાદી આટલી વધી ગઈ છે એમાં તો તમે વેરાગી જેવા લાગો છો — વાત શી છે?’

— ‘પણ અહીં સંસાર માંડ્યો છે જ કાણે કે છોડવાની તૈયારી કરું?!’ શ્યામે હસતાં હસતાં ઉત્તર આપ્યો.

— ‘પણ તમારે માન્યાપ તો છે ને? એમને માટે હવે એક જીવાનડી દાસી લઈ આવો યાર!’ સુખોષે કહ્યું.

‘પણ એ તો તમેય કરી શકો ને?’ શ્યામે સામું કહ્યું.

શ્યામની વાતે સુખોષ એકાએક ગંભીર બની ગયો. થોડી વારે એક મોટો નિસાસો નાખી એણે પોતાની કથની શરૂ કરી — ‘મારા જીવનમાં એક ટૂંકેડી બની ગઈ છે, મશાય.’ આટલું બોલી થોડી વાર ચૂપ રહીને એ આગળ વધ્યો. જરા હસીને એણે કહ્યું — મારે એક ‘લવ એફર’ હતી. હું જેને આહતો હતો એ છોકરી એક દિવસ એકાએક પરણી ગઈ. અને પરણી ગઈ એટલું જ નહીં પણ જતાં જતાં ખૂબ રહીને મારી પાસે વચન લેતી ગઈ કે — ‘હું પરણીશ નહીં.’ મારી મનોદશા ને ઉમ્મર ત્યારે સેન્ટિમેન્ટમાં આવી જવાની હતી એટલે મેં પ્રતિજ્ઞા

લઈ લીધી હતી પણ હવે...' ને જરા શ્વાસ ખાઈને એણે કહ્યું — 'હવે થાય છે કે એ પ્રતિજ્ઞા લીધી તે મારી મૂખાઈ હતી. એવી પ્રતિજ્ઞાનું કંઈ મૂલ્ય નથી. તમે શું કહો છો ?'

— 'એવી વાતોથી દૂર રહેવામાં જ મજા છે.' શ્યામે સહાનુભૂતિસૂચક રીતે જણાવ્યું.

— 'દોસ્ત, કંઈ ખબર નથી પડતી પણ મનમાં વારંવાર ભારે અણખદ થાય છે.' મિત્રે કહ્યું.

— 'શું, અવાજ આવે છે ?'

— 'શું ?' અન્યમનસ્ક સુબોધે શ્યામનો સવાલ જાણે સાંભળ્યો જ નહોતો.

— 'કંઈ નહીં' — શ્યામે માથું ધુણાવ્યું.

અને એકાએક હેતથી ઝૂકી મિત્રે કહ્યું — 'મને તેત્રીસ થયાં. અમે મયમન-સિહના મિત્રકુટુંબવાળા. અહીં અત્યારે ઘરમાં જે ગણો તે આપણા રામ. એક બહેન હતી એને કાંચડાપાડામાં પરણાવી છે. નાનો ભાઈ સહરાનપુરમાં ફિટર તરીકે કામ કરે છે. એક જમાનામાં ફૂટબોલના સારા ખેલાડી તરીકે એનું નામ હતું. બાકી રહ્યાં હું ને બા. બાના અવસાન પછી એક નોકર રાખીને ચલાવતો હતો પણ એ ચોરીને ચાણે ચડ્યો એટલે એને રજા આપી દીધી. એ પછી અહીં આવવાનું શરૂ કર્યું. પણ હવે સાલું પેટ કામ નથી કરતું. વળી બા નથી એટલે ઘર સાવ ખાલીખમ લાગે છે.' — આટલું કહી જરા દુઃખભર્યું હસી એમણે વાત આગળ ચલાવી — 'યાર, તમારા પર મારો કંઈ હક-દાવો તો નથી, પણ બને તો મારે માટે જરા ધ્યાનમાં રાખજો કોઈ...'

પરંતુ શ્યામનું મન સુબોધ મિત્રની વાતમાં નહોતું. મિત્રની ઉમ્મરની વાતે એનું મન ચકરાવે ચડ્યું. શું આ સુબોધને ખરેખર તેત્રીસ જ થયાં હશે ? કે પછી લગ્નના લોભે એણે સાત-આઠ બોલાં ગણાવ્યાં હશે ? એને બોલામાં બોલાં ચાળીસ-બેતાળીસ તો થયાં જ હશે.

મિત્રનો જમણો એટો હાથ સુકાઈને કડ્ડ કડ્ડ કરતો હતો. એ તરફ જોઈ શ્યામે ઉતાવળે ઉતાવળે કહી દીધું — 'ભલે, ધ્યાનમાં રાખીશ' ને પછી હાથમાં ધોવા રસોડામાં જઈ બેસિન ઉપરના ચરીસામાં એ પગવાર પોતાનું મોં જોઈ રહ્યો. એનો ચહેરો જાણે 'તે...લ...તેલ...'ના પોકાર પાડતો હતો. વધી ગયેલી દાઢી અને ઘણા દિવસથી માથામાં તેલનું દીપું સરખું ન પડ્યું હોવાને કારણે એનો સમગ્ર દેખાવ પાગલ જેવો જણાતો હતો. હાથ-ચરીસામાં એ

રોજ પોતાનું મેં જીએ છે. પરંતુ આ મોટા અરીસામાં પોતાનું મેં એને જુદું જણાયું. એને એની આંખોમાં કંઈક પરિવર્તન જણાયું.

હાથમાં ધોઈ વરિયાળી ચાવતો ચાવતો એ બહાર નીકળ્યો. ડિસેમ્બરની શિયાળુ રાત્રે ફૂટપાથ પર સૂતેલાં ફેટલાંક ખસૂડિયાં ફૂતરાંઓને ઓળંગી, આંગણામાં જેમતેમ સૂતેલાં ભિખારીઓની પાસેથી પસાર થઈને જતાં મકાનની ભીંત પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં એણે સીટી મારી. સામે જ એક પાર્ક હતો જેમાં ઠંડી અને ધુમ્મસ બરાબર જામ્યાં હતાં. રૈલ્વે કૂદીને એ પાર્કમાં પ્રવેશ્યો. બાંકડાઓ ખાલીખમ હતા. એ એક બાંકડા પર બેઠો, સિગારેટ ચેતાવી. એનાં ચંપલ ઘાસ પરની ઝાકળને કારણે ભીંજાઈ ગયાં અને એની શીતળતાના સ્પર્શ પગ વાટે આખા શરીરમાં શીતનો ચમકારો વરતાવા લાગ્યો. ધુમ્મસની ગૂંગામણ અને ફાલસા-લાકડાંના ધુમાડાની ગંધ વાતાવરણમાં ભરી હતી, છતાં એ નિયત-પણે ત્યાં બેઠો જ રહ્યો. ઘડિયાળ સામે એણે નજર જ ન કરી. એનું મન ગણગણી બેઠું — ‘તું આજે બહુ ગંભીર ને ગમગીન દેખાય છે શ્યામ !’

આકાશમાં તારલા નહોતા, વાદળાં નહોતાં, કંઈ જ દેખાતું નહોતું. ચારે બાજુ માત્ર ધુમાડા જેવું ધુમ્મસ ઘેરાયું હતું. આથેઆથેથી ટ્રામનો ધીમે ધીમે ઘર-ઘરાટ આવતો હતો. અંધારામાં ક્યાંક વૃક્ષોનાં પાંદડાં પરથી ઝાકળનાં પ્રિંટુ નીચે પડવાનો ટપ્ ટપ્ અવાજ આવતો હતો. દૂર કોઈ લેમ્પ-પોસ્ટનો ઝાંખો પ્રકાશ ધુમ્મસને પીગચટું કરતો હતો. એ પ્રકાશ એટલો બધો આછો હતો કે એમાં શ્યામનો પડછાયો પણ પડતો નહોતો. શ્યામને થયું કે જીવનનો સર્વોત્તમ સમય તો આ વીતી રહ્યો છે એ જ છે. વિચારીને જોતાં લાગે છે કે અત્યારે એનું મન મોટી મોટી આશાઓથી પર હતું — મુક્ત હતું. નોકરી છોડી દીધે એને જ મહિના થયા. હાથમાંની મૂડી ધીમે ધીમે કરતાં ચવાઈ રહી છે તેમ છતાં તે વિશે એને લેશમાત્ર ચિંતા કે ઉદ્વેગ નહોતાં. એનો પહેરવેશ ધોતિયું-શર્ટ અને વરસો પહેલાં ખરીદેલી અંડીની ચાદર હતો. જ મહિના પહેલાં આ વસ્ત્રો પહેરીને બહાર નીકળવાની કલ્પના સુધ્ધાં એ કરી ન શકતો. બપોરે એને ઓફિસમાં જ ટિકિન પહોંચી જતું. રાત્રે જમવા માટે કોઈ નક્કી સ્થળ નહોતું. ઓફિસના ગ્રાહકોમાંથી કોઈ નહીં ને કોઈ એને પોતાની સાથે મોટી હોટેલમાં જમવા ખેંચી જતું. જો એ ઇચ્છે અને જરૂર હોય તો આજે પણ એ કોઈ પણ કામ કરી શકે એમ છે — કોઈ પણ પાપ સુધ્ધાં. પરંતુ નવાઈની વાત છે કે હવે એને એવી કોઈ ઇચ્છા જ થતી નથી કે એવી કોઈ જરૂર જ જણાતી નથી. કંઈ રીતે, ક્યારે અને કેમ એની

મહત્વાકાંક્ષા મરી ગઈ અને પોતાને માટેની ચિંતા પણ એસરી ગઈ તેની એને પોતાને પણ ખબર નથી પડી. એને પોતે બહુ ગમગીન બની ગયો છે એમ જણાવા માંડ્યું. એકાએક સુખોદ મિત્રની વાત યાદ આવી જતાં ‘ઓહ!’ કરતો અંધારામાં જ એ મનોમન હસી પડ્યો. ચાળીસ-એતાળીસે પહોંચી ચૂકેલા સુખોદ મિત્ર કુંગાળાની જેમ પરણવા માટે જ્યાં ત્યાં ફાંફાં મારતા હતા. પાઈસ હોટેલમાં સામસામા બેસી જમતા હતા ત્યાં પણ એણે એ જ વાત કાઢી હતી. શ્યામને મનમાં થતું કે મિત્ર પાસેથી એમની પ્રેમકથા જાણી લઉં. હા, ભાઈ, એ બધી છોકરીઓની વાત તમે કલ્પી પણ નહીં શકો. વૃંદાને મેં પહેલવહેલી જોઈ હતી પાર્ક સ્ટ્રીટની એક હોટેલમાં. એની સાથે હતો એક સારો દેખાતો એનો પ્રેમી જુવાનિયો. એ વાર, હા એ વાર એણે મારી સામે નજર માંડી. — આભાર માનું ઈશ્વરનો કે તે — દિવસે હું જે બાળુથી ઘણો સારો દેખાઉં છું એ બાળુએ જ એ બેઠી હતી. ડાબી બાળુથી જોતાં હું સાથે જ આકર્ષક લાગું છું. પછી તો હું જીહને સીધો ગયો એના ટેબલની બાળુમાં જ, અને વૃંદા તરફ આંખો ફેરવી પેલા જુવાનિયા લણી મેં મારો હાથ લંબાવ્યો — ‘જરા દીવાસળી આપશો?’ એના મોં પર કંટાળો આવતો હતો છતાં એણે બાકસ આગળ ધર્યું, અને અકારણ સિગારેટ ચેતાવતાં ચેતાવતાં વૃંદા બાળુ જોઈ હું જરા હસ્યો. એ હાસ્ય હું શીખ્યો હતો કલકત્તાના સૌથી મોટા બદમાશો પાસેથી. ઘણી વાર રેસ્ટોરાંમાં એકઠો જતો. વૃંદા કઈ રીતે એના પ્રેમી પેલા જુવાનિયાને ફસાવી લાવી હતી તે મને આજ સુધી સમજાયું નથી. હા, પણ એ પછી હું વૃંદાને મારી સાથે ઘણે દૂર સુધી ખેંચી જઈ શક્યો હતો.

હવે માધવીની વાત જોઈએ. એને મેં પ્રથમ જોઈ હતી એક ફિલ્મ ક્લબના શોમાં. એની બહુ પિત્તમાઉથ કારનેા પીછો મારી ભાડૂતી ટેક્સી વાઘની જેમ કરતી હતી. એ પછી એક દિવસ એ માધવીએ પણ — હા ભાઈ, એક દિવસ એ માધવીએ પણ કહ્યું હતું કે — દિવસે દિવસે તું કેવો થતો જાય છે? તું પરાયાની જેમ જોતાં શીખી ગયો — આટલું કહેતાં કહેતાં એણે એની સુંવાળી કાયાને પાછળના લીલા દીવાન ઉપર ઢગવા દીધી, છતાં મને એની કાયા જાણે હંસની હોય એવો ભાસ થયો. ત્યારે મારા શરીરમાં હતી વિશુદ્ધ હવા, અને મારું લોહી પણ ત્યારે નિર્ભય હતું. કદીયે કોઈ સ્ત્રી માટે ગોઠણિયે પડી કરગર્યો નથી કે — દયા લાવીને તું મારો ઉદ્ધાર કર, હું તારા પ્રેમનો ભિખારી છું. કારણ મારે એની જરૂર નહોતી. પણ આ છોકરી — આ સદૈવ તત્પર ઈતુ બિચારી પરણવાની વાત ક્યારેય વીસરી શકી

નહીં. જેમ તમે નથી ભૂલ્યા તેમ. કારણ એ એક જ છોકરીના પ્રેમમાં તમે ચાળીસ વર્ષ સુધી રહી શક્યા. હું તો ભાઈ પ્રેમને નામે સીટી મારું છું. મારી આંખો ત્યારે ખીજી જ બની જાય છે, મારા હોઠ પર ત્યારે આપોઆપ હસવું આવી જાય છે. હું તો પ્રેમનો અર્થ આટલો જ કરું છું : ભાઈ, હું ડરું છું માત્ર આ નિત્ય-તત્પરા છોકરીઓથી, જેઓ ચાર દિવસની ચાંદની બતાવ્યા પછી પાંચમે દિવસે ગણગણ કરવા માંડે છે — મારા આપણ કહે છે કે તારા મિત્ર એ છોકરાને એક વાર ઘેર તેડી લાવજે, જરા જોઈએ તો ખરા કે એ કેવો છે? તો ચાર મિત્ર હવે કહેા કે તમારી બુલિયેટ કેવી હતી? એના જેવી નિત્ય-તત્પરા તો આખરે આ ઉમ્મરે તમને રખડાવીને — અર્થાં સંન્યાસી મૂંડીને ચાલી ગઈને કોઈ બીજા શિકાર સાથે? તમારે પરણવું છે પણ તમારા તકદીરમાં આવી ફેરફારડી જ માંડી જણાય છે જે કોઈ બીજાને સંન્યાસી બનાવી નિર્ચિત મને તમારું ઘર માંડશે. એના જૂના પ્રેમીની સ્મૃતિ એની સુખાંતી પેટીમાં યા પર્સમાં ઝાના પત્રોની જેમ સચવાઈને પડી હશે. અવારનવાર પાન ચાવતાં ચાવતાં કે બાળકને ઉછેરતાં મનોમન પેલી જૂની સ્મૃતિને એ હજબજાવી જોશે. ભલું થજો ઈશ્વરનું, કે મારા સારા નસીબે હજુએ મારા શરીરમાં વિશુદ્ધ હવા-ગુધિર ટટી રહ્યાં છે. મેં ક્યારેય ગોઠણિયે પડીને કોઈ છોકરી પાસે કાકજીદી નથી કરી. મારું મન તો ભાઈ, હંસની કાયા જેવું રહ્યું છે, હા, આજ સુધી તો એ બધી નિત્ય-તત્પરાઓ સાથે અજબ રીતે વર્તી શક્યો છું. ક્યારેય કોઈના પાત્રવમાં વીંટાયો નથી. અકલંક ને વિશુદ્ધ રહી શક્યો છું. આજે મારી આ અવદશા જોઈ બીજું કંઈ માની ન બેસતા. પેલા તરખૂચવાળા ફેરિયાની વાત જાણો છો ને? એ કહેતો હતો કે આપણે ઈશ્વરની પાસેથી બધું ગમનું જ લઈશું અને અણગમતાને અડીશું જ નહીં શું? મારી મનઃસ્થિતિ ખાસ કંઈ એવી ખરામ નથી. નોકરી નથી પણ એ તો ગમે તે પળે મળી પણ જાય. આવશ્યકતા છે ઉત્સાહપૂર્વક હસતાં હસતાં હરવાફરવાની. અથાક-પણે પુરુષાર્થ કરવાની. જે દાદી કરવા માંડું અને છ મહિના પહેલાં પહેરતો એ જાતનાં કપડાં — શર્ટ-પેન્ટ ને ટાઈ ચડાવું, મોં પર હાસ્ય અને આંખોમાં એ મોહક ભાવ ઉપસાવવાની ટેવ એક-બે દિવસ પાડું, તો થોડા જ દિવસમાં ફરી ચારે બાજુ ચાંદાની જેમ ઝગહગી ઊઠું. પણ હાય, પેલો ગયો ઉત્સાહ ફરી પાછો આવતો નથી! અરે, મને બગાસાં આવે છે.

હકીકતમાં એને બગાસાં જ આવતાં હતાં. ધુમ્મસ જરા વધુ ગાઢ થયું છે. એને ઠંડી લાગે છે. દૂર ક્યાંક ફૂટપાથ ઉપર પહેરેગીર લાડી હપકારે છે એનો

અવાજ આવે છે. ઘડિયાળ આ ધૂંધળી વેળામાં દેખાતું નથી. અંદાજે ફેટલા વાગ્યા હશે એના વિચારમાં એ પડ્યો પણ કંઈ નક્કી ન કરી શક્યો. ફૂતરાં ડુએ છે અને ધીમા સાદે ગવાતું કોઈ ગીત એને કાને આવે છે — એ ભોમો થઈ જાય છે.

એ રાતે નાના અરીસામાં જોતાં જોતાં એણે પવિત્ર ગ્રંથોનો પાઠ કર્યો. રાતનો ઉજાગરો કરતાં કરતાં એ ગમગીન બની ગયો હતો. બહુ ગમગીન લાગતો હતો એની પોતાની પાસે, કંઈ વિચારતાં વિચારતાં એ હસી પડ્યો. પથારીમાં બીધો પડ્યો અને પછી બત્તી બંધ કર્યા વિના — ખબર ન પડી તેમ બાંધી ગયો.

શિયાળો આવી ગયો છે. શિયાળો કલકત્તામાં ટૂંકો હોય છે. ઠંડી હવાની લહેરખી મળતી લાગે છે. નિત્ય પ્રભાતે થોડું ધુમ્મસ થાય છે. તડકો રતુંગડો દેખાય છે. અગાઉ ઓફિસે જવા આઠ સાડા આઠે ઘેરથી નીકળી જ જતું પડતું. તે જૂની આદત મુજબ એની બાંધ વહેલી પ્રભાતે બાંધી ગઈ. એણે પળવાર બારી તરફ જોયું ને ફરી આંખો મીંચી ઓશીકામાં બાંધું ઘાલી આદર ઓઢી, એ અંધારામાં લપેટાઈ ગયો. એના શરીરમાં સુસ્તી છે. ટાઢ અને સાધારણ દુખાવાને કારણે એ પાછો સૂઈ ગયો. અગાઉ શરીરને તાજું-બ-તાજું રાખવા એ રોજ સવારે વહેલો બાંધ વ્યાયામ કરતો. ફેટલીક કમાતો અને થોડાંક આસનો કરતો. પણ હવે એના વિચાર માત્રે એને બગાસાં આવે છે. આંખો મીંચતાં જ એ અગાઉના શ્યામને જોઈ શકે છે. એ જુએ છે પોતે નીચે જમીન ઉપર દેડકાની જેમ હાથ-પગ પહોળા કરી દંડ કરે છે, તો કચારેક નીચો નમાને પગના અંગૂઠાને અડવા મથે છે, તો કચારેક વળી કોઈ અદૃશ્ય હરીફનો પીછો કરતો, હવામાં મુક્કીઓ વીંઝતો શ્યામ એની નજરે પડે છે. એક વાર એ રીતે ઠોંસો વાગતાં રૂપશ્રી ફર્નિશર્સના એક કપાટનું બારણું ખખડી ગયું હતું. અને એક વાર ભીંતમાંથી પ્લાસ્ટરનું મોટું પોપડું ખરી પડ્યું હતું, જેથી એને ખૂબ આનંદ થયો હતો. એ અસલી શ્યામના શરીરબળની આ બધી અર્થહીન વાતો યાદ કરીને એ હસ્યો, અને પછી ભીંત બાજુ મેં ફેરવી પડ્યું ફરીને સૂઈ ગયો. પોતાના શરીર માટે એને બહુ માયા હતી. એ સદા એનું ધ્યાન રાખતો. રસ્તાઓ કાળજીપૂર્વક ઓળંગતો, દાદર ચડતો-ઊતરતો પણ સુંદર ચાલે. કમનીય રીતે ટેલિફોન ઉપાડતો — કાને ધરતો, ત્યારે પ્રત્યેક વાતમાં એ કાળજી રાખતો. પોતાની રીતભાત ક્યાંય, ક્યારેય કદંગી ન લાગે તે વિશે જાગ્રત રહેતો.

ઘાબળાથી એક ગુફા જેવું બનાવી એ પડ્યો રહેતો. સમય ધીમે ધીમે વીતી જતો અને એ ગુફામાં પોતાના શ્વાસોચ્છવાસની ગરમીથી એ અકળાઈ

ઊઠતો ત્યારે મોં પરથી ઓઢેલું દૂર કરી બહાર નજર કરતો. અજવાળું એની આંખ સાથે અથડાતું અને એ રીતે આખરે એણે પથારીમાંથી ઊઠતું જ પડતું. ઊઠતાંવેત એ ઝટપટ નાહી લેતો ને પછી સિગારેટ પીતાં પીતાં ઓરડામાં આંટા મારતો. અવારનવાર આ પીવાનું મન થતું તેથી આ બનાવવાનો સરંજામ ઘરમાં જ રહેતો. સ્ટવ, ફ્રીજલી, ચા-ચીની, દૂધનો ડબ્બો. નોકરી કરતો ત્યારે સવારે વાતવાતમાં એ આ બનાવી લેતો અને ઈડાં બાફી નાખતો પણ હવે એને એવો સમય નથી મળતો. છેલ્લા કેટલાક મહિનાથી દૂધના ડબ્બા પર કદાચ જળાં જામી ગયાં હશે. કદાચ દૂધ બગડી જ ગયું હશે. એણે એ ઉઘાડીને જોયું પણ નથી. અંગ્રેજી છાપાં હવે પગ નીચે આવે છે. અગાઉ એ પત્રોની કદર હતી. સવારે સૌ પહેલાં એના ઉપર નજર ફેરવી જતો અને રાત્રે ઘેર પાછો ફરીને કચારેક નિરાંતે વાંચવાનું પણ કરતો.

જરા પહોર ચડે ને એના પગ હોટેલ બાજુ વળતા. પછી એ સીધો ચાલ્યો જતો બપોરની ખાલી ટ્રામ કે બસમાં છેક એના છેલ્લા સ્ટોપ સુધી. ત્યારે ઓળખીતા મોટે ભાગે તો ફાઈ જ ભટકાઈ ન જતા. અને ભટકાઈ જતા તો શ્યામ સિંહતથી એમને આંતરિને બાજુથી સરકી જતો. એને ગાલે દાઢી, માથે મોટાં જીલકાં અને નસીબજોગે હવે એ સારો એવો દુબળો અને શામળો થઈ ગયો છે. પોતાની ચાલ પણ એણે બદલી નાખી છે. ઉપરાંત એણે વિચાર કરીને કાળાં ચશમાં પણ વસાવી લીધાં છે. આ બધાને કારણે એનો આ નવો વેશ બહુ સહજ ને સ્વાભાવિક લાગે છે. આ નવા વેશની આડશે અવારનવાર ફાઈ ફાઈ પરિચિતની અણુધારી મુલાકાત લે છે. એક દિવસ એ માધુને ત્યાં જઈ ચડ્યો. માધુએ હમણાં શરીર સારું જમાવ્યું છે. એનું પેટ ચરબીથી દોઢળું બની ગયું છે. એનાં ચશમાં નાક પર ઘણાં નીચાં ઊતરી જાય છે. પગમાંનાં ચંપલની એક પટ્ટી તૂટી ગઈ છે. એ તૂટેલાં ચંપલ હાથમાં લઈ એ ટ્રામમાં બેઠો છે. શ્યામે વધુ ધ્યાનપૂર્વક જોયું તો માધુના પહેરવેશમાં સારો ફેરફાર થયો હતો. એણે મટકાનું નવું પંખાબી અને ધોતિયું પહેર્યાં છે. ખભા પર શાલ શામે છે અને શાલની નીચે શાન્તિનિકે-તનની બનાવટનો બગલથેલો ઝૂલે છે. વરસેક પહેલાં એ મળતો ત્યારે એ નજીકના ફાઈ ગામમાં શિક્ષક તરીકે નોકરી કરતો, ત્યારે એની માને કેન્સર થયું હતું — તે કારણે એને અવારનવાર કલકત્તા આવવાનું થતું ત્યારે એણે ઘણી વાર શ્યામે કહ્યું હતું કે — મને કલકત્તામાં ક્યાંક સારી નોકરી શોધી આપ. ગામડામાં લાઇફ નથી. વળી મારી બાને કેન્સર થયું છે — ત્યારે માધુ શુષ્ક ને પાગલ જેવો લાગતો

હતો, શ્યામ સાથે સમેાવડિયા — ભાઈબંધની જેમ હળીભળી શકતો નહોતો. નોકરિયાતની જેમ વર્તતો હતો અને એથી જ શ્યામ આછું હસીને એની અવગણના કરતો. આજે ટ્રામમાં ભીડાભીડમાં સળિયો પકડીને ઊભા રહેલા શ્યામે માધુને ધારી ધારીને જોયો. માધુ ઠીક ઠીક તૃપ્ત લાગતો હતો. માત્ર તૂટેલાં ચંપલને કારણે એ જરાક ખિન્ન જણાતો હતો — ઉછીની આપેલી કે લીધેલી રકમ શ્યામને ખાસ યાદ રહેતી નથી. પરંતુ આજે એકાએક એને એણે માધુને આપેલા પચીસ રૂપિયા યાદ આવ્યા, યાદ આવી ગયા. એને થયું હવે તો માધુની આર્થિક સ્થિતિ સારી લાગે છે તો એની પાસેથી એ રકમ પાછી માગું એમાં શો વાંધો? આ વિચાર આવતાં જ એને હસવું આવ્યું. હસતાં હસતાં એ ખેવડ વળી ગયો. ભરચક ટ્રામમાં આટલા બધાની વચ્ચે ગાજી ગાજીને ઉધરાણી કરવામાં કેવી મજા આવશે! આ વિચારે ભીડમાંથી રસ્તો કરતો એ માધુ તરફ આગળ વધ્યો પણ અધવચ્ચે પહોંચી નિસાસો મૂકી એણે એક ગાળ આપી — ‘સાડા હરામી, દગાબાજ, જુઠ્ઠા!’ કારણ માધુની બાજુમાં બારીને અટ્ટેલીને એક સુકુમાર નવ-યૌવના — એની સુંદર સ્ત્રી કટક પ્રિન્ટની સાડી પહેરીને ખેડી હતી — એ માધુની જ પત્ની હતી એમાં શંકા નહોતી. ભીડમાં અત્યાર સુધી શ્યામનું ધ્યાન એ બાજુ નહોતું ગયું. બારીમાં ફાણી ટેકવી હથેળીમાં મોં રાખીને એ ખેડી હતી. એનું મોં બારી બાજુ હતું. શ્યામે ડોક લંબાવી એની તરફ જોયું. શ્યામના ધ્યાન બહાર એની દાઢી એક સ્થૂળ વ્યક્તિની કાયા સાથે ઘસાઈ અને પેડી સ્થૂળ વ્યક્તિએ પાછું વાળીને તેની તરફ જોઈ જોરથી એને દબાડ્યો કે તુરત શ્યામ જરા પાછળ હટી ગયો. હકીકતમાં માધુની મા હવે આ દુનિયામાં નથી રહી એ વાત માધુના ચહેરામહોરા પરથી કળાઈ આવતી હતી. અને કદાચ એની માની છેલ્લી ઇચ્છા જ દીકરાની વહુનું મોં જોઈને જવાની હશે. કદાચ માનાં એવાં વેણને કારણે જ માધુએ ઝટપટ આ લક્ષ પતાવી નાખ્યાં હશે. નહીં તો એની કમાણી જોતાં એ લક્ષની વાત વિચારે જ નહીં. ખેરાક, મા હવે અવસાન પામી છે, એથી એનું ખર્ચ ઘટ્યું છે. ફાણુ જાણે, કદાચ મા હવે ઝાઝું નહીં જીવે એ ગણતરીએ જ એણે પરણવાનું સાહસ ખેડ્યું હોય. આવું પણ બની શકે. અને શ્યામ ફરી મનોમન ગણગણ્યો — સા...લા દગાબાજ. એને અકારણ જ માધુ ઉપર રોષ ચડતો હતો. ઠંડા મગજે એણે વિચાર્યું કે માધુને હવે ખેડ બાજુથી સપડાવી શકાશે. સાધો એની પાસે જઈને કહીશ — ‘કેમ માધુ?’

અને માધુ એને જોતાં જ ભયંકર રીતે ચમકીને, પરાણે જરા હસીને કહેશે — શ્યામ! તું તો ઓળખાતો જ નથી!... પછી...

— તું જરા નડો થયો છે. — શ્યામ હસીને માધુની પત્ની તરફ જોઈ કહેશે અને ભવાં નવાવશે — કાણુ ?

— અરે હા, તને જણાવતાં ભૂલી ગયો. એ છે માધુરી — મારી પત્ની; અને પછી જાણે પાણીમાં પડી ગયો હોય એમ પત્ની બાળુ ફરીને માધુ જણાવશે — માધુરી, જો, આ શ્યામ. મારો જૂનો દોસ્ત. એની વાત — અને પછી શ્યામ બાળુ વળીને કહેશે — તારી ઓફિસે હું ખપર આપવા ગયો હતો પણ ત્યાંથી જાણવા મળ્યું કે તને રજા આપવામાં આવી છે.

બસ, માધુ આટલું કહેશે અને શ્યામને માધુનું અપમાન કરવાનો બરાબરનો મોકો મળી જશે, સૌની હાજરીમાં માધુએ શ્યામને નોકરીમાંથી રજા આપવામાં આવી છે એમ શા માટે કહ્યું ? ને પછી પોતે આછું હસીને કહેશે, હા ભાઈ, નોકરી છૂટી ગઈ. પછી ગળું જરા ખંખારીને જણાવશે — માધુની પત્ની અને આબુબાબુના સૌ સ્પષ્ટપણે સાંભળી શકે એ રીતે કે — માધુ, તારી પાસે મારી બાઈ નીકળે છે એ રકમ...

માધુ ચિંતાતુર થઈ એની સામે જોઈ રહેશે ને પૂછશે — ક્યાં ? ક્યારે લીધા હતા ? જરા યાદ કરાવ તો ?

— ‘વાહ, ભૂલી ગયો સાહજા ! ગયા શિયાળામાં એક રાતે પીવા માટે લઈ ગયો હતો તે ! યાદ નથી ?’ આટલું કહેતાં કહેતાં એ જોશે કે માધુની પત્ની ધ્રુજ બેઠી છે.

અને માધુ પણ ભયંકર દહેશત ખાઈ ગયો છે, એ ખીતાં ખીતાં પૂછશે — હું ?

— હા, હા, સાહજા તું. ભૂલી ગયો તે દિવસે શનિવાર હતો. રેસમાં પાંસડ ઇપિયા હારીને આવ્યો હતો, પવનનન્દન અને ટિટોની ઉપર તે ઉપલ લગાવ્યા હતા. પછી ખત્રાસી ટોડા —

માધુએ જીવનમાં ક્યારેય દારૂનો છાંટો સરખો પણ લીધો હોય એવું સંભારણું શ્યામની સ્મૃતિમાં નથી છતાં આવી વાત વધુ ન લંબાય એ માટે માધુ શુષ્કપણે હસીને કહેશે — અરે હા, હા. પણ શ્યામ, તું બહુ દૂબળો થઈ ગયો દેખાય છે. એક વાર ઘેર તો આવ. હું હવે તો અહીં કલકત્તામાં જ રહું છું. અહીં જ નોકરી કરું છું.

અને શ્યામ તુરત પૂછશે, ભલે આવીશ, પણ તારું ઠેકાણું ?

અને પડી ગયેલ મોંએ માધુ જણાવશે — ટચૂનની હાયદાબાદમાં ઘેર રહી

શકતો નથી. તું રજને દિવસે પહેલેથી જાણાવીને આવજો. નહીં તો અમે બન્ને કદાચ નાટક-સિનેમા જોવા ગયાં હોઈએ —

હકીકતમાં ઠેકાણું આપીને માધુ એક નવી આફત જ નોતરશે — ધીમા ઝેર જેવી જ છે એ આફત. કારણ માધુ જાણે છે કે શ્યામ સ્ત્રીઓ સાથે અનાયાસે કેવો હળીમળી જાય છે. વળી શ્યામને નથી પરવા કંઈ આચાર-વિચારની, કે નથી ચિંતા ધર્મ-અધર્મની. ઠેકાણું આપ્યા પછી એની ચિંતા આ કારણે વધી જશે. આ બાબતમાં પત્ની સાચેસાચ સતી જેવી હોવા છતાં કંઈ ઉપાય નથી. પત્ની ઉપર પૂરો વિશ્વાસ રાખવાનું ગળું એનું કયાં હતું ?

આવું બધું વિચારતો શ્યામ મનોમન હસી પડ્યો. આજુબાજુના લોકો તેની તરફ જોઈ રહ્યા. કાલીઘાટ આવતાં માધુ ઊતરી ગયો. ગોઆલન્દો ઘાટ ઉપર સ્ટીમરમાં થતી ભીડાભીડ જેવી ભીડમાં હાથમાં તૂટેલી ચંપક લઈને માધુ સંક્રાંત્યપૂર્વક ઊતર્યો, પાછળ ઊતરી એની પત્ની. એણે એની તરફ જોયું સુધ્ધાં નહીં. માધુની પત્નીના સાળુનો છેડો શ્યામની દાઢીને સ્પર્શી ગયો. એ નીચે ઊતરી ગયા પછી શ્યામે જરા ડોક લંબાવી એના તરફ જોયું. એ માધુ જેવી જ લાંબી છે. ટ્રામ સ્ટોપ પરથી ઊપડતી હતી ત્યારે શ્યામને થયું કે એણે કંઈક કરવું જોઈતું હતું. એને થોડો પસ્તાવો થયો, એને ઘસાઈને જ ઊભો હતો પેલો જાડિયો. શ્યામને થયું એક વાર એના વાંસા પર દાઢી ધસું. પછી માધુને મનોમન છુટકારો આપતાં એ બોલ્યો — તું હજુ પણ વધુ સુખી થજો, હજુયે વધુ જાડો થજો, માધુ. તને આપેલા પચીસ રૂપિયા હું માંડી વાળું છું. તને આશીર્વાદ આપું છું કે તારે હવે વધુ વખત ઉઘાડે પગે ચાલવું ન પડે, નજીકમાં જ તને ઠાઈ મોચી મળી જાય. મનમાં ને મનમાં આવું બોલતાં એને બહુ નિરાંત વળી.

બીજે એક દિવસે ડબલ ડેકરમાં એ કયાંક જતો હતો. કોલેજ સ્ટ્રીટ પાર કરી આગળ જતાં એણે ઉપલે માળે બેઠાં બેઠાં જ રસ્તા પર જોયું તો એક ગલીને નાકે ભીંતને અટ્ટેલીને મિતુ ઊભી છે. એણે શિયાળ-વાનનું પુલોવર અને કાળું નૅરો પેન્ટ પહેર્યું હતું. પગમાં હોફા-બૂટ હતા. એ અદ્ય વાળીને અને એક ગોઠણ વાળીને પગની પાની દીવાલ સરસી રાખી નીચી નજરે ઊભી હતી, એકાએક જોનારને એ ઊંઘી ગઈ છે એમ જ લાગે. પરંતુ શ્યામ જાણે છે કે મિતુ પળ-વારમાં એ છટા બદલી શકે છે. એ ટટાર ઊભી રહે છે ત્યારે એનો શામળો ચહેરો ચળકી જાય છે. પળવાર મિતુને આ રીતે જોયા પછી શ્યામનું મન ‘મિ...નુ’ કરતું ચિત્કાર કરી ઊડ્યું. એ ઉતાવળે ઉતાવળે નીચે ઊતરવા જતો હતો પણ

બસમાં ખેસુમાર ભીડ હોવાને કારણે એ નીચે જતરે એટલી વારમાં બસ એ સ્ટોપ આગળ વધી જાય એવું હતું. ઉપરાંત એ પેટી ગલીને નાકે પહોંચે ત્યારે મિનુ ત્યાં જ ઊભી હોય એવું પણ કંઈ નક્કી નથી. અને મળવાથી દર વખતે કંઈ હેતુ બર આવે એવું પણ નથી. મિનુ કોઈ કામમાં હોય તો એને ઓળખવાની પરવા પણ ન કરે અથવા અમસ્તું એવું જરા હસીને કદાચ કહે — ‘અરે શ્યામ તું! ઓફિસ તો બરાબર ચાલે છે ને?’ અને પછી બંધમરી આંખે ઉદારીન નજરે એની સામે જોઈ રહેશે ને કહેશે — ‘શ્યામ, આજે તું તારે જા. હું આજે અત્યંત કામમાં છું.’ — ‘શા કામમાં?’ અને જવાબમાં માથે આંગળી ફેરવતાં તદ્દન ધીમા સાદે મિનુ કહેશે કે — ‘હમણાં જ અહીં તોફાન થવાનું છે માટે તું ચાલ્યો જા.’

મિનુ આવી વાતો કરે છે ત્યારે શ્યામને એની આંખમાં એક પ્રકારની વીજળી દેખાય છે. શ્યામને એકાએક એમ લાગે છે જાણે મિનુના ગળામાં માછકો ફેંટા બાંધ્યું છે, એનો અવાજ બહુ બીજો થયા વિના ખૂબ બોલો દૂવામાંથી આવતા ઘેરા અવાજ જેવો લાગે છે. એ સાદ સાંભળનાર હરકોઈના હૃદયમાં જાણે એ મુંઝાળે છે.

મિનુને એ છેલ્લે મળ્યો હતો આઈન્ડસ વર્ષ પહેલાં. ત્યારે એ એક નાની એવી પેટીમાં મહિને બસોના પગારદાર હતો. પહેલી તારીખે પગાર મળતાં ભીડાભીડવાળા એક બસમાં દરવાજા પર ઝૂંતતો એ પાછો ફરતો હતો. કાલીઘાટના સ્ટોપ પરથી બસ બિપડવાના સમયે એણે અસ્પષ્ટપણે સાંભળ્યું, જાણે કોઈ એને બોલાવે છે. બસ બિપડતાં એણે જોયું તો ભીડમાં કોઈનો લોખંડી પંજો એની કાળીને જોઈથી ભીંસી રહ્યો છે. વળતી પળે જ એ પંજોએ એનો હાથ બસના હેન્ડલથી અળગો કરાવ્યો, એનું મોં કોઈના માથા સાથે ભટકાયું, એની કાળી કોઈની છાતીમાં વાગી. બારણા પરના લોકો હો...હા કરી બેઠ્યા, બસ અટકતાં અટકતાં પણ ન અટક્યા. હવાને પકડવાનાં ફાંદાંમાં ખાલી હાથ બંધા કરતો એ બંધે માથે ફૂટપાથ પર પટકાઈ જ જાત પણ કોઈએ એને બચાવી લીધી અને ઊભો રાખ્યો. વેદનાને અંગે એની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. એનું માથું ધમધમતું હતું. થોડી વાર સુધી તો એને સમજાયું જ નહીં કે આ બધું કેમ કરતાં બની ગયું? કોણે એને નીચે ખેંચી લીધો? પછી એણે મિનુને જોઈ. મિનુ એના શિયાળાના અચૂક પોશાકમાં હતી. શિયાળા-રંગનું પુલોવર અને કાળું નેરો પેન્ટ. એ હસતી હતી. ત્યાં બીજા રાહદારીઓ બસા હતા એટલે એ શ્યામને હાથ પકડીને એક બાજુ લઈ ગઈ.

અને પછી સામસામા ઊભા રહીને મિનુ એના લાંબો લોખંડી પંજે આગળ કરી સહજપણે શ્યામના ખભા પર મૂકી ચૂપચાપ હસી — તને વાગી ગયું શ્યામ ? શ્યામે આછું હસતાં માથું હલાવ્યું — ના; અને ફરી જરા હસી મિનુએ પોતાના જમણો હાથ ધીરે ધીરે શ્યામના ખભા પરથી સેરવી પોતાના પેન્ટના ગજવામાં સેરવી દીધો. પછી ઠીક ઠીક વાર સુધી એ ચૂપચાપ ઊભી રહી. ઊભા રહેવાની મિનુની મુદ્રા જોઈને એવું લાગતું જાણે એ ધરતી સાથે જડાઈ ગઈ છે, એને જરાય હલખલાવી નહીં શકાય. એની આંખો આમેય સુંદર છે. લાંબી, મીઠી ને સ્નેહાળ. એની અર્ધ-બિડાયેલ પાંપણવાળી આંખો ચારે બાજુએ ઉદાસી નજરે નિહાળતી હતી. પરંતુ ક્યારેક જ્યારે એ એકાએક લવાં ખેંચીને ગંભીરપણે જુએ છે ત્યારે પળવારમાં એ જ ચહેરો એકદમ પલટાઈ જાય છે. ત્યારે એ દયાવિહોણી નિષ્ઠુર મિનુને ઓળખી જ ન શકાય. જરાક લવાં ખેંચીને એ ઘણી વાર મૈજિક બતાવી શકે છે. ત્યારે શ્યામ સીધોસાદો સરળ વિદ્યાર્થી જેવો હતો તેથી જરા મૂંઝાતાં મૂંઝાતાં એ મિનુની એ અધખૂલી અર્ધઘંઘતી આંખો તરફ જોઈ જ રહ્યો. એ સ્પષ્ટપણે જણાવવા માગતો હતો કે — ‘હું તને અહીં જોઈને ખુશ નથી થયો. મને આનંદ નથી થયો મિનુ.’

લાંબી વાર સુધી ચિંતાતુર વદને શ્યામ તરફ જોઈ રહ્યા પછી મિનુ એકાએક બોલી — ‘આજે પહેલી તારીખ છે. તારા ગજવામાં આજે ઘણા રૂપિયા છે ને ?’ અને શ્યામને સમજાયું કે બાળપણના મિત્ર લેખે મિનુ એને માત્ર થોડી વાત કરવા ખાતર બસમાંથી ખેંચી નથી આવી. મિનુને મળતાં એને આનંદ નથી થયો તે કદાચ મિનુ જાણે છે. હકીકતમાં હવે એને મિત્ર કહી શકાય એવી મૈત્રી એમની વચ્ચે નથી. ક્યારેય હતી તેવું પણ કહી ન શકાય. આથી જ શ્યામ એના મોં તરફ જોઈ કંઈ અનુમાન તારવવા જતો હતો. વિના કારણ જ એ જરા થડકી ગયો હતો. સાંજટાણે રસ્તામાં આજુબાજુ ખીજા ઘણા હોય છે છતાં શ્યામને પોતે એકાકી છે એમ લાગતું હતું. મિનુ કેવી નામચીન હતી અને કાળવી જણાતી હતી ! મિનુના ચહેરા સામે જોઈ રહી એણે કહ્યું — ‘હા, આજે પગાર મળ્યો છે.’

પોતાના બંને હાથ ગજવામાં મૂકી, બેઉ ખભા જરા ઉઘાળી મિનુ ફરી મૂંગેમૂંગી હસી — હું જાણતી જ હતી, એથી જ તને પેલી બસમાં જવા ન દીધો. એ બસ ‘ગરમ’ હતી. ‘ગરમ’નો અર્થ શ્યામ જરાયે નહોતો સમજતો એવું નહોતું. તે છતાં એ ચૂપચાપ રહ્યો. મિનુએ મમતાથી હસીને કહ્યું — ‘એ બસમાં જે

અમુક છોકરા હતા એમને હું ઓળખું છું. એ બધાનો હાથ અત્યંત હળવો છે, તને ખચર પણ ન પડે ને ગળતું કપાઈ જાય.' આ સાંભળી શ્યામના હાથ સહસા ગળવા તરફ ગયા. હાથ ઊંચો કરી મિનુએ જણાવ્યું — 'ચિન્તા નથી. બધું ખરાબર છે. મેં જોઈ લીધું છે.' અને મિનુની આગસુ, નિસ્તેજ ઉદ્દેશવિહોણી દેખાતી આંખો તરફ જોઈ હસતાં હસતાં શ્યામે કહ્યું — 'તેં તો મને ચિવડાવી દીધો. તારી આંખ તો ગળાય છે ભાઈ!' પરંતુ મિનુનું ધ્યાન ત્યારે શ્યામ તરફ કે બીજે કયાંય નહોતું, છતાં શ્યામને થયું કે મિનુની નજર કેટલી લાંબી છે! એ કેટલે દૂર સુધી જોઈ શકે છે! મિનુ હસી. એક નીરવ હાસ્ય. એના એ હાસ્યમાં કોઈ ઇચ્છા કે પ્રાણ નહોતા જણાતા. શ્યામને ઓચિંતાનું યાદ આવ્યું કે આજે મિનુની અગમચેતીને કારણે જ એનો પગાર બચી ગયો છે. છતાં એનામાં જરા જેટલીયે આભારની લાગણી જનમતી નથી? એને શરમ આવી. એ મિનુને એ સાથે જ નથી ચાહતો તે કારણે. આ ખરાબર નહીં. આવું થાય એ યોગ્ય ન ગણાય. અને અણગમતો ઠંડો સ્પર્શ દૂર કરવા એણે ઝટપટ કહ્યું — 'મિનુ, આ પીંચી છે ને? ચાલ, તારી સાથે ઘણા દિવસથી નિરાંતે કંઈ વાતો પણ નથી થઈ.'

પરંતુ મિનુ એની વાત સાંભળતી નહોતી. એણે એકાએક શ્યામને ભૂલી જઈ એની ચમકેલી આંખો ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ ફેરવી કંઈક જોઈ લીધું. અને વળતી પળે ફરી સુરત મુદ્રામાં ઊભા રહી એ હસી. પુલોવર જરા નીચું ઉતારી એણે કમર ઉપરનો પહોળો ખેદ, જે દેખાતો હતો તે ઢાંક્યો અને કહ્યું — 'હું એકલી નથી શ્યામ, મારી સાથે મારા સાથીઓ પણ છે.' અને શ્યામના હૈયામાં ફરી ટ્રાજા પડી. મિનુની પછીતે પીળા રંગે ઘોળેલું ચર્ચનું મકાન હતું. સામે જ બસસ્ટોપ પરની ભીડ હતી, જરા દૂર એક પાર્ક દેખાતો હતો. પાનખરનાં પાંદડાં ચિનાનાં વૃક્ષો પર કાગડા ખેડા હતા. ધૂળથી રળેટાચેડા લોટા પગપાળા આવજન કરે છે — આ બધામાં કયાં હશે મિનુના પેડા સાગરીતો? શ્યામને કલ્પના હોવા છતાં એનો પતો ન લાગ્યો. એણે પૂછ્યું — 'કયાં છે એ બધા?' મિનુ ફરી હસી. — 'ભીડમાં ભળેલા છે. તું એમને નહીં ઓળખી શકે. એ કરતાં ચાલ, તને પહોંચાડી દઉં. એક ઠંડી બસમાં ચાલ્યો જજે.' ને શ્યામને થયું — આ મિનુનો એક જુદો સમાજ છે જ્યાં શ્યામ જેવા માણસનું જરાયે સ્થાન નથી, જ્યાં પોતે મિનુ પાસે બાળક જેવો છે. નાનપણમાં એને મિનુ સાથે છાની ગોઠી હતી. અને ત્યાર પછીના આટલા સમય દરમિયાન એને અને આ લગભગ અઘણ જેવી મિનુને બીજી ઘણીયે ખાનગી વાતો થઈ છે જેની ચિંતા.

બન્નેમાંથી કોઈએ કરી નથી. આમ છતાં શ્યામ ત્યાંથી તુરત જઈ શકતો નહોતો. એને થયું — મિનુને જરા વધુ સમજાવવાની જરૂર છે, અને એણે કહ્યું — ‘મિનુ, મારે તારી સાથે થોડીક ખાસ વાતો કરવાની છે.’ મિનુએ ભવાં ખેંચીને પૂછ્યું — ‘શી વાત છે?’ શ્યામે નિખાલસપણે કહ્યું — ‘છે. થોડીક અગત્યની વાતો છે.’ અને શ્યામની આંખોમાંનું ઊંડાણુ વરતી જઈને મિનુ ખોલી — ‘હલે, એક દિવસ નક્કી આવીશ તારે ઘેર. આપણે સાથે મળીને માંસ પકાવીશું અને પછી આખી બપોર પડયાં પડયાં વાતો કરીશું....’ આ વખત શ્યામનું ધ્યાન મિનુની વાતોમાં નહોતું. એ ધ્યાનથી જોતો હતો નજીકમાં જ રસ્તાને નાકે ગિરજાની રેલિંગને અદેલીને બાજુ બાજુમાં ઊભેલા એ જણ તરફ. એ માણસોએ એક વાર પણ એની બાજુ કે મિનુ તરફ નજર નહોતી કરી. નીરવ રીતે એકાએક હવામાંથી જ પ્રગટ્યા હોય તેમ તેઓ ત્યાં દેખાયા હતા. એ એક જણ સિગારેટ પીતા પીતા ઉદાસ નજરે માર્ગ તરફ જોઈ રહ્યા હતા. એમનો પહેરવેશ સાદો — ચાલુ ધોતિયા-ખમીસનો — હતો. ખમીસની બાંધો ચડાવેલી હતી. એ બન્ને એવા સાધારણ જણાતા હતા કે એકાએક જુઓ તો કંઈ ખબર જ ન પડે એમની અસામાન્યતા અંગતી. પરંતુ કોણ જાણે શાથી એમની ઊભા રહેવાની રીત અને આંખોની દૃષ્ટિ પરથી શ્યામને તેઓ અત્યંત કૂર, નિર્દય છે અને એમનો મિનુ સાથે મેળ છે, એમનું સીધાસાદા-પણું અને એમની આ મુદ્રા તો માત્ર લોકોને બતાવવા પૂરતાં જ છે એમ જણાયું. હકીકતમાં અમુક અમુક કામમાં આ લોકો અજબના કાબેલ છે. અને શ્યામ એકાએક મિનુ તરફ ફરી હસ્યો — ‘તારી સાથે બીજા કેટલા છે મિનુ? આ બેને તો મેં જોયા’ કહી એણે આંગળી ચીંધી પેલા બે તરફ અને મિનુએ વીજળીવેગે પોતાના લાંબા સખત હાથે મિનુનો એ હાથ નીચો કરી નાખતાં કહ્યું — ‘આમ ચીંધવાચીંધવાનું કરતો નહીં.’ મિનુ જરા વ્યથ જણાઈ, તેમ છતાં એણે હસીને કહ્યું — ‘એ બે સિવાય બીજા ચાર છે. તારી આંખો પણ બહુ ચક્રાર છે હોં શ્યામ! પણ હવે તું તારે ઘેર જા.’

અને શ્યામને જાણે લહેર પડતી હોય તેમ એણે કહ્યું — ‘ઊભા રહે મિનુ, તારા એ બાકીના ચાર સાગરીતોને પણ હું બરાબર શોધી કાઢીશ.’ શ્યામ જાણે મિનુએ આપેલા કોઈ પરાજયનો ઉત્તર આપતો હોય તેમ ચારે બાજુએ નજર કરતાં કરતાં બોલ્યો. અને મિનુએ ભારે હાથે શ્યામનો ખભો હલનલવણીને કહ્યું — ‘એને તારે શોધવા નહીં પડે, મારી સાથે જરા ચાલ એટલે હું જ તને ઓળખાવી દઉં’. અને શ્યામ તરફ પાછી ફરી મિનુ ઉતાવળે લાંબાં પગલાં ભરતી ચાલવા

માંડી. શ્યામ એની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. જરા આગળ વધી મિનુ ઊભી રહી, પાછું વાળીને એણે શ્યામને કહ્યું — ‘જો !’ — શ્યામે મિનુની એકદમ નજીક જઈને પૂછ્યું — ‘ક્યાં ?’ અને મિનુએ ઇશારાથી ‘ફૂટપાથ બાજુ’ જણાવ્યું — પહેલે, પેલી ચાની હોટેલની સામે પેલા બે ઊભા છે ને ! એક દીંગણો એવો — લાલ — સુરખી રંગના પુલોવરવાળો, ગજવામાં હાથ રાખીને ઊભો છે તે, અને બાજે લાંબો-પહોળો સરાકત, ગોળ ગયાનું ગંજી અને મારા જેવું જ કાળું પેન્ટ પહેરેલો દેખાય છે તે. ધીરે ધીરે શ્યામના ધ્યાનમાં આવ્યું કે આજે કાઈ ખાસ વ્યક્તિ માટે ફોદો ગોઠવાયો જણાય છે, અને એના હાથ દીકરા પડી ગયા છતાં પૂરી સ્વસ્થતાથી પોતાના સાદમાં સ્વાભાવિકતા લાવી એણે પૂછ્યું — ‘અને આટલા બે ?’ ને મિનુએ જે રીતે કાઈ પોતાના મહેમાનને ઘર ખતાવે તે રીતે ગણતરીનાં ડગલાં આગળ વધી શ્યામને કહ્યું — ‘આ બાબુ આવ.’ શ્યામે જોયું તો પાર્કને અડીને જ એક ગલી હતી. મિનુ મૂંગી મૂંગી હતી. આજે જેનો શિકાર કરવાનો છે તે આ ગલીમાં રહે છે. ગલીને નાકે મીઠર ડહિન કરેલી એક ટેક્સી ઊભી હતી, જેમાં પાછલી સીટ પર એક જણ બેઠો હતો જે ત્યાંથી અરાઅર દેખાતો નહોતો. એક ઊંડો શ્વાસ મૂકી શ્યામે પૂછ્યું — ‘અને છેલ્લો એક ?’ જવાબમાં મિનુએ માથું ધ્રુણાવ્યું, ‘એ અહીં નથી. એ અમારા શિકારને લેવા ગયો છે. એને હંરવીફેરવીને લાવવો પડશે.’ અને શ્યામના માથામાં ચિન્તાનું ધુમ્મસ ઘેરાવા લાગ્યું. એના પગ થર થર ધ્રુજવા લાગ્યા. એને થયું જાણે મિનુ અહીં આ સ્થળે અદશ્ય રીતે એક સ્ટેજ ઊભું કરી રહી છે. હમણાં જ જાણે નાટક શરૂ થશે, અથવા નાટક નહીં તો કંઈક ખીજું જ. કારણ મિનુના આવા બધા સાદસમાં અનિવાર્યપણે થોડુંક લોહી તો રેડાય જ છે. છતાં એક ધુધક હાસ્ય હતી એણે કહ્યું — ‘મિનુ, તમે કોને કસાવ્યો છે ?’ મિનુ હવે હતી નહીં. એનાં ભવાં જરા સંકોચાયાં. એની આંખો વેધક હોવા છતાં એ પળે એ તેવી નહોતી લાગતી. કાઈ અસહાયની જેમ હાઠ ઉઠાવીને એણે કહ્યું — ‘કાણે જાણે ! મનેય એની ખબર નથી.’ અને શ્યામે મનોમન પૂછ્યું — તો ? — મિનુ કપાળ પરની વાળની લટ ફીક કરતાં — લટને આંગળીએ વીંટતી ઉદાસ અને અન્યમનસ્ક જણાતી હતી. થોડી વારે શ્યામ બાબુ ફરીને એ બોલી — ‘શ્યામ, તું હવે ઘેર જા. આપણે ફરી એક વાર મળીશું.’ શ્યામે મૂંગેમૂંગાં મિનુથી અવળી દિશામાં ચાલવા માંડ્યું. થોડે દૂર જઈને એણે પાછળ જોયું તો મિનુ તેના તરફ તાકી રહી છે. મિનુની આંખોમાં ગ્રેએની દેખાતી હતી. શ્યામ મિનુ પાસે પાડો કર્યો. જાણે એ પૂછવા માગતો હતો કે, મિનુ,

આ બન્ને તારા દોસ્ત છે ? કેવા દોસ્ત છે ? જેવો દોસ્ત એક દિવસ હું હતો તેવા જ ? મિનુએ કૌતુકસહ શ્યામ તરફ જોયું ને માથું હલાવી હા ભણી. શ્યામને જાણે બિધકા આવવા માંડ્યા. બધી બાબતો સરખો વિચાર કરવા જેવું સ્વસ્થ મન એને નહોતું. છતાં મિનુના વદન પર એણે એક અસહાય દ્રિષ્ટા જોઈ. અને માથું હલાવી દર્શાવ્યું કે તારી મનઃસ્થિતિ હું જાણી ગયો છું, અને પછી એ બોલ્યો — ‘વારુ મિનુ, હું ત્યારે જાઉં છું.’ મિનુએ ધીમેથી માથું હલાવ્યું — ‘ભલે.’ — ‘તો પછી હવે આવે છે ને એક દિવસ ? રળને દિવસે આવજો.’ મિનુએ ધારાથી હાંકારો ભણ્યો, અને પછી મશ્કરીમાં કહ્યું — ‘જો જીવતી હદિશ તો.’ આટલા શબ્દોએ જ જાણે શ્યામને મિનુથી અળંગા કરી નાખ્યો. એ ઝડપથી બસસ્ટોપ તરફ બેસ્યો. એણે પાછું વાળીને જોયું જ નહીં.

પેલા ગિરજની રેલિંગને અટકીને બેસેલા પેલા બે હજુ સુધી એમ ને એમ જ ઉદાસ ચહેરે બેસ્યા હતા. એ બેઉએ અવગણનાપૂર્વક શ્યામ તરફ જોયું. શ્યામે એ તરફથી મોં ફેરવી લીધું અને એ બસસ્ટોપ પરની બીડમાં સૌ સાથે ભળી ગયો. ઠંડી ખાસ એવી નથી છતાં શ્યામના હાથપગ ને ખભા ઠંડા જણાતા હતા. એની છાતીમાં તરફડાટ બેસ્યો હતો — જાણે એની અંદર કંઈ હડિયાપાટી કરી રહ્યું હતું. એનો શ્વાસ મૂંઝાવા લાગ્યો. ક્યારેક ક્યારેક એને આવું થઈ આવે છે. હૃદય કંપવાની એને જૂની માંદગી છે. બસસ્ટોપ પરની બીડ, પાછળની દુકાનોની તેજ રોશની, જમણીડાબી બાબતોનાં કેટલાંક ગાઢ વૃક્ષો — બધું જ જાણે એકદમ નિબ્રાણું હતું. હજુ હમણાં જ તો એ ઓફિસેથી નીકળ્યો, બીડમાં ધક્કામુક્કી કરી બસમાં ચડ્યો, તે પછી મિનુએ એને નીચે ઉતાર્યો ત્યાં સુધી બધું સ્વાભાવિક જણાતું હતું. પરંતુ હવે હાથપગ ઠંડવી નાખે એવી ટાઢ વાય છે. છાતીમાં મૂંઝારો ને ધ્રુવરી બેસી છે અને એક અજાણ ચિન્તાથી એનું મન ચિન્તાતુર બની ગયું છે. એને ઓચિંતાનું એવું થાય છે જાણે આ શહેરને એ ઓળખતો નથી — જેમ એની બાળપણની સાથી મિનુને અને એના પેલા બે મિત્રોને એ ઓળખી શકતો નથી.

મિનુ માટે પણ તે દિવસની સાંજ સ્વાદવિહોણી બની ગઈ હતી. બસ બેસી ગયા પછી એણે સાવધ થવાનો પ્રયત્ન જ ન કર્યો. હેન્ડલ પકડી એ ખૂલતો હતો. એને ખ્યાલ આવતો હતો કે ઘણાબધા હાથ એની આસપાસ ઘેરો ઘાસી રહ્યા છે પણ એમાં કોનો શો ઉદ્દેશ હતો તે જાણવાની એણે પરવા જ ન કરી.

તે પછી ઘણા દિવસ સુધી બીડમાં એણે નજર ચક્રાર રાખી છે અને એને જણાયું છે કે એમાં રુક્ષ ચહેરાવાળા, ક્રૂર જણાતા કેટલાક લોકો પોતાની જાતને ગોપવતા તેના તરફ વેધક નજરે જોઈ રહ્યા છે. અને એના હૈયામાં ધમસાણુ મચી રહ્યું છે. પોતાના હૈયાનો તરફડાટ જાણે પોતે સાંભળી શકે છે. જાણે નજીકમાં જ ક્યાંક મિનુના પેલા છ સાથી હવામાં ભળી જઈને ચૂપચાપ એની રાહ જોતા બેઠા છે. જોકે એ જાણે છે કે એનો એ ભય અકારણ છે. હકીકતમાં એનું જીવન એટલું તો સીધુંસાદું ને સરળ છે કે એનામાં કોઈનું કંઈ પણ નાનું-મોટું અહિત કરવાનું ગળું જ નથી. અને તો કોઈ શા માટે એના પર ભયંકર વેર વાળે ?

ત્રેવીસ-ચોવીસ વરસના પેલા ગભરુ છતાં દયાવંત શ્યામને હવે ક્યારેય કોઈ પણ મળી નહીં શકે. અને આ વાત વિચારતાં જ શ્યામ જરા આછું એવું હસી પડે છે. સ્ટેટ અસની બારીમાંથી એણે જોયું — જાણે અહારની બીડમાં શ્યામ પગપાળો ચાલ્યો જાય છે. એ શેરીને નાકે બેઠેલા બિખારીઓનાં બિક્ષાપાત્રમાં પૈસા-એ પૈસા નાખતો જાય છે અને બિક્ષાપાત્રમાં એણે નાખેલા પૈસાનો ખણખણાટ શમે ન શમે ત્યાં તો બે હાથ જોડીને કોઈનેય ખમર ન પડે તેમ એ ચાલ્યો જાય છે અથવા અસના દરવાજામાં કોઈ ખીસાકાતરુ પકડાયો છે અને એ ઉતાવળે પગલે બીડમાંથી નીકળી સલામત શેરીમાં ચાલ્યો જાય છે. આવું વિચારતાં વિચારતાં મનોમન હસીને એ બોલ્યો — ‘ઓ શ્યામ ધ કાઇન્ડ હાટ્ડેડ !’

એ પ્રસંગ પછી ઘણા સમયથી મિનુ એને ફરી મળી નથી. કારણ ધામે ધામે શ્યામની નોકરી બદલાવા લાગી. એની આવ-જન અમુક જ માંગે પૂરતી મર્યાદિત બની. ઓફિસ, રેસ્ટોરાં, બાર અથવા દક્ષિણ કલકત્તાના કોઈ સારા લત્તામાં નાનું એવું એક રગિયામાણું ઘર. આટલામાં જ એનું સુખ સમાઈ જતું. જ્યારે મિનુ તો ગંદી ગલીઓમાં ફરતી. ચાની હોટેલમાં, પીડામાં કે જુગારના અડમાં, અથવા પારુલ કે પેલી ચંપાને ત્યાં ફરતી ફરે છે. મિનુ અને શ્યામ બંને પાસે પાસે જ હતાં છતાં જાણે જુદાં જુદાં શહેરોમાં વસતાં હતાં. એકની અંદર એક બીજું અથવા બીજાં ઘણાં કલકત્તા જાણે સમાઈ જતાં હતાં ! જાણે એ બંને એક જ શહેરમાં નહોતાં વસતાં. જેમ અસની એક બાબુથી જુદું દેખાતું ને બીજી બાબુથી બીજું જ નજરે પડતું તે રીતે. પાંચમા માળની અગાશી ઉપરથી જે આકાશ દેખાય અને સુધરાઈના રસ્તા પરના ‘મેન હોલ’ના બિડાણેથી જોતાં જે દેખાય તેમાં ફેર પડે છે. હકીકતમાં ફેર દષ્ટિકાણનો છે, ક્યાંથી જુઓ છો તેનો

છે. અહીં જુદા જુદા પ્રકારનું કલકત્તા આ એક કલકત્તામાં સમાયેલું છે. અને શ્યામને મન થયું કે હમણું જ જઈને મિનુની સામે જાઓ રહી, એને ખબર થયો મારીને જાણવું કે અરે દોસ્ત મિનુ, કેમ છો ઉસ્તાદ? ને પછી ધીરેથી કહું કે દોસ્ત મને પણ તારી ટોળીમાં સામેલ કરી લે. પછી જોજો આ અંદાના ખેલ! હું કઈ રીતે બે હાથે મશીન ચાલે પંચ ચલાવું છું તે જોજો! અને ઉપલા કપડાની નીચે પેટમાં કઈ સિક્કાથી છરી હુલાવું છું તે પણ જોજો. છરી એવી તો ફેરી ચલાવીશ કે જાણે માખણના પિંડમાં હુલાવતો ન હોઉં! તું જોજો સોડાની બાટલી કેવી ફાફડાડે જાય છે તે! અને પછી એના છૂપા અડ્ડામાં ચાની દુકાનની પાછળની સાંકડી ગલીમાં, જ્યાં ભીંત પર સ્ત્રીઓનાં ભાત ભાતનાં વિકારી મુદ્રાઓવાળાં કેલેન્ડરો લટકતાં હોય છે ને મોટી મોટી માખીઓ જાણુજાણી હોય છે ત્યાં જઈને બેસીશું. ત્યાં મિનુની અડોઅડ બેસીને આત્મીયતાપૂર્વક કહીશ કે તારે શું આવશે ગુરુ? ઝિટ કે એન્ટિક? મિનુ આ ભાષા જાણે છે તેની શ્યામને ખબર છે. ઝિટ એટલે ગાંઠે અને એન્ટિક એટલે ગાળેલો દારૂ. ખરાબરનું ઘેન ચડ્યે પોતે જ માથું હલાવીને કહેશે કે — ના, ગુરુ, તારું ચસકા થયું છે. હવે તારી ઉમ્મર થઈ છે. મારા કરતાં તું છ વરસ મોટી છા. મને ખત્રીસ થયાં હોય તો તને... પણ જ્યાં દે ચાર, બોલ, હમણાં શું ચાલે છે? ધાકધમકા કે પાકીટ-મારી? પકડાઈ ગઈ'તી? કેટલા ચાંપ્યા? એ સાદાઓ તો ફરમાવો આપતા નથી નહીં તો આંકડો હજારોએ પહોંચ્યો હોત ને? ખરી વાત છે ને ઉસ્તાદ? પણ તું ચિન્તા ન કરીશ, ચિન્તા ન કરતી મિનુ. હું તારો ગયેલો સમય — તારા પેલા દિવસો પાછા લાવી આપીશ. મારું લોહી ઊગતા જીવાનિયા જેવું ગરમ છે પણ મારું માથું અનુભવી વૃદ્ધ જેવું ઠંડું છે અને મારી આંખો જાસૂસ જેવી ચક્રાર છે. આ અંદો હરકોઈ રીતે જીવવા-મરવા તૈયાર છે. શું કહું ગુરુ તને? એક વીક પોઈન્ટને કારણે મેં ગજબનો માર ખાધો છે — માખાપ સામેની ગાળ હું જીરવી ન શક્યો, નહીં તો....

બસમાં શ્યામની બાજુમાં બેઠા હતા તે ભાઈએ એની સામે જરા ખૂંટીને પૂછ્યું — ‘તમે શું કહો છો?’

અને શ્યામ એકદમ ચોંટા ગયો. એને ધ્યાનમાં આવ્યું કે પોતે બેધ્યાનપણે કંઈક બબડી ગયો હશે. અને એણે પોતાની સામે તથા આગળ-પાછળ એક નજર ફેરવી. બે-ત્રણ જણે પાછું વાળી એની સામે જોયું. વિવેકાનંદ રોડ આવતાં એ બીડમાંથી મારગ કરી નીચે જતરી ગયો.

વહેલી પ્રભાતે કોઈએ બારણું ખખડાવ્યું ને શ્યામની બાંધ બાંધી. બાંધા થઈને એણે બારણું ઉઘાડ્યું અને જોયું તો સામે ધતુ બાંધી છે.

— ‘ધતુ !’

— ‘શ્યામ !’

— ધતુ જાણે શ્વેતમૂર્તિ જેવી બાંધી હતી. એના સાડી, બ્રાઉઝ અને એના હાથમાંની બેંગ બધું શ્વેત હતું. એનું કપાળ પણ ચંદનના પ્રસેપને કારણે શ્વેત જણાતું હતું. શ્યામની બાંધે ભરી આંખોને એ શ્વેત રંગ ખટકવા લાગ્યો. આંખો પટપટાવતાં હસતાં હસતાં એણે કહ્યું — ‘હાથમાંની વીણા ક્યાં ભૂલી આવી?’

પ્રભાતનો તડકો બારી વાટે અંદર આવતો હતો એની આંખોમાં ધતુ સુંદર જણાતી હતી. પણ સાથે જ એ ગંભીર પણ દેખાતી હતી. હવે એ બારણાંની યોગદ વટાવી અંદર નહોતી આવી. એણે કહ્યું — ‘પહેલાં જરા ઘર ફિક્કાક કરી નાખ શ્યામ. આવા અસ્તવ્યસ્ત ઘરમાં કોઈ ભદ્ર મહિલા પગ ન મૂકી શકે.’

શ્યામે ઉતાવળા ઉતાવળા એની ખુરશી જરા ખેંચી ઘરની વચ્ચેવચ્ચે ગાંઠવી ને પથારી પરના આદરનો ગારો વાળી એને પગ બાળી મૂકતાં જણાવ્યું — ‘તું આવવાની છે એવી ખબર હોત તો અગાઉથી બધું ગાંઠવી રાખત,’ અને પછી પેલી ખુરશી બતાવતાં કહ્યું — ‘બેસ, બેસ ધતુ.’

ધતુ ખુરશી પર ન બેઠી. એણે હાથમાંની બેંગનો ઘા કર્યો શ્યામની પથારીમાં, અને એક ઓશીરું લઈ કોણી ટેકવી આડી પડતાં પડતાં બોલી — ‘જી, હાથ-મેં જે ધોતું હોય તે ધોઈ આવ. આજે આખો દિવસ અહીં જ રહેવાની છું.’

શ્યામ હસ્યો.

ભવાં ખેંચી ધતુ બોલી — ‘તું ટેલિફોનમાં મારી સાથે પરણવાની વાત કરતો હતો ને?’

શ્યામે માથું નમાવી હા કહી.

— ‘અને મેં હા પાડી હતી ને?’

શ્યામે ધશારાથી હા ભણી.

— ‘અને પછી તો ચાલુ વાતે જ ફેન મૂકી દીધો?’

શ્યામે શરમાતાં શરમાતાં ‘હા’ કહી.

અને એક ઊંડો નિસાસો મૂકી ધતુએ કહ્યું — ‘તું શું ઇચ્છે છે શ્યામ?’

કંઈ જવાબ ન આપતાં શ્યામે ઊભા થઈ પાટિયા પરથી દ્રુથવ્રશ ને ઊલિયું લીધું અને બાથરૂમમાં જતાં જતાં કહ્યું — ‘ઊભી રહે, આજે મારે જાતે ચા ખનાવીને તને પિવડાવવી છે!’ ને એણે બાથરૂમનું બારણું બંધ કર્યું.

બાથરૂમમાં જઈ થોડી વાર તો એ સામેની સફેદ ભીંત તરફ શૂન્ય નજરે જોઈ રહ્યો. એના શરીરમાં હજુ સુસ્તી ભરી હતી. ક્યાંય નામનીયે ઉત્તેજના નહોતી એ નવાઈ જેવું હતું. એણે નળ ખોલી થોડી વાર પોતાના હાથ ખેસિનના ઇંડા પાણીમાં ખોળી રાખ્યા. એ હસ્યો. નળમાંથી આવતો કલકલ નાદ એણે ધ્યાન-પૂર્વક સાંભળ્યો અને પછી ધીમે ધીમે દ્રુથપેસ્ટની ટચૂબન ટાંકણું ઉઘાડવા લાગ્યો.

અર્ધા કલાક પછી બહાર આવી એણે મૂંગા મૂંગા સ્ટવ પેટાવ્યો અને પાટિયા પરથી આજ સુધી ન વપરાયેલ ચા-ચીનીના ડબ્બા ઉતાર્યા. દૂધનો ડબ્બો હલબલાવી ઉપરના બીધમાંથી અંદર જોયું અને ધતુ તરફ જોતાં હસતાં હસતાં માથું હલાવ્યું — ‘ચા નહીં થાય, દૂધ એકદમ સુકાઈ ગયું છે.’

— ‘શું સુકાઈ ગયું છે?’ ધતુએ પૂછ્યું.

— ‘દૂધ!’ ડબ્બો ખતારી શ્યામે જણાવ્યું.

અને જરાક હસીને ધતુએ પૂછ્યું — ‘ધ મિલ્ક ઓફ હ્યુમન કાઇન્ડનેસ?’

અને ખડખડાટ હસી પડવા ઇચ્છતો શ્યામ હસી ન શક્યો. માત્ર મરક મરક થઈ એણે કહ્યું — ‘શું કહેવું ધતુ, તારી બુદ્ધિ સાચે જ વધી ગઈ છે હોં.’

— ‘તું ચાની ફિકર ન કર શ્યામ. જરા અહીં આવ.’

શ્યામે હાથમાંના દૂધનો ડબ્બો ધડ દેતાકને નીચે જમીન પર ફેંક્યો અને એ પાછો વળીને ઊભો. ધીરે ધીરે એ બારી ખાલુ સરકવા લાગ્યો.

— ‘ત્યાં નહીં, અહીં, અહીં આવ શ્યામ.’ ધતુ ધીરા શાન્ત સાદે ખોલી.

શ્યામ બારીની ચોગઠ પર હાથ મૂકી, તડકા તરફ વાંસો ફેરવી ધતુ સામે જોતો રહ્યો. હસતાં હસતાં એણે કહ્યું — ‘ધતુ, આજે તું બહુ નિષ્પાપ — બહુ પવિત્ર જણાય છે.’

— ‘હું બાણું છું.’

‘હજી પણ થોડી વધુ વાર તને આવી ને આવી નીરખવા દે, પછી —’

ધતુ દાંત લીંસીને બોલી — ‘પછી શું?’

— ‘પછી તો આખો દિવસ તું અહીં જ છો ને?’ શ્યામે હસતાં હસતાં ઉત્તર આપ્યો.

માથું હલાવીને ધતુએ ના જણાવી — ‘ધ મોર્નિંગ શોઝ ધ ટે... જેવી બગે સવાર એવો દિવસ જાય. અહીં આવ, મારી પડખે આવ શ્યામ. મારે તારી બધી જ વાતો જાણવી-સમજવી છે.’

શ્યામ આછું ઉદાસ હસીને બોલ્યો — ‘તારી બુદ્ધિ સાથે જ ચિક્કરી છે ધતુ.’

— ‘હવે અહીં પાસે તો આવ શ્યામ. હું એક વખત તારો સ્પર્શ પામીશ ત્યારે જ મને ખબર પડશે કે તને શું થયું છે?’

જાણે મા પોતાના લાડકવાયા બાળકને હેતાળ સાદે વીનવતી હતી, ધતુની આંખોમાં અને ચહેરા પર એવો જ ભાવ વરતાતો હતો — જાણે આંખ અને ચહેરા દ્વારા એ કહેતી હતી કે તારા અધાય સાળા હું જાણી ગઈ છું.

આમ છતાં શ્યામ એની નજીક ન ગયો. બારી પાસે રહ્યા રહ્યા જ એણે જણાવ્યું — ‘તું કઈ રીતે જાણી ગઈ?’

— ‘જરા અહીં આવ, મને તારો હાથ જોવા દે. પછી જોજે હું સમજી શકું છું કે નહીં?’

શ્યામ ધી...રે ધી...રે એ ડગલાં આગળ વધ્યો. હસતાં હસતાં હાથ જરા આગળ કરીને બોલ્યો — ‘લે અડ તો!’

પણ ધતુએ હાથ અંબાવ્યો કે તુરત પોતાનો હાથ ખીજ બાજુ સેરવતાં શ્યામે કહ્યું — ‘હવે અડ!’

— ‘અરે શ્યામ!’ કહેતાં કહેતાં ધતુએ હાથ ફરીથી અંબાવ્યો.

પરંતુ શ્યામે હાથ ફરી દૂર સેરવ્યો ને કહ્યું — ‘આવ હવે!’

— ‘શું કરે છે તું શ્યામ?’ કહેતી હસતું દબાવી બિભા થવાની તૈયારી કરતી ધતુ બોલી.

— ‘બિભા નથી થવાનું ધતુ! લે આવ હવે અડવા.’ શ્યામે જરા પાસે આવી કહ્યું.

શ્યામને સાવ હાથવેંતમાં જોતાં ધતુ પાછી બેસી ગઈ અને જરા ઝૂકીને ઓચિંતી શ્યામનું ખમીસ પકડવા મથી.

પણ શ્યામ વીજળી વેગે પાછળ ખસી ગયો. હસ્યો — ‘બોલ પકડી રાક્ષાશ?’ અને પછી બારી બાજુએ સરકતાં એ બોલ્યો — ‘જેઉં, પકડ તો ખરી?’

— ‘અરે શ્યામ, જરા અહીં તો આવ, મારી પાસે અહીં.’ ઇતિ અધીરાધધી બોલી.

— ‘તું આવ!’ કહેતો શ્યામ એક બાજુ ઊભો રહ્યો.

— ‘તું મારાથી ડરે છે કે શું? તો તો ઘણી છોકરીઓને અભડાવી છે. તું તો પૂરો લંપટ છે.’

શ્યામે માથું હલાવી ‘હા’ ભણી.

ધી...મે ધી...મે ઇતિ ઊભી થઈ — ‘તું મારાથી ડરે છે શા માટે શ્યામ?’

શ્યામની નજીક જઈ એને અડવા ઇતિએ એના ખભા તરફ હાથ લંબાવ્યો. શ્યામે આછું હસતાં હસતાં ખભા હલાવ્યા. ઇતિ બબડતી બોલી — ‘તને શો વાંધો છે શ્યામ? તને કેતી — શેની બીક છે?’

ઇતિનો હાથ ધીમે ધીમે શ્યામના ખભા બાજુ જઈ રહ્યો હતો. હમણાં જ એ શ્યામને અડી જશે — અડી ગઈ એમ લાગતું હતું, ત્યાં તો શ્યામ એકાએક જરા નીચે નમ્યો અને સરકતો હોય એમ એના હાથ નીચેથી સરકી ગયો, ને ધરની વચ્ચેવચ્ચ પહોંચી ગયો. ઇતિનો હાથ જરા નીચે પછડાયો અને એની કાચની બંગડીઓ રણઝણી ઊડી. એણે ભવાં તાણીને શ્યામ તરફ જોયું.

— ‘આવ, અડવા આવ, અડ તો ખરી!’ ઇતિ તરફ હાથ આગળ ધરી શ્યામ બોલ્યો.

થોડી વાર એકીટશે શ્યામ તરફ જોઈ રહી પછી ઇતિ બોલી — ‘તારે રમતું જ છે ને? સાચું બોલ?’

શ્યામે ઇશારાથી ‘હા’ કહી.

— ‘તો બરાબર છે, આવી જા!’ અને એક પળમાં સાડીનો કછોટો વાળી ઇતિ બોલી — ‘પકડાવમાં તું પકડાઈ જા તો હું જીતી, બરાબર ને?’

— ‘ભણે.’

શ્યામે બારણું બંધ કર્યું.

જેઉ જળુ થોડી વાર સામસામે જોઈ રહ્યાં. ઇતિ ઠીક ઠીક જાડી થઈ ગઈ છે. એ કમરે સાડી ખોસે છે પછી એની સ્થૂળતાનો ખ્યાલ આવે છે. એના પેટ પર ચરબી ચડી ગઈ છે, હાથ અને ગળાની માંસપેશીઓ વધી ગઈ છે છતાં

એ નૃત્ય શીખતી હતી એ વાત શ્યામ જાણતો હતો આથી એ સાવધ બન્યો.

ધતુ સીધી આગળ ન વધી. હળવે પગે ભીંત બાજુ સરકતી સરકતી શ્યામ તરફ વળતી હતી. શ્યામ હસતો હસતો ચપળ પગે બીજા બાજુ સરકતો હતો ને બોલતો હતો — ‘અક અપ, ધતુ!’

ધતુ હસતી હસતી ફરતી રહી. શ્યામ પણ ફરતો રહ્યો. શ્યામને ધરની રજેરજને ખ્યાલ હતો. ખારણા બાજુ જતાં જમણી તરફ પાટ, વચ્ચે ખુરશી ને ડાબી બાજુ સળંગતો સ્ટવ, ખારી તરફ જતાં એક બાજુ હંગામો પુસ્તકો — એક બાંકુ થોડું જમીન પર આગળ ધરીને પડ્યું છે. શ્યામ એને દૂદા પાટ બાજુએ થઈ ખુરશી પર જરા હાથ મૂકી આગળ વધ્યો. ધતુ જમણી બાજુથી ફરતી ફરતી એકાએક અટકી. વીજઝડપે સીધી સામે આવી અને સાપની ફેણની જેમ એનો હાથ ઓચિંતો શ્યામ તરફ ઝળૂંચ્યો, શ્યામ જરાકમાં જ પકડાતો પકડાતો રહી ગયો. એ દૂદકા મારતોકને પાટ પર જઈ પહોંચ્યો અને ખારણા બાજુ દૂદકા મારી આગળ વધતો હસ્યો ને ડાબી બાજુ સરકવા લાગ્યો. ધતુ હસતી હતી. એ પણ ડાબી બાજુ જવા લાગી.

— ‘આમ છોકરમત શું કરે છે?’ ધતુએ એકાએક બોલો રહી જઈને પૂછ્યું.

— ‘મને અડી જા તો તું જતી!’ શ્યામે આંધેથી કહ્યું.

— ‘મારે નથી જતવું, તું અહીં આવ મારી પાસે.’ ધતુ બોલી.

— ‘રમતના નિયમનો ભંગ ન ચાલે ધતુ. તું રમતમાં મને જતી જા!’ શ્યામે કહ્યું. ધતુ પથારીમાં ખેંસી ગઈ ને પગ નચાવવા લાગી.

— ‘ભલે, તો મારે તને નથી અડવું!’ એ બોલી.

શ્યામ ભીંતને અટ્ટેલીને બોલો. એણે સિગારેટ ચેતાવી. એ ચૂપચાપ બોલો હતો. ધતુ હોઠ બાંધીને હસી. બીજા બાજુ જોતી જોતી એ ઓચિંતાની ફૂદીને આગળ વધી ગઈ. શ્યામ ચોંકાને લાગવા જતાં સ્ટવ પર પડતાં પડતાં માંડ બન્યો. એ ખારીની ચોગઠ પાસે જઈને બોલો રહ્યો ને બોલ્યો — ‘ધતુ, તારામાં બુદ્ધિ વધી ગઈ છે. હવે તારી ઉન્નતિ થતાં વાર નહીં લાગે.’

હોડતાં હોડતાં શ્યામના મોંમાંથી સિગારેટ નીચે પડી ગઈ. ધતુએ ઉપાડીને એ બળતી સિગારેટ શ્યામ તરફ ફેંકી. એ પથારીમાં પડી તેવી જ શ્યામે ઉપાડી લીધી ને કહ્યું — ‘થેન્ક યુ.’

ધતુ બેપરવા બની ખુરશી એક બાજુ હડસેલી, કપાળ પર સરકી આવેલી વાળની લટને સરખી કરતાં સામે સરકી આવી. શ્યામ નીચો નમી એની બાજુએ

થઈને અવળી દિશામાં જવા લાગ્યો. એણે કહ્યું — ‘ઠંડા મગજે રમ ઇતુ. ધૂંધવાઈશિ તો ફરી ફરીને તારો ઢૂયો નીકળી જશે — ઠંડે મગજે રમ.’

પણ ઇતુનું ધ્યાન શ્યામની વાતમાં નહોતું. એ ફૂદતી, ઝળૂંબતી શ્યામને જલદી આંખી જવા માગતી હતી. એ અંધની જેમ ખુરશી-પાટ ને દીવાલ સાથે અથડાતી-અફળાતી હતી. જમીન પર પડેલ જડા થોથાની ઠેસ વાગવા છતાં પોતાને જાણવી લેતી ફરતી હતી. રોષથી એના દાંત ભીંસાતા ને ધ્રૂજતા હતા. એનું મોં લાલ લાલ બની ગયું. એનું શરીર પરસેવે રેખાંત્ર બની ગયું.

શ્યામ હવે થોડી એવી ઉત્તેજના અનુભવતો હતો. હવે રમત એના પર સવાર થઈ હતી. એણે હળવે સાદે ફરી ઇતુને સૂચવ્યું — ‘રમ્યે જા, ઇતુ, રમત રમ્યે જા. તું આમ રમે છે ત્યારે સાચે જ વધુ સુંદર દેખાય છે.’

પથારી નજીક આવતાં ઇતુ જરા વિસામો લેવા થંભી. એણે હાથ-બેગ ઉઠાવી શ્યામ ઉપર ફેંકી. શ્યામે માથું નીચું કરી નિશાન ચુકાવ્યું ને બેગ ભીંત સાથે અફળાઈને પછી સીધી સ્ટવ પર પછડાતાં કાટલી બાંધી વળી ગઈ ને સ્ટવની ઝાળ ઉપર આવી. કાટલીમાંનું પાણી જમીન પર વહ્યું. શ્યામ આ જાણીતી જગામાં સલામત સ્થળે સરી ગયો.

ઇતુએ એક ધક્કે ખુરશી હડસેલી ફૂદકો મારી જમીન પરના ગરમાગરમ પ્રવાહીને ઓળંગી જવા મહેનત કરી પણ એમાં એ ફાવી નહીં. દીવાલ પર હાથ મૂકી હાંફતી હાંફતી એ બિભી હતી. એ બોલી — ‘મને વધુ ન સતાવ શ્યામ !’

ઇતુ એકાએક ખૂબ જ થાકી ગઈ હોય એમ જણાયું. એનો ચહેરો નિસ્તેજ બની ગયો. એનો કંઠે ખોસેલો સાળુનો છોડો નીકળી ગયો હતો અને સ્ટવ ઉપર ઝૂલતો હતો.

‘થોભી ન જા ઇતુ, ફર્યે જા, બસ ફર્યે જા.’ અને પછી ઇતુ તરફ હાથ લંબાવતાં એણે કહ્યું — ‘જો, હું આ રહ્યો. ચાલ આવ પકડવા !’

શ્યામ આમ હસતો ને દૂર સરકી જતો. — ફૂદકો મારી પાટ પર ચડી જતો — ‘જલદી કર ઇતુ, નહીં તો પાછો હું આથો સરકી જઈશિ.’ એ બોલ્યો.

આમ છતાં ઇતુ બિભી જ રહી. એ બોલી — ‘હવે હું થાકી છું શ્યામ, મારાથી નથી ચલાવું શ્યામ.’

— ‘ચલાશે, ચલાશે,’ કહી શ્યામ હસ્યો — ‘હારીને ખેસી રહેવાથી શું વળશે ? ચાલ આવ પકડવા !’

ધતુ ધીમે પગલે આગળ વધી. શ્યામ ધીરે ધીરે દૂર સરવા લાગ્યો, એ પછી એ બેઉ ખુરશીની આબુઆબુ ગોળ ગોળ ફરવા લાગ્યાં. ઘરમાં શ્વાસોચ્છ્વાસનો અવાજ મોટેથી સંભળાવા લાગ્યો. છતાં શ્યામ હસતો હતો. ધતુને થાક ખાવાની તક એ આપતો નહોતો. ધતુ જીવસટોસટથી મથે છે. શ્યામ ફરી ફરીને પાટ ઉપર ચડી બારી આબુ સરફી જાય છે. ઊંચળતા પાણીના પ્રવાહને ઓળંગી જાય છે. ધતુ એનું નિશાન લઈ એ હાથ લંબાવતી લંબાવતી અંધની જેમ એની પાછળ દોડે છે. હવે એ શ્યામથી અવળી દિશામાં દોડે છે. શ્યામ સીટી મારીને પોતે ક્યાં છે એની સૂચના ધતુને આપે છે.

શ્યામ હસતો હસતો બબડે છે — ‘આવ, ધતુ આવ, મને પકડવા આવ. આમ રમતી ધતુ વધુ સોહામણી લાગે છે. મને ગમે છે. મને જરા વધુ ગમવા દે. હજુ મારા શરીરમાં પૂરી ગરમી નથી આવી. ઘણા સમયથી હું ટાટોમોળ બની ગયો છું. તું થોભ નહીં. હુંય નહીં થોભું, તું મને પકડી પાડ એટલે તું જીતી...પણ તું હમણાં વધુ બડી થઈ ગઈ છો. તારા પેટ ઉપર ચરખી બમી ગઈ છે. હવે તારી ઉંમર થઈ. સમય છે એટલી વાર રમી લે. ડોસી થયા પહેલાં રમી લે. મોત આવીને ઊભું રહે એ પહેલાં રમાય એટલી રમત રમી લે. બધું કંઈ વાતવાતમાં નથી મળી જતું, ને વાતવાતમાં મળી જાય એમાં મજ પણ નથી. આજ સુધી હું તને વાતવાતમાં જ મળી જતો, એથી જ મને તો ઓછામાં ઓછો લાભ આપ્યો છે. . . ચરે . . . એ આબુ નહીં. ધતુ, હું બારી તરફ આવી ગયો છું. તું જોજે, પડતી નહીં. પડી જઈશ તો આ રમત એજે જશે. આટલી સહેલાઈથી હાથ આવેલી જાણ જવા ન દેતી. નહીં, પોરો નહીં ખાવાનો. થાકવાનું નથી. આવ, મને અડવા આવ. થાકી જઈશ તો તારી હાર થશે, તો તું ડોસી. થાકી એટલે તું ધૂળનો ઢગલો. ચાલ, ફરવા માંડ. આવ, અડવા આવ મને. મારી પાછળ ચક્કર લગાવતાં મારી છાયા બની જા. એક રહસ્યમયી બની જા. દુષ્પ્રાપ્ય બની જા. હું ભિખારીની જેમ તારે માટે તલસું, તારે માટે પાગલ બની જાઉં એવી બની જા. ચરે એઈ ધતુ, તું સ્ટવની એકદમ નજીક પહોંચી ગઈ છો. તારા પગ લથડિયાં લે છે. તારા સાળુનો છેડો સ્ટવની ઝાળ ઉપર છે. સંભાળ — સંભાળ ધતુ !’

શ્યામ બહુ હતાશ થઈ ગયો. એ થોભ્યો. એણે જોયું કે ધતુના સાળુનો છેડો સ્ટવની ઝાળથી સળગી ઊઠ્યો છે.

—‘ઓ શ્યામ!’ ઇતિ હાંફતાં હાંફતાં રહી પડી — ‘હવે મારું શું થશે શ્યામ?’ ઇતિ સાળુનો છેડો અળગો કરી સાડી સંભાળતી શ્યામ તરફ આવતી હતી ને શ્યામ દૂર સરી જતો હતો.

— ‘ઓ શ્યામ!’ ઇતિથી ચિત્કાર થઈ ગયો.

શ્યામે માથું હલાવતાં જણાવ્યું — ‘રમતના નિયમનો ભંગ મેં નથી કર્યો ઇતિ.’

— ‘પણ હવે હું શું કરું શ્યામ?’

શ્યામે પથારીમાંથી કામળો ઉપાડીને ઇતિ બાબુ ફેંક્યો — ‘આ કામળાથી આગને દાખી દે.’

ઇતિ ઉભડક ખેડી. કામળાથી એણે સાળુનો અળગો છેડો ખુઝાવ્યો. આગની જ્વાળા હબ્બુ હમણાં જ સ્પર્શી હતી એટલે એને દારતાં વાર ન લાગી. શ્યામ આંધો ઊભો ઊભો આ અધું જોતો હતો.

ઇતિએ ધીમે ધીમે આંખ ઊંચી કરી ઉપર નજર કરી. એ શૂન્ય દૃષ્ટિએ જોઈ રહી. પછી બળેલા સાળુનો ગાંઠો વાળી એ જઈને શ્યામની પથારીમાં ખેડી અને હાંફવા લાગી.

શ્યામે બેંગ ઉપાડી પથારીમાં ફેંકી. ઇતિ ચોંટા ગઈ. નિદ્રા અને સ્વપ્નમાંથી ઝંપટીને જાગી હોય તેમ હાથમાં બેંગ લઈ એ ઊભા થઈ અને દરવાજા તરફ જતાં જતાં ખોલી — ‘તારી પથારી એકદમ ઠંડીગાર છે, જરા તડકે નાખજો.’

શ્યામે માથું હલાવી ‘હ’કાર સૂચવ્યો.

— ‘હમણાં તું ખૂબ દૂબળો થઈ ગયો છો.’

— શ્યામે ‘હ’કારસૂચક હાસ્ય કર્યું.

— ‘હીક, ત્યારે; હું જાઉં છું, શ્યામ.’

— ‘ભલે.’

અને શ્યામે જોયું કે ઇતિ ઓસરી વટાવી દાદર બાબુ જાય છે. એના વાંસા ઉપર સાડીનો બળા ગયેલો છેડો છે. શ્યામને ઘડીભર મનમાં થયું કે ઇતિને સાદ પાડીને કહું કે સાડી ફેરવીને પહેર, પણ બીજી જ પળે થયું કે છો રહી. ઇતિ આ વેશમાં જ વધુ સોહે છે.

— ‘તમે ખેલાડી હતા?’

— ‘હા.’

— ‘શું શું રમતા?’

ખુરશી પરથી નીરવપણે ઊભા થતાં શ્યામે જણાવ્યું— ‘ખેગાટેલી ને કેરમ.’

પ્રશ્નકર્તાએ ઝટપટ પોતાનાં ચરમાં પર હાથ મૂકી ટેબલના ખાનામાં પડેલ અરજીમાં જોતાં કહ્યું — ‘આ અરજીમાં તો લખ્યું છે કે તમે ક્રિકેટ અને ફૂટ-બોલ રમતા?’

— ‘બેન વાય ડૂ યુ આસ્ક?’ શ્યામે ટેબલ ઉપર જરા મૂકીને સામું પૂછ્યું.

અને પ્રશ્નકર્તાએ અવાક થઈ શ્યામ તરફ એક નજર કરતાં કહ્યું — ‘ઓહ, વાહ, ખેસો ખેસો.’

શ્યામ પાછો ખેસી ગયો. એને ગળે અને ગાલે ગળખની ખજવાળ આવતી હતી. ઘણા દિવસે ગાલ પર અસ્ત્રો અડતાં દાદી અને આખું મોં મૂજ ગયું હતું. એ ગાલ ઉપર હાથ પસવારતો રહ્યો. એની સામે લાંબા સંકેટરિયેટ ટેબલની પેલી તરફ ત્રણ જણ બેઠા હતા. આ તરફ શ્યામ એકલો હતો. શ્યામ એની ખરાબર સામે બેઠેલા જુવાનિયાને જ જાણે જોતો હતો. એની બેઠેલા બેઠેલાને જાણે એ જોતો જ નહોતો. એની સામે બેઠેલા જુવાનિયાએ કાગળો ફેરવતાં ફેરવતાં ફરી એક પ્રશ્ન કર્યો — ‘કવર પોઇન્ટ કઈ બાબુએ આવે તે ડાયાગ્રામ દોર્યા વિના વાતોથી જ સમજાવો !’

શ્યામે ટેબલ નીચે પગ જરા હલાવ્યા અને નચિતપણે ઉત્તર આપ્યો — ‘એ તો ભૂલી ગયો છું.’

પેલા જુવાનિયાએ ફરી મોં ખોલ્યું, પરંતુ એ કંઈકે ખોલે એ પહેલાં જ શ્યામે જણાવ્યું — ‘જુઓ, હું સિવિલ ડાક્ટરસમેન છું. હું શું શું રમું છું એ જાણીને તમે શું કરશો?’

પ્રશ્નકર્તા જુવાન હતાશ થઈ ખુરશીને અડેલીને બેઠો. એ મોંમાં પેન્સિલ આડી રાખી કંઈકે વિચારતો હોય તે રીતે શ્યામ સામે જોઈ રહ્યો.

એક વાર જમણી બાજુથી અંગ્રેજીમાં પ્રશ્ન પૂછાયો — ‘હુ ઈઝ ડીન રસ્ક?’

આટલી વારે શ્યામે એની સામે જોયું. પ્રશ્નકર્તા આધેડ હતો. એને માથે ટાલ અને મોટી મોટી મૂંછ અને મોં પર ઠંડું મુત્સદી હાસ્ય રમતું હતું.

— ‘હું રિપોર્ટર નથી.’ શ્યામે ઠંડે કલેજે જવાબ આપ્યો અને પછી પોતાના ખોળામાંની ફાઇલ ટેબલ પર મૂકી કહ્યું — ‘તમે મારાં ફોઇગ જોયાં છે?’

પ્રશ્નકારે અગાઉ જેવું જ ટાડુંબોળા હસીને જણાવ્યું — ‘અમારે એક અપ-ટુ-ડેટ માથુસની જરૂર છે, માત્ર ફ્રાફ્ટસમેનની નહીં. તમારી અરજીમાં જણાવાયું છે કે તમે સેન્ટ એન્ડ મિલરમાં એડ્મિનિસ્ટ્રેશન ખાતામાં હતા, ફ્રાફ્ટસમેન નહોતા. આનો જવાબ શું છે?’

શ્યામ ઝડપથી વિચારવા લાગ્યો. પણ કંઈ યાદ ન આવ્યું. એના મગજમાં ડહોળાં પાણી છલકાઈ ઊઠ્યાં. છતાં માથું ઠંડું રાખી બેપરવાપણે એણે ઉત્તર આપ્યો — ‘ડીન રસ્ક ત્રણ છે. તમે કયા ડીન રસ્ક વિશે પૂછો છો?’

પ્રશ્નકાર આભો બની ગયો — ‘બીજા બે કોણ?’

‘એક છે ન્યૂઝીલેન્ડનાવાસી વોલી બોલનો ખેલાડી અને બીજો છે એક ઓસ્ટ્રેલિયન કેમિસ્ટ.’ શ્યામે આંખ મીચી અંદાજે અંદાજે હાંક્યું.

પ્રશ્નકારને વિસ્મય થયું — ‘એન્ડ ધ થર્ડ વન?’

શ્યામે જવાબમાં અસહાયપણે પ્રશ્નકર્તા સામે જોયું ને પછી ધી...રે ધી...રે કહ્યું — ‘એની મને ખબર નથી. ધ થર્ડ વન મસ્ટ બી અનઇમ્પોર્ટન્ટ.’

— ‘પણ તમે જ હમણાં જણાવ્યું ને કે ડીન રસ્ક ત્રણ છે. તો હજી એક જણ વિશે તમારે જાણવું જોઈએ છતાં તમે એ જાણતા નથી.’

શ્યામે ‘ન’કારમાં માથું હલાવ્યું અને પછી ધીરે ધીરે જણાવ્યું — ‘ડીન રસ્ક નામધારી કોઈ છે કે નહીં તે હું જાણતો નથી. જેમ ડીન રસ્ક પણ શ્યામ ચક્રવર્તીને જાણતો નથી તેમ. ઇટ ઈઝ મ્યુચ્યુઅલ ઇજોરન્સ સર.’

એ પછી વધુ શબ્દોન્યાર ન થયા. ધીમે ધીમે ઠીક ઠીક સમય વીતી ગયો. શ્યામ સામે બેઠેલા ત્રણે જણને ચૂપચાપ જોઈ રહ્યો. ડાબી બાજુ બેઠેલો કાળો દુબળો ચાળીસ-પિરતાળીસનો જણાતો મદ્રાસી સજ્જન કદાચ એાછા પગારવાળો નાનો ઓફિસર હશે. આ બધો સમય એ ઉપરના ઓફિસરો સામે નીચી મૂડીએ બેઠો રહ્યો હતો. એક શબ્દ પણ એ બોલ્યો નહોતો. શ્યામની બરાબર સામે બેઠેલો અંગાળી જીવાન બહુ ચપળ, અહંકારી અને બહુ જલદી વડો અધિકારી

થવા ધ્રુવે છે. ઘણી રીતે એ શ્યામ જેવો જ હતો. જમણી બાજુવાળો આધેડ સૌથી વધુ શાંત હતો. એના ચહેરા પર હાસ્ય હતું, છતાં એનું મોં પાણી જેવું સખત હતું. એના મોં પરની એક રેખા પણ પવટાતી નહોતી. ખપર નહોતી પડતી કે એ ક્યા દેશનો છે? ધીમે ધીમે શ્યામને બગાસાં આવવા મંડ્યાં. એનું શરીર સુસ્ત જણાતું હતું. શ્યામને ખપર હતી કે આ લોકો દૂતરા જેવા જાગ્રત અને સસલા જેવા જાંચા કાનવાળા માણસને પસંદ કરે છે તેમ છતાં એ બેપરવા રહ્યો. એણે માથું પાછળ ઢાળી બગાસાં ખાતાં ખાતાં આંખો યોળી અને એની સામે બેઠેલા બુવાને એકાએક એના તરફ જોયું ને જણાવ્યું — ‘અચ્છા, તમે જઈ શકો છો.’

શ્યામ સ્વસ્થતાપૂર્વક ધીમેથી બિભો થઈ દરવાજા તરફ આગળ વધતો જરા દ્વિધામાં પડ્યો. પછી જમણી બાજુએ ફરી આગળ વધવા મથ્યો, પણ તરત જ એને સમજાયું કે એ મથામણ નકામી છે. દરવાજા ચકાકારે ધીમે ધીમે આપોઆપ આગળ-પાછળ જાય છે. આ તો જોવા જેવું વિચારી એ ફરી બિભો રહી ગયો. એની આંખમાં જાણે શૂળ ભોંકાતું હતું આંખો મીંચી થોડાંક ડગલાં આગળ વધી એણે આંખો ઉઘાડી અને જોયું તો પોતે સેક્રેટરિયેટ ટેબલની સામે જ બિભો છે ને પેલી તરફના ત્રણ જણ કૌતુકસહ તેની સામે ટીકી રહ્યા છે. એને જરા શરમ આવી અને પેલાઓ સામે જોઈ જરા હસી અમસ્તો જ વાત કરતો હોય તેમ બોલ્યો — ‘તમે મારાં ડ્રોઇંગ જોયાં, મારી અરજી જોઈ-વાંચી અને છેલ્લે મને પણ જોયો. હવે હું પૂછી શકું કે આ નોકરી મને મળશે કે નહીં?’ આમ બોલતાં બોલતાં એ એક એક ડગલું પાછળ હટતો હતો. સામે બેઠેલામાંથી વચલા અને ડાબી બાજુવાળાએ કંઈ ન કહ્યું, કદાચ શ્યામની દશા જોઈ એ તરફથી ધ્યાન ફેરવી લીધું. જમણી બાજુવાળા પેલા આધેડે એકીટશે એની સામું જોઈ રહી ધીરે ધીરે માથું ધુણાવ્યું અને શાન્ત સાદે જણાવ્યું — ‘સાઇકોલોજિકલ યુ આર અનફિટ ફોર ધ જોબ.’

હાથ પાછળ લંબાવતાં શ્યામના હાથમાં બારણાનો હાથો આવ્યો અને ‘ઠીક ચા...’ કરતો એ હસી પડ્યો. એને મનમાં થયું કે જરા આગળ વધીને પેલા આધેડનો વાંસો થાપડું અને કહું કે — ‘હું જાણતો હતો કે તમારા ત્રણમાં તમે જ સૌથી વધુ પાકટ છો. જો મારે તમારા ત્રણમાંથી કોઈ એકને પસંદ કરવાના હોય તો મારી પસંદગી હું તમારા પર જ ઉતારું. મારી કંપની માટે હું તમને જ રાખી લેત.’

અને આટલું વિચારી ઝટ દેતાંકે દરવાજે ઉઘાડી એ ત્યાંથી બહાર નીકળી ગયો. એણે રૂમાલથી મોં લૂછ્યું. થોડી વાર ઉઘાડા વરંડામાં વિસામો લીધો ને પછી ધીમે ધીમે એ દાદરનાં પગથિયાં ઊતરવા માંડ્યો. આ વખતે એ દિશા ભૂલ્યો નહોતો. એને દિશા ન થઈ. હકીકતમાં નોકરીનું કંઈ જ નક્કી ન થયું એથી એને મોટી નિરાંત થઈ હોય તેમ લાગતું હતું. એનાં આંખ-મોં પર તાજગી ને આનંદ જણાતાં હતાં. કારણ એ સમજતો હતો — સમજી શકતો હતો કે હવે એણે કંઈ કરવાનું નથી.

4

23 ડિસેમ્બર, આજે શ્યામનો એકત્રીસમો જન્મદિવસ છે. પ્રભાતે ઊંઘ ઊડતાં જ એને યાદ આવ્યું. આજે એકત્રીસમો જન્મદિન, છતાં એ પથારીમાં જ પડ્યો હતો. એની આંખો અધ-ખિડાયેલી જ હતી. આંખો હજી નીંદરભરી હતી. ધાબળો વીંટીને પડ્યો પડ્યો એ વારંવાર ગણગણ્યો — ‘અહા ! આજે તો જન્મદિન !’ આજ સુધી એણે ક્યારેય જન્મદિનની ગણતરી નથી કરી. એમ કરવાથી જીવનની ગતિ ઘટી જાય છે એમ એ માનતો હતો. દાખલા તરીકે દાદર પરથી નીચે ઊતરતા હોઈએ કે ઉપર ચડતા હોઈએ, સિફ્ટનો દરવાજો ઉઘાડવા કે બંધ કરવા હાથ લંબાવ્યો હોય અથવા જૂતાની વાધરી ખોલતા કે બાંધતા હોઈએ, કોઈને ચૂમવા હોઈ આગળ લાવતા હોઈએ કે દાટી કરવા જતાં કદાચ માત્ર કલનની નીચે અસ્ત્રો અડાડ્યો જ હોય — એ રીતે ઉંમર થયાની વાત મનમાં ઊગતાં જ હાથપગ દીસા પડી જાય છે, મન શિથિલ જાની જાય છે, બગાસાં આવવા માંડે છે, મનમાં વિના કારણ થાય છે — શું થવાનું છે આ બધું ક્યાં પછી પણ છેવટે ? આથી જ શ્યામે પોતાના જન્મદિવસને ક્યારેય મહત્ત્વ આપ્યું નથી, ઉત્સવ ગણ્યો-ગણાવ્યો નથી. ત્રેવીસ ડિસેમ્બર એને યાદ રહેતી જ નથી.

આજે એ રોજ કરતાં જરા મોડો ઊઠ્યો. હાથ-મોં ધોઈ ચરીસા પાસે જઈને મોં જોયું. હમણાં હમણાં એ સાધુસંત જેવો દેખાય છે. માથે વાળ વધી ગયા છે એટલે ઓડમાંથી એ વાંકડિયા થતા જાય છે. હાથમાં ચરીસા સાથે એ બહાર

વરંડામાં આવ્યો. દક્ષિણની બારીમાં તડકા દેખાતો હતો. સામે જ એક આંખો જામો હતો. એનાં કેટલાંક પાંદડાં પર કરોળિયાએ જાળું બાંધ્યું હતું ને તેના પર ઝાકળનાં બિન્દુ બાઝ્યાં હતાં. હાથમાંના અરીસાનું પ્રતિબિમ્બ એ જાળા પર પડતાં જ શ્યામે અરીસો ફેરવી લીધો તો એનું પ્રતિબિમ્બ વીજળીવેગે બાજુના મકાનની ત્રીજા માળની એક બારીમાં પડ્યું. સામાન્ય કુતૂહલથી શ્યામે એ બાજુ જોયું તો અંદરના એક મોટા ઓછા પેન્ટિંગ ઉપર પેશું પ્રતિબિમ્બ પડતું હતું. — એક વૃદ્ધ ચહેરો — વૃદ્ધના હોઠ ઉપર એક કુતૂહલમયું હાસ્ય હતું — અને એ જોઈ લગાં ખેંચી શ્યામ મનોમન ગણગણ્યો — ‘જલેક માકેટિયર !’ પછી એણે અરીસો ફેરવ્યો. સાલ દરવાજાવાળા એક ગેરેજ પાસેના ડસ્ટબીનની આસપાસ ત્રણ કુરકુરિયાં ફરતાં હતાં. શ્યામે એના ઉપર અરીસાનું બિમ્બ ફેંક્યું. પરંતુ ઉઘાડા રસ્તા ઉપર પૂરતો પ્રકાશ હોઈને બિમ્બ જામ્યું નહીં. શ્યામ જરા વાંકો વળી કયાંક આપ્તું અંધારું જોવા મળ્યો. નાનો હતો ત્યારે અરીસાની આવી રમત એ ખૂબ રમતો. હવે એ મોટો થયો છે. આજે એકત્રીસમું એને ખેસી જશે અને એ હસ્યો. જેનું એ સિક્કસ યા સેવનમાં હતો ત્યારે હસતો તેવું હસ્યો. એણે ડોક લંબાવી નજર કરી તો રસ્તા પર નાકું ચટાવીને એક રિક્ષા આવતી જોઈ એમાં એક છોકરી હાથમાં ગિટાર લઈને ખેડી છે અને એણે ચેતીને હાથમાંનો અરીસો એક બાજુએ મૂક્યો. ડોણ જાણે ભૂલમાં અરીસાનું પ્રતિબિમ્બ પોતાના ઉપર પડતાં એ છોકરી રિક્ષા રોકીને ઉપર ચડી આવે અને શરમાતી હસતી કહે કે — તમે મને બોલાવતા હતા એટલે આવી છું — તો ? અને પછી તો શ્યામે કેસરી સાડી-વાળી, હાથમાં બેગ ઝુલાવતી એક બીજી છોકરીને પણ પસાર થઈ જવા દીધી. એ ઘણે દૂર સુધી ટકાર ચાલે ચાલી ગઈ શ્યામે અરીસાના પ્રતિબિમ્બને કેટલીક વાર સુધી બાજુવાળા દત્તના મકાનની દીવાલ પર નસાવી લીધું. એ દીવાલને ફરતી ‘લોન’ હતી. ત્યાં કેટલાક કાગડા ફૂદકા મારતાં જાડતા હતા ને દાદર નીચે એક ઘોળા બિલાડી વૂરકતી હતી. શ્યામે એના મોં પર અરીસાનો પ્રકાશ ફેંક્યો પણ કંઈ પરિણામ આવ્યું નહીં. બિલાડી મોં ફેરવીને રાજાની રાણીની અદાથી દાદર ચડી અંદર ચાલી ગઈ. શ્યામે અરીસો ફેરવ્યો અને એક કાગડો જાડી ગયો. લોનની પેલી બાજુના આવેના એક મકાન ઉપર અજાણતાં અરીસાનો પ્રકાશ પડતાં ત્યાં ગાઈવી રાખેલાં કપરકાળી ઝગમગી જાડ્યાં. અરીસાની રમત રમતાં શ્યામ એના પર કાળૂ મેળાવતો જતો હતો. બાજુવાળા મિત્ર-કુટુંબના વૃદ્ધ પિતા બજારમાંથી ખરીદી કરી પાછા ફરતા હતા એની પાછળ

એક નોકર હતો. શ્યામે એ બેઠને જવા દીધા. માર માર કરતી એક ટેક્સી ચાલી જતી હતી. સામેની બારીમાં એક અ-અંગાળી બાળક દેખાયું. શ્યામે તુરત એના પર અરીસા વાટે પ્રકાશ ફેંક્યો ને પછી પેલી ટેક્સીની ગતિ સાથે ગતિ મેળવી થોડી વાર પ્રકાશને કેન્દ્રિત કર્યો. પેલા બાળકે હાથનું નેજવું કરી શ્યામ સામે જોયું અને પછી જરા દૂર જઈ જમતો ચાળો કરી એ અંદર ચાલ્યું ગયું. એ પછી શ્યામને અરીસાની આ રમતનો થાક લાગ્યો. એક ગાય, એક ડોસીમા અને સિનેમાના એક પોસ્ટર ઉપર એણે વારાફરતો પ્રકાશ ફેંક્યો. પછી અરીસો અંદર મૂકવા જતો હતો ત્યાં જ એક મોટરસાઇકલની ધરધરાટી સંભળાઈ, અને ઝડપથી એના હાથ-પગમાં સખતાઈ આવી ગઈ. ઘણા સમયથી એને આ મોટરસાઇકલિસ્ટો ઉપર રોષ છે. એ ઉતાવળે ઉતાવળે બારી પાસે જઈને ઊભો. પેલી મોટરસાઇકલ હમણાં જ નાકું વળશે પણ ત્રિભેટા ઉપર. શ્યામે જોયું તો રસ્તા ઉપરથી ધીમે ધીમે એક ગાય જઈ રહી છે. નાકા ઉપર જેવું પેલા મોટરસાઇકલિસ્ટનું મોં દેખાયું એવું જ શ્યામના હાથમાંના અરીસાનું પ્રતિબિમ્બ બરાબર એના મોં પર અથડાયું અને વંટોળિયાની જેમ સ્ક્ર...સ્ક્ર... કરતી મોટરસાઇકલનો સવાર જરા ઊંચું જોઈ પોતાનું મોં એક બાજુ કરવા વાંકો વળ્યો. એ પછી બીજું જોવા જેવું હતું નહીં, સિવાય કે પેલી ગાય જોરથી ભડકીને લાગી એ દશ્ય. શ્યામ વીજળીવેગ નીચે બેસી ગયો. એણે સાંભળ્યો રસ્તા ઉપર મોટરસાઇકલ ઊથલી પડ્યાનો જોરનો ધમકારો. ધડામ્... મ્... મ્ અને એ ચારપગો થઈ ચોરડામાં ગયો. અરીસો પથારીમાં ફેંકી ઝટપટ બારણે તાળું વાસી બહાર નીકળી પડ્યો.

રસ્તા પર નમ્રેલી બીડમાં થઈને એ આગળ નીકળી ગયો. લોકોની ભીડ વધવા લાગી હતી. એ પોતાના મહોલ્લામાંથી બહાર નીકળી ગયો. આજ તડકે સરસ નીકળ્યો છે અને ઠંડી પણ એવી જ જોરની છે. ફરતાં ફરતાં એણે ચાની એક ઉજ્જડ હોટેલ શોધી કાઢી. એ દુકાન ઠીક ઠીક ઊંચાણમાં આવેલી હતી. ત્યાં જઈ એણે એક ખુરશી પર જમાવ્યું. એ એક ખૂણા પરની ખુરશી પર બેઠો. મોટરસાઇકલવાળાઓ ઉપર એને એક ક્રૂણવેલો રોષ છે. એની યાદે એનું મગજ ડહોળાઈ ઊઠે છે. એને ક્યાંય ચેત પડતું નહોતું. નીચે પડેલું એક છાપું એણે વાંકા વળીને ઉપાડી લીધું. હમણાં ઘણા દિવસથી એણે કેઈ છાપું જોયું જ નથી. અગ્નિયા દેખાવા એણે છાપામાં માથું નાખ્યું અને એ રમતગમતનું પાનું જોવા લાગ્યો. એક ખેલાડી ગઈ કાલથી નોટઆઉટ છે. બિ...ચ્યા...રો !

એ રાત આખી બિધવા પામ્યો નથી. ઓછા રતમાં આઉટ થઈ ગયો હોત તો નિરાંતે બિધ ખેંચી શકત. છતાં હજુ એ રત, ખસ, માત્ર એ રત — ભયંકર વિભીષિકા જેવા એ એ રત — આવીસ અને આવીસ માત્ર ચુંભાળીસ વાર ! શ્યામને થયું એ ખેલાડી માટે પોતે હમણાં જ ચુંભાળીસ વારનું અંતર કાપી આવે. આટલા ખાતર આખી રાતનું જાગરણ ! ખાવાની ઇચ્છાની ઉપેક્ષા ! પત્ની પ્રત્યેનું ઠંડું વત્તણ ! ખયું જ સંમતિ છે. બિ...ચ્યા...રો ! છેલ્લા એ રત જે એનાથી નહીં થાય — જે એ નહીં કરી શકે તો શું થશે ? એ ખેલાડીનો વિચાર કરતાં શ્યામે અત્યંત અસહાયપણે ચારે બાજુ નજર ફેરવી. એને મનમાં થયું — આમાં નસીબ સિવાય બીજો કંઈ ઉપાય નથી. છેલ્લા એ રત એ કરી જ નાખશે એમ નક્કીપણે કોઈ જ કહી ન શકે. અને આ વિચારે થોડો સમય એ થોડો અસ્થિર બની ગયો. ચાતા પૈસા ચૂકવી એ ઉઘાડા રસ્તા ઉપર આવીને બેઠો રહ્યો. કંઈ પણ કારણ વિના આડોઅવળો ફરવા લાગ્યો.

પછી બપોર થતાં પાંદસ હોટેલમાં જઈ પોતાને ખર્ચે જ એણે ભોજન કર્યું. માંસ ખાધું, કડકડ કરતાં ને ચાટી ચાટીને દહીં ખાધું. સુખોદ મિત્ર તો સવારે નવ વાગ્યે જમીને નીકળી જાય છે તેથી આજે એ ન મળ્યા. શ્યામે નક્કી કર્યું કે સાંજે સુખોદ મિત્રને મારા તરફથી જમાડીશ. આજે એણે વરિયાળી ન લીધી, બહાર આવી પાનવાળા પાસેથી પાન ચડાવ્યું અને એક પેકેટ મોંઘી સિગારેટ લીધી. બિખારીઓને આપવા પૂરા અડધાનું પરચૂરણ ગજવામાં મૂક્યું. હકીકતમાં મહિનો પૂરો થતો હોઈ હવે ખાસ ચિન્તા નહોતી. એન્કમાં હજુ પણ અઢી હજાર જેટલું એલેન્સ તો હશે જ. એ ઇચ્છે તો મહિનાના કોઈ પણ દિવસને પાંદડી તારીખની સાંજની જેમ રળિયામણો કરી શકે. એકત્રીસમા જન્મદિને પોતાને સ્વતંત્ર — આઝાદ — મુક્ત માનવ માનવા-મનાવવાનું એને મન થતું હતું. એને એવુંય થતું હતું કે આજનો દિવસ તો સરસ રીતે વીતશે, પરંતુ વળતી જ પળે એણે મનને વાર્યું; ભાવિની ચિન્તા જ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની મોટામાં મોટી આફત છે, ને ભૂતકાળની ચિન્તા પણ. અને આ વિચારમાં એ પ્રસાતની વાત વીસરી ગયો, ને એણે સાંજની વાત પણ વિચારી નહીં. અત્યારે બળતા બપોરે ઓતરાદા વાચરાના ચમત્કારે આ બીજો પહોર વીતતાં ન વીતતાં એનું મન આનંદમાં આવી ગયું.

કિસ્મતસને હવે ઝાઝી વાર નથી. દુકાનોમાં લાલ પડદા પર ‘હોપી કિસ્મતસ’ ઝૂલે છે. શો-કેસમાં સળવેલી કેક, રૂથી બનાવેલું ‘સાન્તાક્લોઝ’નું બાવલું, સામે જ બેઠેલું બ્રેડ-વાન, એના પાછલા ઉઘાડા બારણામાંથી ભોંયતળિયેથી

એકદમ ઉપર સુધી ગોડવેલ 'ઘેડ'ની થપ્પીઓ અને એકાએક એના મનમાં થયું જાણે પૃથ્વી ઉપર બહુ સારો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. હવે કદાચ ખેતરો નવા પાકથી લચી રહ્યાં છે. ખેડૂતોની પત્નીઓને ખોળે બાળકો રમે છે. ગામડે ગામડે સરકારી જાહેરાતો નજરે પડે છે. વધુ બાળકોને જન્મ આપો એ મા-માવડીઓ-અહેન-દીકરી-પત્ની ને પુત્રવધૂઓ — આ ધરતીને પડતર રાખો મા. બાપદીકરાવ, ભાઈઓ સારી પ્રજાથી આ દેશને છત્રકાવી દો. આપણાં કારખાનાંઓમાં ઉત્પાદન વધે છે. આપણાં ખેતરો અનાજથી છલોછલ છે. આપણી બાણી ખતીજથી સભર પડી છે. પરંતુ એનો ઉપભોગ કરનાર માણસો ક્યાં? હવે અહીં ખાનારાઓનો તોટો પડ્યો છે એ કારણે આપણે આપણી સારામાં સારી માછલીઓ ઢગલામંથ દરિયામાં વહી જવા દેવી પડે છે. દૂધ એટલું બહુ થાય છે કે વાછરડાઓ એ બહુ જ દૂધ પી શકતા નથી. દુધાળાં દોરતા થાનોડા દૂધથી છત્રકાઈ જાય છે ને દૂધ ધરતી પર વહું જાય છે. પાકથી લહર લહર લહરતાં ખેતરો આપણે દોરો માટે મોકળાં મૂકી દીધાં છે. આબાદીના મધપૂડામાંથી મધ નકામું ઢળી જાય છે. મા-માવડીઓ, સુ-સંતાનોથી આ દેશ આખાને ભરચક બનાવી દો — પ્રસવો, સારી પ્રજા પ્રસવો, ભાઈઓ સૌ. શ્યામના મોં પર આછું હાસ્ય છે, શરીર પર મોઢો તડકો છે. ભર્યા પેટે એ ધીમે પગલે ચાલ્યો જાય છે. ભૂતકાળનો કોઈ ચહેરો એને યાદ નથી આવતો કે ભાવિની કોઈ ચિન્તા એના પર સવાર નથી. એને પોતે બહુ તૃપ્ત ને સ્નિગ્ધ લાગે છે. કૂટપાથ પર ટપાલ-પેટીની પાછળ પથરાયેલા રચાતા સંસાર-માંથી ભિખારીનું એક બાળક ગોડણિયાભર ચાલતું વચ્ચોવચ્ચ આવી ગયું હતું. શ્યામ કૂદકો મારી એને ઝોળીંગી ગયો. એક ફેરિયો ધીમે સાદે ગં...જ... કરતો પસાર થયો અને શ્યામ એકાએક ચોંકા જાડ્યો. પછી ઝડપથી એ પેલા ફેરિયા-થી આગળ નીકળી ગયો. થોડી વારે એને ભૂતકાળ સાંભરી આવ્યો. એ સામેના નાકે વળી ગયો. રસ્તો ખાલી હતો. તળાવ પાસેથી એક થાકેલો ફેલાગાડી-વાળો ધીમે ધીમે ગાડી ઠેલતો ચાલ્યો જાય છે. શ્યામે ટપ્ કરતાં આંખો મીચી, છતાં એની આંખ સામે જુદાં જુદાં દર્શ્યો તરવરી જાડતાં હતાં. હારઅંધ દુકાનો, સજ્જન દુકાનદારો નિષ્પાપ નજરે ખેઠા છે. શરમાળ શિષ્ટ સુંદર યુવતીઓ અને શાન્ત સોહામણાં બાળકો રસ્તે આવ-જા કરી રહ્યાં છે. સંતોષી, વિનયી ને સ્વસ્થ યુવાનો ઉતાવળે ઉતાવળે કામે જઈ રહ્યા છે. કર્મનિષ્ઠ અનુભવી વૃદ્ધો કૌતુકભરી નજરે વરંડા યા બાલકનીમાં ખેઠા ખેઠા જીવનની સંખ્યા સુંદર રીતે

માણી રહ્યા છે. સર્વત્ર એક વણુકખી જાહેરાત છે. જીવો અને જીવવા દો. તમારું જીવન અમારે માટે મહામુલું છે.

રસ્તા પરના હાઈડ્રેન્ટના પાણીમાં ગાદણુભર પગ ડુબાડી છબ્બખિયાં કરતો ઊભો ઊભો શ્યામ હસતો હતો. એની આંખોમાં હાસ્ય હતું. આજે એ જરાક થાક્યો હતો. ટેવ વિના વધારે ભોજન લેવાઈ જતાં એની હોજરીમાં આંદાં પડ્યાં છે છતાં એને ધેર પાછા વળવાનું મન નથી થતું. ચાલતો ચાલતો એ ફરી એક જાહેર રસ્તા પર આવી પહોંચ્યો. એને થયું, ચૌરંધી તરફ જઈ તો ખોટું નહીં. ક્રિસ્ટમસને કારણે એ બાબુ ધામધૂમ હશે. જોયું તો અસરરોપ ઉપર ચારે બાબુ ભિખારીઓ આંટા મારે છે. કાળાં અશ્માંવાળી એક સ્ત્રી નાકે રૂમાલ દાખી અસની રાહ જુએ છે. ટેરેસિના વસ્ત્રધારી કેટલાક જીવંતો રેલિંગને અટકીને ઊભા છે. અસ આવી પહોંચી. સામાન્ય ભીડમાં અડ-ઊતરની જે ભીડ થઈ તેમાં શ્યામ નચિતપણે ગાદવાઈ ગયો. અસ ચાલુ થતાં પહેલાં એણે ગજવામાંથી મુઠ્ઠી ભરી પરચૂરણ કાઢ્યું ને રસ્તા ઉપર ફેંકાવ્યું. રણ...ઝણ... કરતો પગવારમાં એનો રણકાર રસ્તા પરની આવ-જમમાં ડૂબી ગયો. તેમ છતાં એ પરચૂરણનો એવો ખણખણાટ થયો કે આબુઆબુના સૌ ચોંટી ગયા. હેન્ડલ પકડીને ઊભેલો એક વૃદ્ધ પોતાનાં ત્રણે ખિસ્સાં તપાસી જોતો હતો. પૈસા ! અરે કોના પૈસા પડી ગયા ! એક દયાયેલી ઉત્તેજના આસપાસ પ્રસરી ગઈ અને માહત્તામહી જળચરની જેમ આવીને એ જણુ ભીડમાં ભળી ગયા. શ્યામ નચિતપણે અસમાં ચડી ગયો. કંડક્ટરે ઘંટડી મારી. પછી જરા આમતેમ થઈ ફરી વાર જોરથી ઘંટડી વગાડી અને એ બોલ્યો — ‘અરાબર છે, જવા દો.’ ફૂટબોર્ડ પર ઊભા ઊભા શ્યામે પાછું વાળીને જોયું તો સ્ટોપ પરના ભિખારીઓમાં નાનું એવું રમખાણ મચી ગયું હતું. આટલી વારમાં ત્યાં ટોણું એકઠું થઈ ગયું હતું. શ્યામે મોં ફેરવી અસની અંદર જવા મહેનત કરી અને જરા અંદર જઈ ઉપરનો રોડ પકડી એણે નિરાંતે આંખો મીચી. જમ્યા પછી એની આંખો જરા ભારે થઈ ગય છે.

અસ એલગીન રોડ વટાવી આગળ ગઈ ત્યારે શ્યામને એસવાની જગ્યા મળી. થિયેટર રોડ લગભગ કંડક્ટરે ભાડું માગતાં એણે ગજવામાં હાથ નાખ્યો તો છૂટું કંઈ જ નહોતું. એના ‘બુક પોકેટ’માં દસ દસની એ નોટ હતી. એણે એક નોટ કાઢી કંડક્ટરને ધરી. માથે જુલું જેવા વાળવાળા ને કર્કશ અહેરાવાળા કંડક્ટરના મોં પરની નસો તણાઈ ગઈ. એણે કહ્યું — ‘છૂટું આપો !’ એક સ્ટોપ આવતાં અસ થોભી. શ્યામે કંડક્ટરની આંખમાં આંખ પડેલી નોટ બતાવી

માથું હલાવ્યું — પરચૂરણ નથી. કંડક્ટરના હાથમાંની ટિકિટને પંચ કરવાનો ‘ટિરિક્’ સંભળાયો. કંડક્ટરે પાછળ જોઈ એના સાથીને પૂછ્યું — કર્કશ સાહે પૂછ્યું — ‘છે...?’ અને ઝડપથી ઘંટડી વગાડી શ્યામ તરફ જોતાં કહ્યું — ‘ફૂડું નથી?’ જવાબમાં શ્યામે નકારમાં માથું ધુણાવ્યું. ફરી ટિકિટ પંચ થવાનો પેલો ‘ટિરિક્’ અવાજ આવ્યો. કંટાળાપૂર્વક એણે માથું હલાવ્યું, નોટનું ફૂડું નથી. શ્યામે એની સામે જોઈ રહીને પૂછ્યું — ‘તો?’ અને કંડક્ટરે અવશતા-પૂર્વક મોં ફેરવી લેતાં તુચ્છકારથી કહ્યું — ‘તો ખીજું શું થાય, ચાલો એમ ને એમ.’ આટલું કહી કંડક્ટર આગળ વળ્યો. નેપથ્યમાંથી એના બોલ સંભળાયા — ‘લોકોને વારંવાર ચેતવ્યા છે કે ખસમાં મોટી નોટનું ફૂડું આપવામાં નહીં આવે પણ...’ અને શ્યામનું મોં અને આંખ લાલ લાલ બની ગયાં. એને મન થયું ચીસો પાડીને સૌને સંભળાવવાનું કે — ‘ભાઈઓ, હમણાં થોડી જ વાર પહેલાં ગડિયા-હાટને નાકે મુઠો ભરીને પરચૂરણ રસ્તા પર ભિખારીઓ વચ્ચે મેં જ વેર્યું હતું. ખું જ ત્યાં વેરી દીધું એટલે જ મારી પાસે...’ પણ એણે એમ ન કર્યું. એ ચૂપચાપ ઊભો થઈ ગયો. કંડક્ટર ખીજા બાજુ લોકોને ટિકિટ આપતો હતો ત્યાં જઈ એના વાંસા પર હાથ મૂકીને કહ્યું — ‘જો, હું ઊતરી જાઉં છું.’ અને કંડક્ટરે મોં ફેરવી એના સામે જોયું અને લેશ પણ દિલગીરી દાખવ્યા વિના જણાવ્યું કે જેવી તમારી મરજી. ખસમાંના ખીજા બધા શ્યામ તરફ જોઈ રહ્યા. વડાલ જેવા જણાતા એક વૃદ્ધે શ્યામને રોડને કહ્યું — ‘ઊભા રહો, હું જોઉં. મારી પાસે ફૂડું હશે.’ અને આમ કહેતાં જ એણે હાથમાંનો પોર્ટફોલિયો શ્યામ તરફ ધરતાં કહ્યું — ‘જરા આ સંભાળો. હું મારા અંદરના ખીસામાં જોઈ લઉં.’ શ્યામે નમ્રતાથી હાથ લંબાવી ફોલિયો સંભાળી લીધો અને પેસા વૃદ્ધે ચાલુ ખસના હડદોલા ખાતાં ખાતાં પોતાના ગળાબંધ કોટનાં અંત ખોલી અંદરના ચોર ખીસામાં હાથ નાખી એક જાડી પોકેટ ડાયરી બહાર કાઢી. એ વૃદ્ધ પડી ન જાય તે માટે શ્યામે પોતાનો ખભો એના વાંસા તરફ ધરી રાખ્યો. પાછળથી એક દયાળુ ભૈયાએ પણ પોતાના ખભા વતી એ વૃદ્ધના વાંસાને આધાર આપ્યો. પેલા વૃદ્ધે પોકેટ ડાયરી ખોલી કે તરત તેમાંથી ઘણા બધા કાગળો નીચે સરી પડ્યા. ‘આહા!’ કરતો તે વાંકો વળીને એ વીણી લેવા લાગ્યો. શ્યામ અને પેસા ભૈયાએ એને ઝાલી રાખ્યો હતો. પછી સીધા ઊભા રહી પેલા કાગળોમાંથી એક રૂપિયાવાળી નોટ તારવી બરાબર ગણીને શ્યામના હાથમાં મૂકી, પછી ફોલિયો હાથમાં લીધો. શ્યામે દસની નોટ એના હાથમાં મૂકી અને આભારવશ

થોડુંક હસ્યો. પોતે ખીજને ઉપયોગી થઈ શક્યો એથી એ વૃદ્ધ પણ ખુશી થયા હોય એમ એના ચહેરા પરથી લાગતું હતું. શ્યામ ધીરે ધીરે ખારણા ભણી આગળ વધતો હતો. પાછું વાળીને એણે જોયું નહીં. કંડક્ટરનો કર્કશ સાદ ફરી સંભળાયો — ‘શું થયું? ટિકિટ?’ પણ શ્યામે કંઈ જ જવાબ ન વાળ્યો. ટિકિટ લેવાની કોઈ ઇચ્છા જ નહોતી હવે એનામાં નહોતી, એણે જાતે જ દોરી ખેંચી બસ રોકી, ને પછી ઊતરતાં પહેલાં પોતે જ ફરી ઘંટડી મારી. મેદાન નજીક એ ઊતરી ગયો. સામાન્ય એવી હો...હા એને કાને પડી. એણે એ બાળુથી મોં ફેરવી લીધું ને હસતે ચહેરે મેદાનના હળુ હળુ તડકામાં એ નીચે ઊતરી ગયો.

એણે નીચા નમી જમીન પરથી એક પથ્થર ઉપાડી દૂર દૂર ફગાવ્યો. ઘાસનાં લીલાં તરણાં તોડી તે લહેરથી ધીરે ધીરે ચાલતો હતો. એને કેમે કરતાં યાદ નહોતું આવતું કે શા કારણે એને મોટરસાઇકલવાળાઓ સામે ચાટલો રોષ છે? એનાં ભવાં જરા સંકોચાયાં. ખીસામાં હાથ ફેરવી એણે સિગારેટનું પેકેટ બહાર કાઢ્યું. એના પેટમાં બપોરની ભૂખ જાગી હતી, થોડી બળતરા થતી હતી. દીવાસળી ચેતાવવા જતાં એણે જોયું કે એનાં આંગળાં થોડાં થોડાં ઢૂંચે છે. છેલ્લા થોડા મહિનામાં એ હીક હીક સુકાઈ ગયો છે. એક જમાનામાં એ દર મહિનાની ચોથી તારીખે અચૂક વજન કરાવતો. ત્યારે દિવસમાં ઘણીયે વાર એને પોતે જાડો-પાતળો જણાતો. હમણાં ઘણા વખતથી એણે વજન કરાવ્યું જ નથી, છતાં એ જાણે છે કે એનું વજન ઘણું ઊતરી ગયું છે. એની ખોટી ચિંતા અને ચરખા ઊતરી ગયાં છે.

ખુશખુશાલ મને મેદાનમાં દૂર દૂર સુધી એણે લટાર મારી. હવાના ઝપાટાથી એના તેજ ચિનાના વાળ કપાળ પર આગતેમ ઊડતા હતા. માથે આંગળી ફેરવતાં જ વાળની ગૂંચ હાથમાં આવતી. દાંતિયો ફેરવતાં આંખમાં પાણી આવી જતાં. શ્વેત વસ્ત્રધારી ક્રિકેટ ખેલાડીઓના એક ટોળા પાસેથી અન્યમનસ્કપણે એ આગળ ચાલ્યો ગયો. એકાએક એના નાકે પાંદડાં બળવાની મીડી વાસ આવી. અને પછી તડકામાં એ કાવે તેમ ફરતો રહ્યો. ડાબી બાજુ શ્વેત શૂન્યતામાં મેમોરિયલ ધૂ... ધૂ... કરતું હતું ને જમણી બાજુ ગંગાના વક્ષ ઉપર ગાંધિજીયાં વાળીને ઝૂલતો હતો હાવડા પુત્ર. અને ખ્વંસાવશેષ કિલ્લાના અંતિમ જર્ણુ સ્તંભ જેવો, રંગ ઊપટી ગયેલો ઓક્ટરલોની મોન્યુમેન્ટ — તે પછી થોડા સમય એને કંઈ જ દિશાભાન ન રહ્યું. એ સ્તંભિત થઈ માત્ર ચારે બાજુ વકારી

રહ્યો. હાવડાનો પુલ એની ડાબી બાજુએ ચાલ્યો જાય છે ને જમણી બાજુએ મેમોરિયલ જણાય છે. અને થોડે આગળ જતાં એને જમણી કે ડાબી કોઈ બાજુ જ શોધી દેખાતી નથી. ક્યારેક આગળ-પાછળ તો ક્યારેક આબુ-આબુ એ બંનેને શ્યામ જીએ છે. મેદાનમાં એ એટલો દૂર નીકળી ગયો હતો કે આંધ્રે રસ્તા પર જતા-આવતા લોકો લગભગ દેખાતા જ નથી. વિશાળકાય મેદાન કોઈ ભૂતનો શિકાર થયું હોય તેમ ખાઉં ખાઉં કરતું હતું. નકામા કાગળોને અહીંતહીં ઉડાડતો પવન રમે છે અને બળતાં પાંદડાંની વાસ આવે છે. એની નસેનસ-માં લોહી ધમધમી ઊઠ્યું છે એમ એ અનુભવે છે. એ કોઈ પણ રીતે એકાદ વૃક્ષને છાંયડે પહોંચી જવા માગે છે પણ વૃક્ષો જ જાણે એની ડાબીજમણી બાજુ સરી જાય છે. હવે એ હાંફી ઊઠ્યો. એવેન બની જરા ઊભો રહી ગયો. થોડી વાર સુધી તો એને કંઈ સમજાયું જ નહીં. થોડી વાર સુધી એ પોતે ક્યાં છે તે જાણવા મથ્યો. વૃક્ષો જાણે એની આબુઆબુ ફરતાં હતાં. એ આંખો મીંચીને યા ઉઘાડી આંખે ક્યાંક છાંયડે જવા ઇચ્છતો હતો. ઘણી વાર પછી આખરે એ એક વૃક્ષને છાંયડે પહોંચી શક્યો. અને મનમાં ને મનમાં પોતાની હોશિયારી પર વારી ગયો. હસ્યો અને પછી ચત્તોપાટ થઈ સૂઈ ગયો. વિરાટ વિશાળ અનંત આકાશ એકાએક જાણે એની સમસ્ત ચેતના ઉપર છવાઈ ગયું. અજ-વાળું ધીરે ધીરે એની આંખ સામેથી અલોપ થયું. અસહાય શ્યામ બાહુ પ્રસારી ધરતીને, ઘાસને ને વૃક્ષોની છાયાને બાથમાં લેવા માગતો હતો. પરંતુ નિદ્રાના તરંગો એના જાગૃતિના કાંઠાળ પ્રદેશને વળોટીને એની પર સવાર થઈ રહ્યા છે એવું એને જણાયું. એ તરંગો એને ઉપાડી જ જવાના પોતાના પ્રદેશમાં. અને છેલ્લી વાર જોતો હોય તેમ એ પલકવાર ચારે બાજુ જોઈ રહ્યો. સહસા વીજના ચમકાર જેવું એને જણાયું કે જંગલું કે ઊંધવું અન્નેમાંથી કોઈ વાત એના કાબૂની નથી. કોઈ વિરાટ પોતાની ઇચ્છા મુજબ એને ચલવી રહ્યો છે — નચવી રહ્યો છે. એ સોનાની લાકડીના સ્પર્શો એને સુવાડી દે છે ને પછી ફરી એના જ સ્પર્શો એને જગાડે પણ છે. આ તડકામાં, આ મેદાનમાં, આ તરણમાં ને આ વૃક્ષોની છાંયડીમાં અથવા આ ઉઘાડા અનંત આકાશમાં ક્યાંક એ લપાઈને એકો છે એને શોધી કાઢવા શ્યામે છેલ્લો મરણિયો પ્રયત્ન કર્યો અને પછી ધબ્બ કરતું એનું ચેતનાવિહોળું માથું પોચા ઘાસ ઉપર — ધરતી ઉપર ઢળી નિદ્રાધીન થયું.

મોટરસાઇકલની ભારે ધરધરાટીથી એની ઊંઘ ઊડી ગઈ. એ ધ્રૂજ ઊઠ્યો. વીજળીના ઝબકારાની જેમ ચારે બાજુ એણે એક નજર નાખી. ધીરે ધીરે પેલો

અવાજ ઓછો થઈ ગયો અને એને બરાબર ધ્યાનમાં આવ્યું કે એને જે અવાજ સંભળાય છે એ તો એની પોતાની અંદરથી જ આવે છે — એના પોતાના માથામાંથી જ આવે છે. સરકસમાં કે રથના મેળા વખતે જાણીદાર ગાળામાં — ગાળ પિંજરામાં — મોતના કૂવામાં એનો ખેડાડી જે રીતે જોરજોરથી મોટરસાઇકલ ફેરવતો અડગિતર કરે છે તેવી જ સ્થિતિ એના મગજની છે. એ જેવો જાગ્યો એવો જ પેલો અવાજ ક્ષીણ થતો થતો ઊંડી નિસ્તબ્ધતામાં સરી પડ્યો. એ પછી એણે પોતાના હૃદયના ધમકારા સાંભળ્યા — એને સંભળાયા. થોડી વાર સુધી એ એકદમ ગમારની જેમ — ગાડરની જેમ પોતાની ચારે બાજુના અંધારા મેદાન તરફ ને ધુમ્મસમય શૂન્યતા તરફ જોઈ રહ્યો. એને થયું જાણે મધરાતની ડોક પરીઓ એને અહીં ઉઠાવી લાવી છે અને આ મેદાનમાં મુવડાવી ગઈ છે. એ પરીઓ એની સ્મૃતિને, એનાં સ્વપ્નાંને અને એની ભવિષ્યની ચિન્તાને હરી ગઈ છે. અત્યારે એને પોતાનું નામ પણ યાદ નથી, કે નથી પોતાનો કંઈ પરિચય યાદ. હિમથી એનાં કપડાં ભીંજાઈ ગયાં છે. સેન્ડલ ટાંગાર થઈ ગયાં છે અને એકાએક નીકળેલા ઓતરાદા પવનથી એ ટાઢથી સૂ...સૂ... કરતો ઘૂંજી રહ્યો છે અને એને ઓચિન્તાનું યાદ આવે છે કે એની મુઠ્ઠીમાં એક એકની દસ નોટ છે. યાદ આવે છે પોતે બસનું ભાડું નહાતું ચૂકવ્યું તે. ને એ સાથે જ યાદ આવે છે આજે એનો એકત્રીસમો જન્મદિન છે તે. ને છેલ્લે પોતે જ શ્યામ છે એ હકીકત પણ એને યાદ આવી ગઈ.

એ ભોમો થઈ ગયો. સ્વસ્થ પગલે ધીરે ધીરે અંધારું મેદાન વટાવી ગયો. ઘાસ પર જામેલા હિમથી એના પગની પાનીઓ વાટે એક કુંડી ટુંગરી એના આખાથે શરીરમાં પ્રસરી જાય છે. બસના રસ્તા પર પહોંચી એ એક બસમાં ચડી ગયો. બસમાં આખે રસ્તે ખૂબ ખૂબ વિચાર કર્યો. તેમ છતાં એને ન સમજાયું કે પેલા મેદાનમાં એ શા માટે સૂઈ ગયો હતો? શા માટે એણે બસની ટિકિટ ન લીધી? શા માટે મુઠ્ઠી ભરીને પરચૂરણ રસ્તા ઉપર ફગાવી દીધું? શા માટે અરીસા વાટે પેલા સાઇકલિસ્ટ ઉપર સૂરજનાં કિરણો ફેંક્યાં?

સુખોધ મિત્ર પાછસ હોટેલના પ્યારણામાં જ મળી ગયા. મિત્ર હો...હા કરી ઊઠ્યા — ‘આજે સાડા સાતમાં તમે અહીં? હું તો હજુ હમણાં જ સાંજનો ત્રીજો કપ ચા ચડાવીને ગયો. દસ વાગ્યે જમવા આવીશ. ચાલો —’ કહેતાં મિત્રે શ્યામનો હાથ પકડ્યો — ‘અત્યારે જ જમી લેશું તો રાતે પાછી ભૂખ લાગશે — ચાલો.’

આટલી વારે શ્યામને લાગતી ટાઢ ઊડી. એના શરીરમાં ફરી ગરમાવો આવી ગયો. એને યાદ આવ્યું, આજે આખા દિવસમાં બહુ ઓછું બોલ્યો છે, બહુ જ ઓછું — માત્ર ચાર જણ સાથે જ, પ્રથમ પેલા ચાવાળા છોકરા સાથે, પછી હોટેલના છોકરા સાથે માંસ-મરઘીની વરધી આપતાં, પછી પાનવાળા સાથે પાન-સિગારેટના બે શબ્દો અને છેલ્લે બસના પેલા કન્ડક્ટર સાથે ‘ફૂટું નથી, હું ઊતરી નહિ છું’ — એમ જણાવતાં.

એણે હસતાં હસતાં પૂછ્યું — ‘મને કયાં લઈ નાઓ છો?’

— ‘અહીં પાસે જ, મારી ઓરડીએ. જરા નેઈ નવ.’

અને કોઈ આત્રિતની જેમ શ્યામે સુખોધ મિત્ર સાથે ચાલવા માંડ્યું. હવે કોઈનો પણ સાથ એને ગમે છે. એણે મિત્ર તરફ ઝીણવટથી નેચું, અને એક બાબુએથી મિત્રનું પ્રોફાઇલ નેઈ એને થયું કે કદાચ મિત્રની ઉંમર હું ધારું છું એટલી વધુ ન પણ હોય!

રસ્તામાં મિત્રે લોન્ડ્રીમાંથી કપડાં લીધાં, મોદીને ત્યાંથી પતાસાં લીધાં, ફૂલ-વાળાને ત્યાંથી ફળના પાંદડામાં ગલગોટાનાં ફૂલ લીધાં. આ બધું કરતાં કરતાં મિત્ર બોલ્યે જતા હતા — ‘મશાય, તમે પૂરા કિમિનલ છો. હું તો માનતો હતો કે તમે બેકાર છો, આજે જ વાતવાતમાં હોટેલ મેનેજર પાસેથી જણાવા મળ્યું કે તમે તો એક બહુ મોટી કંપનીમાં ઓફિસર હતા, તમે ડિરેક્ટરોની બદમાશી પકડી પાડી એટલે તમને રજા આપવામાં આવી છે... હા... હા... સાચે જ શું એમ બનેલું? (શ્યામ આંધું હસ્યો) તે મશાય, તમે હજુએ એવા આદર્શ-બાદર્શના ફિતૂરમાં ફસાયેલા છો? એક સમયે હું પણ એવો હતો. તમે જેને આદર્શવાદી કહો તેવો. વિવેકાનંદના ‘રાજયોગ’ અને ‘લાઇફ ડિવાઇન’નો પાઠ નિત્ય બ્યાનથી કરતો. ગીતા તો અક્ષરેઅક્ષર મને મોંએ હતી. પરંતુ મશાય...

(મિત્રની સાથે શ્યામે પણ દુઃખપૂર્વક માથું હલાવ્યું) એ થતું નથી. નથી થતું. શું કહું? સાધનમાર્ગે થોડો સમય હું આગળ વધેલો પણ આખરે ધ્યાનમાં બેસતાં પ્રથમ કાયા થરથર ધ્રુજી ઊઠતી, ને પછી શરીર હળવુંફૂલ જણાતું. અને જ્યોતિક્ષ્યોતિ જેવું કંઈક દેખાતું પણ ખરું. શું કહ્યું — મારી ઉંમર? ત્યારે મારી ઉંમર વધુ નહોતી. માંડ વીસ-એકવીસની હશે. કરોડરજી સીધી રાખીને સરુના વૃક્ષની જેમ ટટાર ચાલતો. છાતી પર અદ્ય વાળી વિવેકાનંદની અદાથી ઊભો રહેતો, મનોમન ગણગણતો — માય ડિયર બ્રધર્સ એન્ડ સિસ્ટર્સ... હા... હા... હા...! એ વખતે વીસ-એકવીસ વર્ષનો હતો હું. વાટે ને ઘાટે, ઘરમાં કે બહાર ક્યાંય સ્ત્રીઓનાં આવાં ચિત્રોવાળાં આટઆટલાં ફેલેન્ડરો નજરે નહોતાં પડતાં, જ્યારે આજે તો જ્યાં જુઓ ત્યાં બધે એવાં ચિત્રો જ નજરે પડે છે. હુ...હુ...હુ...હુ... કરતી આટલી બધી છોકરીઓ ક્યાંથી ટપટ્ટી પડી? કે દેશ આખામાં બધે એ જ છવાઈ ગઈ છે?" આટલું કહેતાં સુબોધ કેવો ઉદાસ થઈ ગયો હતો! એણે એક વાર ચારે બાજુ વિહ્વળ આંખે નજર કરી લીધી.

શ્યામે ધ્યાનથી જોયું. મિત્રે બગલમાં ડાબી બાજુએ લોન્ડ્રીમાંથી લીધેલાં કપડાં દ્યાવ્યાં હતાં અને જમણી બાજુ કેળના પડીકામાં ફૂલ હતાં. હવે ધારો કે એને ખજવાળ ઊપડી તો એ શું કરે? એને નાછૂટકે શ્યામને કહેવું પડે કે — ‘ભાઈ, જરા મારે ખભે યા નાકે ખજવાળજે તો!’ આમ વિચારતાં એણે બહુ વિનયપૂર્વક હાથ લંબાવીને કહ્યું — ‘તમારા હાથમાંનું ફૂલનું પડીકું મને આપો.’

માથું ધુણાવી મિત્રે ના પાડતાં કહ્યું — ‘ના, ના. આ તો મારું નિત્યકર્મ છે મશાય, મારાં બાએ લાકડાના સિંહાસને એક ઠાકુરની સ્થાપના કરી હતી. મરણપથારીએ હતાં ત્યારે એમણે બહુ આજીજી કરી કહ્યું હતું કે મારા આ ઠાકુરને રોજ જરા પતાસાં ને ફૂલ ધરાવતો રહેજે. એથી હું એ નિયમ પાળું છું. ચાર-છ આનામાં પતી જાય છે. ઠાકુર-દેવતામાં મને ખાસ શ્રદ્ધા કે ભક્તિ નથી, તમને છે?’ કહી એણે આતુરતાપૂર્વક શ્યામ સામે જોયું. પછી પોતે જ કહ્યું — ‘કદાચ એવું કંઈક છે. પરંતુ...’

વાતો કરતા કરતા બેઉ શેરીને નાકે આવેલી મિત્રની ઓરડીએ જઈ પહોંચ્યા. મિત્રે ઓરડી ઉઘાડી અંદર પ્રવેશ કર્યો. દીવો કર્યો અને કહ્યું — ‘આ છે મારો આશ્રમ.’

ઔરડીની દીવાલો પર ઘણાં બધાં દેવ-દેવીઓનાં ચિત્રો હતાં. ત્રણ કોને-ડર, એક ટેબલ, ઈંગ્રીયેર અને અહીંતહીં પુસ્તકો ને કાગળોના ખડકલા. એની પથારી-માં જ્યોતિષવિષયક એ સામયિકો ઉઘાડાં પડ્યાં હતાં. ટેબલ પર રવિ ઠાકુરની છબીને એક ફૂલમાળા ચડાવેલી હતી. સામે અગરબત્તીનું સ્ટેન્ડ હતું. ચારે બાજુ પુષ્કળ ધૂળ જામેલી હતી. ઔરડીમાં બારી એક જ હતી. અંદરની બાજુ એક બીજું બારણું હતું. મિત્રે ડાબા હાથે ખમીસનાં બટન ખોલતાં ખોલતાં જમણા હાથે એ બારણાની ઉપરની સ્ટોપર નીચે કરતાં પૂછ્યું — ‘અંદર જોવું છે ને?’

— ‘રહેવા દો.’ શ્યામે અનિચ્છા દર્શાવી.

મિત્રે નિરાંત કરી — ‘કિયત છે નાનુંએવું, અને એક અંધારિયો બાથરૂમ છે. એક ફેમિલી માટે પૂરતી જગ્યા છે, પણ અહીં બધું જ કમનસીબ છે.’

મિત્રે ઝપાટાથી કપડાં બદલાવી લુંગી પહેરી લીધી. એ થોડી જ વારમાં અંદર જઈ મોં-હાથ-પગ ધોઈ બહાર આવી ગયા. પછી ટેબલ સામે એક આસન બિઠાવી નીચે બેસી ગયા. બેસતાં બેસતાં એમણે હાથના ઇશારે શ્યામને થોડી વાર રાહ જોવા સૂચવ્યું. શ્યામે જોયું. ટેબલની નીચે લાકડાનો રમકડા જેવો પલંગ હતો; એમાં એક બાજુ પિત્તળનો કનૈયો, માટીનાં કાલીમાતા, રામકૃષ્ણ અને શારદામણિ દેવીનાં ચિત્રો હતાં, અને બીજી બાજુ પિત્તળના સિંહાસન ઉપર એક શિવલિંગ ઝગઝગાટ કરતું હતું. નાની એવી એક થાળીમાં મિત્રે એક નાના રમકડાના ગડાસમાં પાણી અને પતાસાં સળગ્યાં. ફૂલ જુદા જુદા દેવતાઓને ધર્યાં અને થોડી વાર અંધ આંખે સ્થિર બેઠા રહ્યા.

મિત્ર પૂજા પરવારીને ઊભા થયા કે શ્યામે પૂછ્યું — ‘તમે શું મંત્રો બોલતા હતા?’

— ‘મેં ભગવાનને કહ્યું કે — ઠાકુર આ સ્વીકારજો — મા આ જ મંત્રો ભણતી.’ અને પછી જરા હાસ્ય કરી મિત્રે કહ્યું — ‘આ બધું કંઈ નથી, મશાય — એક ટેવ છે ટેવ. ઘણી વાર ભૂતથી એક વાર ધરાવેલાં ફૂલ બીજ વાર ધરાવ્યાં છે. તાવ-બાવ આવ્યો હોય ત્યારે પથારીમાં પડ્યા પડ્યા જ કહું છું કે — ઠાકુર આ સ્વીકારજો — ત્યારે ઠાકુર શું સ્વીકારે છે એ કાણ જાણે છે? છતાં પ્રસાદનાં પતાસાં વાટકીમાં મૂકી રાખું છું, અને સાંજે મમરા સાથે એ ખાઈ જાઉં છું — હા...હા...હા...’

મિત્રે કાળજીપૂર્વક રવિ ઠાકુરની છબી પાસે અગરબત્તી કરી. છબી પર ચડાવેલી માળા તાજી જ જણાતી હતી. સવારે જ ચડાવી હશે એમ લાગ્યું. શ્યામે પૂછ્યું — ‘આ માળા શા માટે?’

— ‘આદતનું જોર’—મિત્રે હસતાં હસતાં કહ્યું તો ખરું પરંતુ એમના બોલવામાં સ્પષ્ટપણે દ્વિધા હતી. — એણે વધુમાં કહ્યું — ‘મેં તમને કહ્યું હતું ને કે આ ઠાકુર-દેવતામાં — ભગવાન બગવાનમાં — હું નથી માનતો, છતાં એટલું તો નક્કી — કંઈક કયાંક કંઈક એવું તો છે જ મશાય...રવિ ઠાકુર...રવિ ઠાકુર...’અને મિત્ર ફરી પેલું શરમાળ હાસ્ય હસ્યા— ‘આ એક હપ્પીકત છે. મશાય, તમને એ નહીં સમજાય.’

‘કેમ? શા માટે?’

અને બીજી બાબુ જોતાં મિત્રે જણાવ્યું — ‘હપ્પીકતમાં રવિ ઠાકુર ઉપર મને અત્યંત શ્રદ્ધા ને ભક્તિ છે.’

— ‘એવું તો બીજા ઘણાને છે.’

— ‘ના, બરાબર એ રીતે નહીં. રવીન્દ્ર-જયંતીના સમારંભોમાં હું ક્યારેય ગયો નથી — જતો નથી. શાન્તિનિકેતન મેં જોયું નથી. જોડાસાંકો કંઈ બાબુએ આવ્યું એ હું જાણતો નથી. ના, રવિ ઠાકુરનાં ગીતો-કાવ્યો મેં ખાસ વાંચ્યાં નથી. માત્ર ‘બાંગ્લા સિલેક્શન’માં આવેલું તે અને બીજાં થોડાં તૂટક તૂટક ભણવા-માં આવ્યાં હોય એ જ મારું એમની કૃતિઓનું વાચન. એમનું એકેય ગીત કે કાવ્ય મને પૂરું યાદ નથી, આમ છતાં તમે કહેતા હો તો એકાદ-બે લીટી બોલી જાઉં. જેમ કે ‘રમણીર મન સહસ્ર વર્ષેરિ સલા સાધનાર ધન.’ અથવા ‘ઓમો વધૂ સુન્દરી...’ હા... હા... ના મશાય, તમે જે દષ્ટિએ એમને વિશે વિચારો છો— બુઝો હો તેવું કંઈ મારે માટે નથી. મારા રવિ ઠાકુર તો જુદા જ છે. તદ્દન અનોખા જ — નિરાળા જ છે.’

મિત્ર આવીને શ્યામતી નજીકની ખુરશીમાં બેઠવાયા. સાદ એકદમ ધીરો કરીને એમણે કહ્યું — ‘હું મુસીબતમાં હોઉં છું ત્યારે એમને સાદ દઉં છું.’ મિત્રની આંખોમાં અને ચહેરા પર થોડીક ગંભીરતા દેખાઈ — ‘નાનો હતો ત્યારથી જ મને આ ટેવ પડી ગઈ છે. બરાબર યાદ નથી પણ એક વાર મારા માથા ઉપર ગરોળી પડી અને બીકથી હું દોડતો હતો તેવામાં ધડામ્ દેતો આપણના ટેબલ સાથે ભટકાયો. હું રડી પડ્યો. પછી જાણ થતાં જોયું તો એ ટેબલ ઉપર રવિ ઠાકુરની આ છબી, એના પર ફૂલમાળા ચડાવેલી હતી ને બાબુમાં અગરવત્તી બળતી હતી. મારાથી રોતાં રોતાં બોલી જવાયું — “ઓ રવિ ઠાકુર, મારા માથા પર ગરોળી પડી છે એને તમે ભગાડી મૂકો.” તરત જ મારા હગલોએક વાળમાંથી ગરોળીનું એક અચ્ચું નીકળીને ટેબલ પર પડ્યું અને ત્યાંથી ભીંત પર ચાલ્યું ગયું. હું તો ધ્રૂજી બેઠ્યો. હસતા નહીં. મને મનનાં લાગ્યું જાણે છબીમાંના રવિ ઠાકુર

મારા તરફ જોઈ હસી રહ્યા છે. બીકથી હું તો એકદમ થીજી જ ગયો. પછી ધીમે ધીમે મને સમજાયું કે અજ્ઞાતપણે મને એક રવિ હાકુર મળી ગયા છે. એ મારા છૂપા દોસ્ત જેવા છે. બાળક મા પાસે પોતાને આવેલો તાવ છુપાવી રાખવા મથે તેમ મેં બધાથી મારા રવિ હાકુરની વાત છુપાવી રાખી છે. રાતે એકલો અંધારા ઓરડામાં થઈને જઈ ન શકતો હોઈ ત્યારે એમને કહું કે મને આ અંધારામાંથી પાર કરી દો રવિ હાકુર! અને એ બોલતાંવેત મનમાં થતું જાણે કોઈએ મારો હાથ પકડ્યો છે અને હું પટ્ પટ્ અંધારું વટાવી જતો. એક વાર પતંગ પકડવા જતાં ખજાસીપાડાના છોકરાઓ સાથે મારામારી થઈ. માર પડતાં હું ખૂબ પાડી બિડ્યો — “હાકુર, ઓ રવિ હાકુર, બુઝો, મને આ લોકો મારે છે. તમે મને બચાવો” — મારું બોલવું સાંભળી સૌ હસવા લાગ્યા. તને રવિ હાકુર બચાવવા આવશે, એમ? — સૌ હસતા હતા એ તકનો લાભ લઈ દોડીને હું ઘેર પહોંચી ગયો. ઘણી વાર હું મારી ફૂલવાડીમાં એમની આંગળી ઝાલીને ફર્યો છું. દૂર દૂર નીલકોટી સુધી ફળ ખાવા એમની સાથે ગયો છું. રેલવે બ્રિજ પગપાળો વટાવી શંભુગંજના મેળામાં અને શણભરેલી હોડીઓમાં ગાંદોની વચ્ચેની જગ્યામાં છુપાઈને — હોડીવાળાઓને છેતરીને કેટકેટલાય અન્નપ્રસા ઘાટે ફરી આવ્યો છું. સૌ માનતા કે સુખોષ એકલો એકલો ચાલ્યો ગયો છે પણ વસ્તુતઃ એમ હતું જ નહીં. મારા રવિ હાકુર તો સદૈવ મારી સાથે ને સાથે જ રહેતા. હું એમનો મોટો સુંવાળો હાથ ખરાખર પકડી જ રાખતો અને મન ફાવે ત્યાં નચિતપણે ચાલ્યો જતો. ક્યાંય ખોવાઈ જવાનો કે બીજી આશ્વત્થમાં મુકાવાનો મને ડર જ ન હતો. હું જાણતો કે મારા રવિ હાકુર મને મારા સાચા કેકાણે મૂકી જ જવાના છે; વાવાઝોડામાં ને વરસાદમાં પોતાના ઝબ્બાની આડશે રાખી મારું ધ્યાન રાખવાના જ છે. બંધતાં પહેલાં એ મને પરીઓની વાર્તા સંસળાવશે. બા, બહેન, દાદીમા પાસે ઘણી વાર સાંભળ્યું છે કે ભૂતની બીક લાગે તો રામનામ લેવું. સાંજે આકાશમાં ચાર તારા જોયા વિના ઘરમાં ન જવું. રાતવેળા જો સાપનું નામ લેવાઈ ગયું હોય તો ત્રણ વાર આસ્તિક મુનિનું નામ લેવું. હું એ બધી વાતોમાં માનતો નહીં. ખાનગીમાં રવિ હાકુરને કહેતો — આ લોકોને બિચારાઓને ક્યાં ખબર છે કે મારે માટે તો તમે છો જ! અને પછી અમે બેઉ, હું અને મારા રવિ હાકુર ખૂબ હસતા. અમે બેઉ બીજા સૌથી છાના છાના રમતા. એમની પાસે હું જે કંઈ માગું તે મને મળી જતું, છતાં બધે જ વખતે એમ થતું એમ પણ નહોતું. એક વાર એક છોકરાએ મારા પાળેલા પોપટને પથ્થર

મારો એટલે મેં ચીસ પાડી — “ઓ રવિ હાકુર, આણે મારા પોપટને પથ્થર માર્યો છે, તમે એની બેઉ આંખો ફેાડી નાખો” — અને પરિણામે બે દિવસ પછી મારી બેઉ આંખો મૂળ ગઈ. બીજી એક વાર મારી નાની અહેન સાથે મેં શરત મારી હતી કે રાત્રે દસ વાગ્યે અંધારામાં હું એકલો અગાશીમાં એક આંટો મારી શકું. અહેન કહે — અંગૂઠો. અને મેં તરત કહ્યું કે લગાવ શરત! એણે એના ભેગા કરેલા પૈસાની શરત મારી. વળતે દિવસે રાત્રે દસ વાગ્યે હું હસતો હસતો અંધારામાં અગાશીમાં ગયો, પણ પાછો ફરતો હતો ત્યાં એમિતાનો મારો પગ અમારી પાણેલી બિડાડી પર પડ્યો ને એણે મને જોરથી અટકું ભર્યું. એ રાત્રે રવિ હાકુર મારી સાથે બોલ્યા નહીં, કારણ કે મેં જાણીજોઈને — નાની અહેને ભૂખ્યા રહીને અચાવેલા નાસ્તાના પૈસા હજમ કરી જતા શરત મારી હતી. હા, મશાય, હું શુદ્ધ બુદ્ધિથી કંઈ કહું-કહું ત્યારે જ મારા રવિ હાકુર મારી સાથે રહેતા, વાવંટોળમાં, ને આંધી-વરસાદમાં, અંધારા ને અજવાળામાં, ઘરમાં ને બહાર બધે જ મારી સાથે એ પડછંદ-કાય પુરુષ માથે લાંબી ને ઊંચી કાળી ટોપી અને ઝબ્બો પહેરેલા, મોટી સુંવાળી દાદીવાળા પોતાનું અધું કામકાજ મુકા મારી સાથે ને સાથે જ રહેતા.’

ધીમે ધીમે મિત્રની આંખો આંસુથી હલકાઈ ઊઠી — ‘ના મશાય, તમારા હાડ-આમના રવિ હાકુરને મેં કદીયે જોયા નથી. મારા રવિ હાકુર સાથે એ મળતા આવે છે એવું તમને લાગે છે?’

સ્થામે માથું ધ્રુણાવી કહ્યું — ‘ના.’

— ‘આહ! ત્યારે તો ખરાખર મેં ધાર્યું હતું તેવું જ થયું. હકીકતમાં મારા રવિ હાકુરને હું જ પામ્યો છું — પામ્યો હતો પણ હું એમને સદા માટે જાળવી ન શક્યો. ધીરે ધીરે મોટા થતો ગયો. ગાત્ર ઉપર વાળ દેખાયા. બિંધમાં ખરાબ સ્વપ્નો આવવા લાગ્યાં. હરવાફરવામાં સાવચેતી આવી. મારામાં પાપ પ્રવેશવા લાગ્યું. ત્યારે હું નિશાળમાં રવિ હાકુરની કવિતા ભણતો. પુસ્તકમાંથી અર્થ જોઈ લેતો. પરંતુ મનમાં હમેશાં થયા કરતું કે જે રવિ હાકુરને હું આજાખું છે તે આ નથી. એક દિવસ મારા બગીચામાં શીમળાને છાંયડે બેઠા બેઠા લીલું તરણું ચાવતાં ચાવતાં મેં સાદ દીધા — “રવિ હાકુર!!!” પણ કંઈ હાંકારો ન સંભળાયો, ન સંભળાયો તે ન જ સંભળાયો. પછી તો મેં ખેતરોમાં જઈને ને નૌકાઓમાં ચડીને, અગાશીમાં જઈને ને આકાશ તરફ જોઈને એને સાદ દીધા, નદીનાં નીચ તરફ ફરીને એને સાદ પાડ્યા... અને આખરે થાકીને લપાઈને મારું જાનું દુઃખ

રોવા બેઠો. ગયા, મારા રવિ ઠાકુર ગયા. મારી હિંમત ગઈ. મારો સદાનો સહારો ગયો. મારી શુદ્ધ બુદ્ધિ અને મારું નિષ્પાપ શૈશવ ગયું. ઉરના ધબકારામાં એ રવિ ઠાકુરના વિસર્જનનો સાદ સંભળાયો.’

મિત્રની આંખોમાં વહેતાં આંસુ ગાત્ર પર થઈને નીચે વહ્યાં. બિંધતું બાળક માના બેળામાં સૂઈ જાય તે રીતે. બસ, તે પછીથી મારું જીવન એક ટ્રૅન્જેડી બની ગયું છે મશાય...’

આટલું બોલતાં બોલતાં મિત્રે ફૂંઠવો મૂક્યો. ગોઠણ વાળી મોં નીચું નાખી દીધું. એ રોતા જ રહ્યા. અને ભાવાવેશમાં આવી શ્યામ મિત્રની નજીક સરક્યો. મિત્રને માથે ને ખરડે એણે ધીરેથી હાથ પસવાર્યો અને જેમતેમ થોડું બોતવાની મહેનત કરી — ‘હું સમજી શક્યો. મને સમજાયું... સમજાયું...’

અને મિત્રની અણકથી વાતો શ્યામને જાણે આપોઆપ સંભળાવા લાગી. મારે રવિ ઠાકુર સિવાય બીજું કોઈ જ નથી — નહોતું, હવે કોણ મને મારા એ રવિ ઠાકુર પાછા લાવી આપશે? મારે માટે એને કોણ પાછા લાવી આપશે?

બિંડા દુઃખ સાથે શ્યામે કહ્યું — ‘વાત તો ખરી છે.’

બિંડું જોયા વિના જ મિત્ર બોલ્યા — ‘પણ સૌથી મહત્ત્વની વાત શું છે એ જાણો છો?’

— ‘શું?’

— ‘મારામાં હવે પ્રેમ કે આહતા જેવું કંઈ જ રહ્યું નથી તે.’

— ‘શું કહો છો? તમારામાં પ્રેમ કે આહતા જેવું કંઈ નથી રહ્યું?’ પોતાને કંઈ સમજાયું ન હોય તેમ શ્યામે પૂછ્યું.

— ‘ના, નથી રહ્યું. હવે હું કચારેય અગાઉની જેમ કોઈને આડી નથી શકતો.’ બોલી મિત્ર બિંડા રુદનમાં ડૂબી જવા લાગ્યો.

મિત્રને રોતો મૂકી શ્યામ બિલ્લીપગે ત્યાંથી બહાર નીકળી ગયો. એ રસ્તા ઉપર આવ્યો અને અન્યમનસ્કપણે એણે ખીસામાં હાથ નાખી સિગારેટનું પેકેટ બહાર કાઢ્યું. દીવાસળી ચેતાવતાં ઘસરકે થતાં એકાએક એને યાદ આવ્યું કે આજે એનો જન્મદિન હતો તે પૂરો થઈ ગયો. આજે મિત્રને જન્મડાવની વાત હતી. પણ એમ ન બન્યું અને જરા હસીને એ આગળ વધ્યો.

ગતીને નાકે, નિર્જન માર્ગે આવતાં એકાએક સામેથી એક ખૂબ લાંબી એવી કોઈ વ્યક્તિ આવતી હોય એમ જણાયું. શ્યામ ચોંકી ગયો — આ મીનુ તો નહીં ને? ના. મીનુ નથી. કોઈ બીજું હતું. મીનુ જેવો જ અણસાર હતો.

પહેલા માળના દાદર ઉપર એક ઘોળા બિલાડી દડા જેમ ગૂંચળું વળાને પડી હતી. શ્યામે અળાણતાં જ એને લાત લગાવી ને ફ...સ્ કરતી એ દૂદડે ભારતીક ઊઠી અને ચૂપચાપ વીજળાવેગ દોડી દાદરને મથાળે ભાગી ગઈ, અને ત્યાં ઊભી ઊભી પાછું વાળાને શ્યામ તરફ જોવા લાગી. શ્યામ ઊભો રહ્યો. એણે બિલાડી તરફ ધારી ધારીને જોયું તો બિલાડીની આંખમાં અંગારા વરસતા હતા. શ્યામને મનમાં થયું, એની સામેની હવા વિદ્રેવથી ઝેરી બની છે. એ દાદર ઉપર જવા ઇચ્છતો હતો છતાં આગળ વધી શકતો નહોતો. બિલાડી એકાદશે એની સામે જોઈ રહી હતી. અને સામે દાદર ચડતાં ઓચિંતાં એને પોતાનાં જ પગલાં સંભળાયાં. જાણે એના પગ એને મૂકાને પેલો દાદર ચડી રહ્યા છે અને જોરથી એક ચીસ પાડવા જતાં એ હસી પડ્યો. ના, બધું બરાબર છે! માત્ર થોડીક પળો પૂરતો જ એ પોતે પોતાના શરીરથી અળાણ થઈ ગયો હતો.

મોડી રાત સુધી એ એના ઘરનાં બારણાં પાસે જ જાગતો ઊભો રહ્યો. બહાર ગાઢ ધુમ્મસ હતું. વૃક્ષો પણ એકદમ નીરવ હતાં. એક લેમ્પ પોસ્ટના ઝાંખા અજવાળે હાઉ...હાઉ... કરતું એક લંગડું — ખોડગાનું દૂતરું ભસતું ભસતું પસાર થઈ ગયું. આંધેના નિર્જન રસ્તા પરથી પોલીસનાં પગરખાંનો અવાજ આવતો હતો.

સવારે ખરીદેલા સિગારેટના પેકેટમાંની છેલ્લી સિગારેટ હોઠ વચ્ચે દબાવી શ્યામે ચેતવી. દીવાસળીના ઘસરકાના અવાજે એ એકદમ ચમકી ઊઠ્યો. એના મગજમાં જાણે ડહોળાં નીર બળસળી ઊઠ્યાં. શૂન્ય નજરે ધુમ્મસ તરફ જોતાં એને યાદ આવી ગયું — ‘માઈ ગુ...ડ...ડનેસ! ટુ ડે આઈ કિલ્ડ એ મેન!’

જોકે પેલો માણસ નક્કી મરી જ ગયો હશે એમ પાકે પાયે કહી શકાય નહીં. એ પ્રસંગે ઘણા ત્યાં હાજર હતા. ત્યાં જરા તપાસ કરીશ તો બધી હકીકત જાણવા મળશે. છતાં એ દિવામાં પડ્યો: કારણ પોતે બારીમાંથી અરીસા વાટે સૂરજનાં કિરણો ફેંકતો હતો એ પણ કદાચ ઘણાએ જોયું હશે.

આથી જ સવારે ઊઠતાંવેંત એણે છાપું ઉઘાટ્યું. ના, છાપામાં આજે કોઈ મોટરસાઇકલવાળાના મૃત્યુના સમાચાર નથી. કોઈ એક સાઇકલવાળા સાથે એક ટેમ્પો ભટકાતાં ચીતપુરમાં અકસ્માત સર્જાયો હતો અને ફી સ્કૂલ સ્ટ્રીટમાં રસ્તો ઓળંગતાં એક બાળક લોરી નીચે આવી ગયો હતો. ચાળીસ વર્ષનો ફોક અન્નણ્યો આદમી પાર્ક સ્ટ્રીટના નાકા પર પડી ગયો હતો અને બીજો એક માણસ... ના... છાપામાં આજે કોઈ મોટરસાઇકલિસ્ટના કંઈ જ સમાચાર નથી. કાલે કલકત્તામાં કોઈ મોટરસાઇકલિસ્ટ જો મર્યો જ નહીં હોય, તો એનો એક હાથ કે પગ કપાઈ કે છૂંદાઈ ગયો હશે, અથવા ભાંગીને ભુકાં થઈ ગયો હશે. એવા સંજોગોમાં હોસ્પિટલમાંથી ધર પાછો ટ્ર્યા આદ એ અનાયાસે એની — શ્યામની પેલી બારી શોધી કાઢશે અને ને પછી એનો પત્તો મેળવી શકશે અને પછી ક્યારેક નહીં ને ક્યારેક શ્યામને અકારણે અરીસા વાટે એ અન્નણ્યા ઉપર સૂર્યકિરણો ફેંકવાના અપરાધસર ગુનેગારના પાંજરામાં જામા રહેવું પડશે. શ્યામ જાણે છે કે પેલી અન્નણ્ય વ્યક્તિ કાયદેસર એને કંઈ જ કરી શકે તેમ નથી છતાં એ અન્નણ્ય વ્યક્તિ પહોંંદ, કદાવર અને નિષ્કર — અત્યંત નિર્મમ પણ હોઈ શકે; પોતે એને બરાબર નથી જોઈ. અરીસામાંથી સૂર્યકિરણ ફેંકી તુરત જ એ નીચે બેસી ગયો હતો... શા માટે એણે એના પર સૂર્યકિરણ ફેંક્યાં હતાં? એને પોતાને જ એની વાળ નથી, શ્યામ માત્ર આટલો જ ખુન્નાસો કરી શકે તેમ છે.

— ના, મશાય, આપના ઉપર મને કંઈ જ દ્રેપ નહોતો. તમને હું ઓળખતો જ નહોતો. હું ઘણા દિવસથી બેકાર હતો. બેગી કરેલી કમાણી પૂરી થવા આવી હતી. ધીમે ધીમે હું ઠંડા મોતનો અનુભવ કરતો જતો હતો. એથી જ શરીર અને મનને પ્રવૃત્ત અને સ્ફૂર્તિમાં રાખવા મારે ઘણી રમતગમત કરવી પડતી. એ પરિસ્થિતિ જ આ અકસ્માતના મૂળમાં છે. જો હું મામાપ સામેની એક ગાળ જીરવી શક્યો હોત તો આજે અસલી શ્યામ હોત — જે ટેલિફોન ઉપાડવાથી માંડી, દાદરા ચંડા-ઝિતરવાનું બધું જ કામ પૂરી કાળજી અને મુંઝવે-તાથી સભ્યતાપૂર્વક કરતો હતો. જે દિવસ આખો માત્ર પોતાના જ વિચારોમાં રહેતો, અને તો પછી અરીસા દ્વારા આ સૂર્યકિરણો ફેંકવાની રમત મારે રમતી જ ન પડત, અને તમે પણ નચિતપણે આગળ વધી શક્યા હોત.

શ્યામની આવી દલીલો શ્યામની દષ્ટિએ જ સાંભળે એવું કોઈ નથી. આવા સંજોગોમાં પેલો અન્નણ્યો આદમી શ્યામ તરફ થોડો આગળ ધસી આવે — એવું

થાય તો શું કરવું એ શ્યામે વિચારી જોયું. એવા સંજોગોમાં હાથવગું કોઈ શસ્ત્ર રાખવું સારું એમ એને લાગ્યું. દીવાલમાં એક છૂપું ખારણું મુકાવવું જોઈએ એમ એને લાગ્યું. ખારી વાટે નીચે ઊતરી જવા મજબૂત દોરીની એક નિસરણી પણ હાથવગી રાખવી જોઈએ, અથવા પોતે ઈતુ સાથે પકડાવતી જે રમત રમ્યો તેવી રમત પણ એ સંજોગોમાં સહાયક બની શકે, અથવા સુખોષ મિત્રને જઈને કહી શકાય કે એક જ સ્થળે વધુ સમય રહેવું સારું નહીં મશાય. આવો આપણે આપણું ઘરની અદલાબદલી કરીએ.

શ્યામ થોડોએવો ઉત્તેજિત બની ગયો. એણે ઉતાવળે ઉતાવળે ઘરમાં ચારે બાજુ એક આંટો માર્યો. નિદાણાને જોયું. એ ઘરને એક જ ખારણું હતું. આવજા માટે એક સાંકડી ચાલી હતી. અને પછી દાદર હતો. એણે ખારી નજીક જઈને જોયું. ખારીથી લગભગ ખાર-ચૌદ ફૂટ નીચે પાકો બાંધેલો ફૂટપાથ હતો. પછી પાછા ઓરડામાં જઈ એણે ફરીથી ચોપાસ નગર ફેરવી. એનાં ભત્રાં ચિન્તાથી ખેંચાઈ ગયાં. જમણી બાજુની ભીંતમાં બાથરૂમનું ખખટી ગયેલું ખારણું પડ્યું હતું. શ્યામને આ ઓરડામાં પોતે બહુ સલામત નહોતો જણાતો. આ સ્થળે સંતાવાની કોઈ ખાસ જગ્યા નહોતી કે ભાગી છૂટવા માટેનો કોઈ એવો રસ્તો પણ નહોતો. પેલો અગ્નિયો જે પડછંદ ને ભામ જેવો હોય અને આકરા મિજાજનો હોય તે પોતાના રક્ષણ માટે એણે અગમચેતી રાખવી જ જોઈએ — આમ વિચારતાં વિચારતાં એ ઘરમાં એ અગ્નિયા માણસની અદૃષ્ટ હાજરી અનુભવવા વાગ્યો અને એના હાથના ધક્કા ખાતો ખાતો આમ-તેમ ધકેલાવા લાગ્યો. ફૂદકો મારીને એ પાટ પર ચડી ગયો. થોડાંક ગાળ ગાળ ચક્કર ફર્યો, હવામાં મુઠ્ઠીઓ વીંઝતો આગળ વધ્યો. એણે ભીંતમાં એક ફોંસો માર્યો — જેવા ફોંસાથી રૂપથી ફર્નિશર્સના એક કપાટનું ખારણું ખજા-ભળી ગયું હતું. અને એક વાર ભીંતમાંથી પ્લાસ્ટરનું મોટું એવું એક પોપડું ઊખટી પડ્યું હતું. અને પછી હાંફતો હાંફતો એ મનોમન બોલ્યો — ‘ના, મશાય. મને તમારે માટે લેશ પણ દ્રેષ નથી. હતો પણ નહીં’ — આમ કહી એણે નમ્રતાથી હવામાં હાથ આગળ ધર્યો અને પેલી અદૃશ્ય અગ્નિય વ્યક્તિનો હાથ પકડી હસ્તધૃત કરી કહ્યું — ‘આ ચાલશેને? હા, હા, ખેંસો, અહીં ગાદી ઉપર આવો, અથવા —’ કહેતાં ઘરમાંની એકમાત્ર ખુરશીને ખારી નજીક ખેંચી — ‘અથવા અહીં ખુરશી પર આવો, વાંસો ભલે થોડોક તડકો ખાય. અગ્નિ આરામ મળશે, ને પછી હું તમને આપું છું ગરમાગરમ ચાનો પ્યાલો —’

આમ બોલતો બોલતો શ્યામ આખા ઘરમાં આંટા મારવા લાગ્યો—‘ના, તમે બહુ ખરાબ નથી દેખાતા. બેશક તમારા મોં પર થોડાક છરકા-ઘસરકા વાગી ગયાનાં નિશાન રહી ગયાં છે. તમારા એક હાથ ઉપર હજુયે પાટો પણ છે. પરંતુ એથી તો તમે બહાદુર સૈનિક જેવા લાગો છો. લડાઈમાંથી પાછા ફરેલા ધાયલ સોલ્જર લાગો છો. તમે પરણેલા છો? નથી? તો તો વધુ સારું. આ સંજોગોમાં તમે છોકરીઓ માટે મોટું આકર્ષણ બની જશો. આપણે ત્યાંની સ્ત્રીઓને વીર પુરુષો — બહાદુર જીવાનો જેવા જ નથી મળતા, એ જેમને જીએ છે એ બધા તો છોકરીઓની સ્કૂલો-કોલેજોની આજુબાજુ વિના કારણ આમતેમ ભટકતા અને આંધે સુધી એમની પાછળ ગણગણ કરતા જનારા હોય છે. એ બધા નેડણીની ભૂલોથી ભરચક પ્રેમપત્રો લખે છે અને કોઈ છોકરીઓ સાથે થોડી એવી ઓળખાણ થતાં એને લેઈકે યા મેદાનમાં કે વિક્ટોરિયા મેમોરિયલ કે કોઈ પાર્કમાં ફરવા લઈ જાય છે અને ત્યાં તેની સાથે બેઠાં બેઠાં... પણ જવા દો એ વાતો! અસલ મુદ્દાની વાત જખમી સૈનિકો — ધવાયેલા પુરુષો તરફ સ્ત્રીઓ વિશેષ આકર્ષાય છે. પણ તમને તો કોઈ માતેલા સાંદે પછાડયા નથી કે ટેમ્પો યા ઠેલાગાડીનો ધક્કો લાગ્યો નથી, કે નથી રસ્તા ઉપરના રમખાણમાં તમે કોઈની પથ્થરબાજીનો શિકાર થયા. કોઈ ખાડા-ખામોચિયામાં ફસકાઈ ગયા. તમે તો ધવાયા છો એક મોટરસાઇકલના અકસ્માતમાં. એમાં વીરતા જેવું કંઈ છે ખરું?’ — અને આટલું બોલતાં બોલતાં એની આંખ સામે એક દૃશ્ય તરવરી ઊઠ્યું. જંગલી ઘોડાની કેશવાળી પકડીને એને કાબૂમાં લાવવા મથતા કોઈ સાહસિક અહંકારી જીવાનની જેમ મોટરસાઇકલના બે ધ્રુજતા હાથાને પહોળા કરેલા હાથે પકડીને બેઠેલો પેલો મોટરસાઇકલિસ્ટ. પગ વાંકા કરી, છાતી કુલાવીને બેસવાની એની એ અક્કડ અદા. એના વાળ હવામાં ફરફરે છે, શર્ટના કોલર ઊડ ઊડ થાય છે. દાંત ભીડીને એ હસે છે. આ અજબ જેવું ન ગણાય? ‘હું નાનપણથી મોટરસાઇકલવાળાઓને આ રીતે જ જોતો આવ્યો છું. શું કહું? એક સમયે મારા જીવનનું નિશાન હતું એક બેપરવા મોટરસાઇકલિસ્ટ થવાનું. ખીજું કંઈ જ નહીં. બસ, માર માર કરતી જતી મોટરસાઇકલ ઉપર એ અદાથી બેસવાનું — બેઠા રહેવાનું. એથી જ હું સત્તર-અઠારમે પહોંચ્યો ન પહોંચ્યો ત્યાં કલકત્તા આવ્યો ત્યારે મોટરસાઇકલિસ્ટ સારજન્ટને જોઈને મુગ્ધ બની ગયો હતો. કમરપટ્ટામાં ભેરવેલી રાખોડી રંગની પિસ્તોલ, માથે કાળી

હોટ અને એ લાલ ફટકટિયું ! સારજન્ટને જોતો ત્યારે માર્ગ પર થઈને જતી-આવતી સુંદર છોકરીઓ તરફ જોવાનું મન જ ન થતું.’

અને ખુરશી પર બેઠેલી અદ્દલ વ્યક્તિ જાણે હતી બિડી. ને એની સાથે-સાથ બે હાથ બંધા કરી શ્યામ બોલી બોલ્યો — ‘ના, મશાય, મારા અચાવમાં મારે કંઈ જ કહેવું નથી. એ વાત તો ખરી જ છે કે મેં રમત રમતમાં તમારા મોં પર અરીસા વાટે સૂર્યકિરણો ફેંક્યાં, તે મારી ભૂલ જ થઈ છે, પરંતુ હમણું મારો સમય જ બહુ ખરાબ ચાલે છે. દિવસ સવારથી લાંબો થવા લાગે છે અને સાંજથી શરૂ થતી રાત પણ જાણે અનંત બની જતી હું અનુભવું છું. કંઈ જ થતું નથી. વસ્તુતઃ કંઈ જ થતું નથી. દિવસમાં બે વખત જઈને લેટરબોક્સ ઉઘાડું છું... પંખીના માળા જેવું ટચૂકડું લેટરબોક્સ ખોલું ત્યારે દરેક વખતે મનમાં થાય કે ઉઘાડતાં જ એક મોટું એવું સસલાતું અચ્ચું દૂદકો મારતું મારા ઉપર દોડી આવશે, અથવા અંદર હાથ નાખતાં જ ગુલામી કાગળમાં પેક કરેલી કોઈ સુંદર બેટ હાથમાં આવશે, કે કોઈ અજાણ છોકરીનો મળતો પ્રેમપત્ર મળશે. પણ એવું કંઈ જ થતું નથી. કંઈ જ બન્યું નથી. સવારમાં બેઠાં મનમાં એવું થાય કે આજ તો નક્કી કંઈ આવશે જ. એકદમ અપરિચિત એવું કોઈ આવશે — હું ઓળખી પણ ન શકું તેવું કોઈ આવશે અને પાછા વળતી વેળા મારે માટે કંઈ બેટ મૂકતું જશે. રાત્રે પથારીમાં બેઠાં આવે ત્યારે મનમાં થાય કે આજે સ્વપ્નામાં કોઈ દેવી મૂર્તિયું હાથ લાગી જશે, કેન્સરનો યા કોઈ દુષ્પા ખળળનાતો ભેદ હાથ લાગી જશે. ધુમ્મસવેળા માર્ગે જતાં મનમાં થાય કે હમણું આ ધુમ્મસ વિખેરાઈ જશે અને હું કોઈ અજાણ દુનિયામાં પહોંચી જઈશ, જ્યાં ખાનારા લોકોને અભાવે ઢગલાબંધ માછલીઓ દરિયામાં વહાવી દેવી પડે છે ને દુષ્પાળ દોરોના આંચળમાંથી બિભરોને દૂધ ધરતી પર વહું જાય છે, જ્યાં મધપૂડામાંથી મધ નીચે ઢોળાઈ નાહક વહું જાય છે, જ્યાં સજ્જન દુકાનદારો દુકાનો સજ્જવીને બેઠા છે, જ્યાં આખા દેશમાં એક જ ભાવ છે, જ્યાં શાંત ધર્મપરાયણ લોકો કોઈ પણ જીવ પગ નીચે ચગદાઈ ન જાય તેની કાળજી રાખીને ચાલે છે, જ્યાં આખું વરસ ઉત્સવો જ ચાલ્યા કરે છે...’

આમ વિચારતો વિચારતો એ પેલી ખુરશી સામે જઈને બેઠો. એણે માથું ધુણવ્યું પણ કંઈ જ ન થયું — હકીકતે એવું કંઈ જ ન થયું — થયું નહીં. તે પછી પેલા અદ્દલ અતિથિને શ્યામ ખારણા સુધી વળાવવા ગયો ને બોલ્યો — ‘હીક, ફરી આવજો ત્યારે ! નિરાંતે વાતો કરીયું.’

પાછો વળી ઘરની વચ્ચે ઊભો રહી ગમગીન જેવો ઘણી વાર સુધી એ ચૂપચાપ રહ્યો. પછી ઓચિન્તાનો ‘હત્..’ કહેતો હસી પડ્યો. સિગારેટ ચેતાવી એણે છાપું હાથમાં લીધું અને એના પર નજર ફેરવતો ફેરવતો એ ગળગણ્યો — ‘માઈ ગુ...ડ...નેસ, આઈ કુડ નોટ કિલ ધ મેન.’

તે અન્યમનસ્ક બની ઘરમાં ચારે બાજુ એક નજર નાખી એ બોલ્યો — ‘ના, હકીકતમાં અહીં છુપાવા જેવી કોઈ જગ્યા નથી, કે નાસી જવા માટે કોઈ બીજો રસ્તો પણ નથી’. બપોરે એ બહાર નીકળતો હતો ત્યારે એને ત્રણ કાગળો મળ્યા. ત્રણમાં એક હતો જીવન વીમાના પ્રીમિયમ અંગે યાદીનો. એના કવર ઉપર બે હાથમાં દીવો ધરી રાખ્યો છે એવું ચિત્ર છે અને લખ્યું છે કે આપનું જીવન કામતી છે. બીજો છે ઇલેક્ટ્રિકના બિલનો અને ત્રીજો કાગળ છે પાકિસ્તાનના ભૂરા કવરમાં આવેલો પિતાનો પત્ર. ત્રણમાંથી એકેય કાગળ એણે ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યો નહીં. પિતાના પત્ર સામે એ બેઠો રહ્યો, એમાંની વચ્ચે વચ્ચેની એકાદ-બે લીટી પર એની આંખ ફરી ગઈ — ‘સંગ્રહ નહીં કરીએ તો ભવિષ્યમાં લાચાર થયા વિના છૂટકો નહીં રહે...અમે આટલે દૂર રહ્યા રહ્યા તારે માટે ચિન્તા વિના બીજું શું કરી શકીએ?... ભરોસો એકમાત્ર દયાળુ ભગવાનનો છે...નોકરીનું કંઈ નક્કી થયું કે નહીં તે જણાવજે... સૈનાકાકા અને રાંગા કદના ખર્ચ-અંતર પૂછજે... મુસીબત વખતે સગાંસ્નેહીઓ જ... આશુ ગાંધુડીને મળજે. એ મારો બાળ-મિત્ર છે. હાલકામાં એનાં લોખંડનાં ત્રણચાર કારખાનાં છે. ડોવરલેનમાં ચાર માળનું મકાન છે. મોટર છે. જમીન-સંપત્તિ લેવામાં હવે સલામતી નથી જણાતી. બહુ કપરો સમય ચાલે છે. અમે સમયસર હિન્દુસ્તાન ન પહોંચ્યાં એ મોટી ભૂત થઈ... અહીં ગંગા નથી તે મોટા દુઃખની વાત છે. ધનસાઈનું શ્રાદ્ધ ઊકલી ગયું. બહુ ધામધૂમ નહોતી થઈ. હિન્દુસ્તાનથી એના દીકરાઓ અહીં પહોંચી શક્યા નહોતા. જાતસાઈઓએ બહુ બગાટ કરી કાઢી... બહુ બીક લાગે છે... તારી બા હતી તેવી જ પથારીવશ છે. પુત્રિનની તબુ આવીને રસોઈ કરી જાય છે... તારી બા કાંઈમાં પણ અવારનવાર તને સાદ પાડે છે... ત્યાં ચીજવસ્તુના ભાવ, ચોખાના ભાવ જે સાંભળું છું તે પરથી ચોંકી જાઉં છું. બંગાળીઓને બે વાર ભાત ખાધા વિના ચાલતું નથી... સાવચેત રહેજે... હવે તો એક ભગવાનનો જ આશરો છે. તને ગૃહસ્થી બનેલો બેઠો શકું તો નચિત થઈને આંખ મીચી શકાશ.’

શ્યામને યાદ આવ્યું. દસ વરસ પહેલાં આપુણ છેલ્લી વાર કલકત્તા આવ્યા હતા. પોતે સિયાલ્દા સ્ટેશને એમને લેવા ગયો હતો. જોયું તો તદ્દન અગ્નિયા જેવી કોઈ સામળીદુઅળી વાંકા વળી ગયેલા શરીરવાળી વ્યક્તિ. પોતે નીચા નમાને એમને પ્રણામ કર્યા કે તરત આપુણએ એને વાંસે હાથ ફેરવતાં ધૂળતા સાદે કહ્યું હતું—‘કેમ છો બેટા?’ પિતા જે થોડા દિવસ અહીં રોકાયા એમના જીવને જંપ નહોતો. કાંચડાપાડા, દાલીશહર, બેન્ચિગ્રામ, શોધપુર, ડાલમન્ડ હારબર ચારે આબુ સ્વજનોને ત્યાં કરી વળેલા. શ્યામને એ કહેતા—‘બેટા, અધાની ઝોળખાણ રાખવી સારી. સગાં-સ્નેહી-જાતિજનો વાંસે સાથે મેળ રાખ્યો હોય તો આશ્વ વેળા એ સગપણનું લોહી આડું આવે. પેલી આબુ જમીનના ભાવતાસ પૂછ્યા પણ સંપત્તિ-વિનિમય માટે થોડા પ્રયત્ન પણ કરેલા પરંતુ કાયદેસર પતાવટ ન થઈ. કંઈ ગમતું નથી બેટા, આ દેશ હવે અત્યુ શુષ્ક બની ગયો છે.’ પાકિસ્તાન જાનડી જશે કે ટકશે એની પણ થોડી ચર્ચા પિતાએ કરી હતી. આએ દેશમાંથી આમરસ (આંખના રોટલા), ગાકુલપેડા અને નવાં કપડાં મોકલ્યાં હતાં. શ્યામ મહિના પછી પિતાને બનગાંવની હદ સુધી વળાવી આવ્યો હતો. પિતા કહેતા ગયા હતા કે—‘બેટા મનુ, શરીર સાચવજે’ અને એ શબ્દ સાથે એ ભારતનો સીમારો ઝોળાંગી ગયા હતા.

હવે આજે આ કાગળ જોણે એને લખ્યો છે, એના કુશળ સમાચાર પુછાવ્યા છે એ કોણ છે? પિતા છે? કંઈ જાતના પિતા? શ્યામને પિતાનું મોં યાદ નથી આવતું. પારકા દેશમાં રહેતો કોઈ છે આ, જે વતનના ટીંબની માયા છોડી શકતો નથી. એની સાથે શ્યામને શો સંબંધ? શ્યામની યોગમાં માતાપિતાનો એક ફોટો છે. ફોટામાં પાછળ રાજપાડી રાજમહેતના દરશવાળો પડદો છે. આબુમાં ફૂલનાં ફૂંડાં છે. એક સુતરાઉ કોટ, ધોતિયું, પગમાં પમ્પ શૂ પહેરેલો છાતી કાઢીને બેઠેલો એક ગામડિયો દેખાય છે અને એની આબુમાં ધોવાંજા શણના રેસામાંથી બનાવેલી જાડી સાડી પહેરેલો એક સ્ત્રી બેઠી છે, લાકડા જેવી જડ ને ડીંગણી એવી એક બાઈ છે, જે કુમેરાના લેન્સ સામે કુદરતથી બેઠી રહી છે. શ્યામને ભરેસો નહોતો આવતો કે એ બન્ને જ એનાં માઆપ છે — જનમદાતા છે. એ લોકો તો બાળુતાં જ નહોતાં કે શ્યામ કોણ છે ને કયાંથી આવ્યો છે?

— ના, ઘણા દિવસથી શ્યામે એ છબી બહાર કાઢીને જોઈ નથી. પહેલાં એ માને યાદ કરીને રેતો. પરીક્ષા આપવા જતાં પહેલાં કે નવી નોકરીએ કામે ચડતા પહેલાં એ છબીને હૃદયથી વંદન કરતો. પણ પછી તો ધીરે ધીરે ઊડતી

કપૂરની મહેકની જેમ એના મનમાંથી એ એ ચહેરા ભૂંસાઈ ગયા. હવે એ યાદ નથી આવતા. અગાઉની જેમ સ્મરણમાં સચવાઈ નથી રહ્યા. માત્ર વચ્ચે વચ્ચે હરિં બો...લ... કરતા મડદાને લઈ જતા ડાહ્યો નીકળે છે ત્યારે યાદ આવે છે પેલો ડૂબો, ડૂબા-થાળું, ઘાટ તરફ જવાનો કાચો રસ્તો, વચ્ચે આવતાં કરમદીના છોડ, ખાખોચિયામાં ખદખદતા દેડકા અને સાથે યાદ આવે છે એક ધોર અંધારામાં એતરાદા એરડાના આંગણમાં નાનું એવું એક લાલટેન. લાલટેનના ઝાંખા અજવાળામાં ખેડેલી બા. એના મોં પર કરચલી પડી ગઈ છે. વાતો કરતાં એનું આખું શરીર ને માથું ઢૂંળે છે. સામે અંધારામાં એક આકાશ, અસ્પષ્ટ નક્ષત્રો અને પોતાના લોહીમાં અતિ દુર્બોધ મૃત્યુની શીતળતા અનુભવતી અનુભવતી અસહાય મા બીજાનું વીસરીને લવે છે — ‘બેટા મનુ, મારા મનુ, એ મનુ, દીકરા મારા...મનુ...’

શ્યામે મનોમન પ્રશ્ન પૂછ્યો — ‘તું મારી શું સગી છો? તમે ટાણુ છો? ના, હું તમને નથી ઓળખતો’, અને એ ચોંકી ઊઠ્યો. અસ્થિર થઈ ફરી બબડ્યો — ‘તમે મળ્યાં રહેજો. ઝાઝું જીવજો. મારી ચિન્તા રાખશો મા. હું મળ્યાં છું. ખૂબ મળ્યાં છું. જુઓ, થોડા સમયમાં આપણા જીજ્ઞા દી આવશે. આપણે સારી જગ્યાએ ઘર બાંધીશું, વાડી બનાવીશું, માછલાં માટે તળાવ બનાવશું અને વધારાની જમીન ઉપર આપણાં સગાં-સ્નેહીઓને — જાતભાઈઓને વસાવીશું. એકાદ બોટમ, એકાદ ધોળી ને વાળંદને પણ વસાવશું. દૂર વિદેશથી હું તમારી પાસે આવી પહોંચીશ. હું મારી સાથે હોડીમાં ભરીને લેતો આવીશ દગલાબંધ સારા — જીજ્ઞા દિવસો...’ નાનપણમાં પોતાને બંધાડતાં ભોળામાએ ગાયેલાં હાલરડાં એને યાદ આવ્યાં. શ્યામ એ હાલરડાં ગણગણી ઊઠ્યો :

માએ આપ્યો દિમુખી શંખ
ને ભાઈએ પરણાવ્યો,
આપે પહેરાવ્યો મુગટ સોનાનો
હવે તીરથે લઈ જા બેટા...

બરાબર અપોરથી શ્યામ ગાંઠિયાહાટના નાકાથી એક અગ્નણી વ્યક્તિનો પીછો કરી રહ્યો હતો. એ અગ્નણી દ્વંષળો, પાતળો, શામળો, આંખે ગોગલ્સધારી અને મોટી મોટી મૂછવાળો સખત ચહેરાવાળો હતો. એને જોતાં ધ્રુવક યાદ આવી જાય એવું એનું મોં હતું. ટેરિફોટનનું ઘેરા રંગનું નેરો પેન્ટ અને ઝગમગતા ક્રીમ કલરનું રેશમી શર્ટ એણે પહેર્યું હતું. એના હાથમાં એક પોર્ટ-ફોલિયો હતો. ચમકતો પોશાક હોવા છતાં પણ એ શોભતો નહોતો, ઊંડાનો વધુ અળખામણો લાગતો હતો. જાણે એ કપડાં પણ કાઢનાં ચોરીને લાગ્યો ન હોય !

એ અગ્નણીએ આટાની દુકાન સામે ઊભા રહી થોડી વાર સુધી શો-કેસમાંનાં જૂતાં જોયાં ને પછી ધીમે પગે એ ત્યાંથી આગળ વધી ગયો. પાન-વાળાને ત્યાંથી એણે એક પેકેટ સિગારેટ લીધી, કપડાંવાળાની દુકાન ઉપર રાખેલા ‘ડમી’ તરફ જોઈ એ જરા હસ્યો. એક કાણિયા ભિખારીને એણે થોડો તતડાવ્યો. ત્યાંથી પસાર થતી એક રૂપવતી યુવતી તરફ એ તાકી રહ્યો, ને પછી ધીરે ધીરે રસ્તો પાર કરી ટ્રામસ્ટોપ આજુ ચાલ્યો ગયો.

શ્યામે એનું બરાબર નિરીક્ષણ કર્યું અને એને જણાયું કે એ અગ્નણીનું જીવન બહુ સહજ શાન્ત અને સબ્ય નહીં હોય, એ ચારે બાજુ એની ચકાર આંખો ફેરવતો ફેર છે. ભાડાભાડમાં સાદારીધા માણસોનાં ખીસાં ખાતી કરનારા, કાઠી જાણે પણ નહીં એ રીતે હળવે હાથે સ્ત્રીઓની પોચી છાતી પર હાથ ફેરવી લેનારા લોકો આ પ્રકારના જ હોય છે. એવું કંઈક અટક્યાણું આ માણસ કરશે જ એમ શ્યામના મનમાં હતું અને એથી જ એ એની પાછળ પડ્યો હતો. ટ્રામસ્ટોપ પર પહોંચી એ અગ્નણી વ્યક્તિએ વિના કારણ રૂમાલ કાઢી મોં, હોઠ, ગળું લૂછ્યું. સ્ટોપ પર ઊભેલી છોકરીઓ તરફ નજર કરતાં કરતાં એની આંખોમાં ને ચહેરા ઉપર વાસના સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવતી હતી. છતાં એણે એવું કંઈ જ ન કર્યું.

ટ્રામમાં ચડ્યા પછી પણ એ સભ્યતાથી એકબાજુએ ઊભો રહ્યો. સ્ત્રીઓ તરફ એ ગયો નહીં, કે ન એ તરફ—કાઠીના ખીસા તરફ—મેલી નજર નાખી.

ઝોટેલી ચાદર નીચે શ્યામના હાથ સળવળતા હતા. એ મનોમન ઘોસતો હતો — ‘હવે થોડું તોફાન કર એની જ રાહ જોઈ છું. ખીએ છે શું? આ બાડિયો છે ને ધોતિયા ને પંજળીવાળો, માથે પોલીસ જેવા ટૂંકા ટૂંકા વાળવાળો એની સામે જરા નજર કર. એ ઝોલાં ખાય છે. એના છાતી પરના ગળવામાં એક કવર દેખાય છે એ સરકાવી લે. અથવા હમણાં પેલી ભડકામણી રંગની સાડીવાળી ને ઈંદોણી જેવા અંખોડાનાળી ઊભી થઈ તેના મોં સામે જો. ભલે એ રૂપાળી ન હોય પણ એ વાઘણુ જેવી કામી લાગે છે. જીમ વડે હોઠ ચાટવાનો એનો સ્વભાવ એ વાતની ચાડી ખાય છે. એને તું નચિત મને સ્પર્શી શકાશ એ કંઈ જ નહીં ઓલે. તું ખીએ છે શા માટે?’

પરંતુ એ અજાણ્યો આદમી તો અત્યંત સમ્યક્તાપૂર્વક એક તરફ ઊભો ઊભો જરા વાંકા વળીને રસ્તો જેવા મથતો હતો. શ્યામ હતાશ બની ગયો — ‘તું માત્ર આંખ વડે જોઈને કાંઈ સ્ત્રીને ગર્ભાધાન કરાવી શકે છે? માત્ર આંખના ધારાથી કાંઈના ખીસામાંથી પાકીટ તફડાવી શકે છે? બતાવ, તારો એ બહુ બતાવ. અજમાવ. ડરે છે શા માટે? બક અપ! ચિયર યુ!’

છતાં પેલો ઊભો જ રહ્યો. એના અન્યમનસ્ક ચંદ્રા પર એક હળવું કવિત્વ ઊપસી આવ્યું. શ્યામ અત્યંત હતાશાપૂર્વક એ જોતો રહ્યો.

અને છતાં શ્યામે એનો કેડો ન મૂક્યો.

પેલો અજાણ્યો આદમી ગ્રાન્ડ હોટેલની પેલી બાબુ ઊતરી ગયો. રસ્તો પાર કરી મોટા રસ્તા ઉપર જરા દૂર સુધી પગપાળો ગયો, પછી સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી રોડમાં વળી ગયો. શ્યામ થોડું અંતર રાખીને એની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. પેલા અજાણ્યાએ જરા પાછું વળીને જોયું અને બન્નેની આંખો મળી ગઈ. ને આંખું હસી શ્યામ બાણે એને એમ કહેતો હતો કે ખીતો નહીં દોસ્ત. હું તો માત્ર એ જેવા ઇચ્છું છું કે તું કંઈક કર. તું તો કરવૈયો છો, કંઈક કરી બતાવ! વિશ્વાસ રાખજે કે હું તને પકડીશ કે પકડાવીશ નહીં. તું એ વિશે બેઠ્ઠીકર રહેજે.

પેલા અજાણ્યા આદમીનાં ભવાં જરા સંકોચાયાં. એણે મોં ફેરવી ચાલવા માંડ્યું. એ આમતેમ આડાઅવળો ફરતો ફરતો જતો હતો. અવારનવાર પાછું વાળી શ્યામ તરફ નજર કરી લેતો હતો. શ્યામ એથી ખૂબ ઉત્તેજિત થઈ બન્યો છે. આખરે પેલો ફી સ્ટ્રૂલ સ્ટ્રીટમાં એક મોટા મકાનમાં દાખલ થઈ બન્યો છે ને સપાટાબંધ અંદર ચાલ્યો બન્યો છે — બાણે એ ડરી ગયો હતો અને શ્યામ પાછો હતાશ થઈ ગયો.

શ્યામ શન્ય મને થોડોક આડોચવળો ફરી એક રેસ્ટોરાંમાં ઘૂસી ગયો. ઘણી વાર સુધી ચૂપચાપ બેઠો રહ્યો. ગરમાગરમ આતો કપ એની સામે જ દરીને ટીકું થઈ ગયો.

બાબુના ટેબલ પરથી ઊભા થઈ એ સિધી વ્યાપારીઓ સાહ્યા ગયા. એની બાબુમાં આવીને બેઠો ચરખીના પહાડ જેવો એક પંચખી. ગળે એણે ધામજો વીંટાળ્યો હતો. એણે બિંધસરી આંખે એક વાર શ્યામ તરફ નિહાળીને જોયું.

બહાર રસ્તા પર આકરો તડકો હતો. પેલી બાબુના મકાનની પાળ ઉપરથી લપસતું લપસતું એક કબૂતર પાંખ ફેલાવી બિડયું. ટક...ટક...કરતી બે ઓંગલો-ધન્ડિયન સ્ત્રીઓ પસાર થઈ ગઈ.

શ્યામ બિંબો થયો. કાઉન્ટર પર પૈસા ચૂકવી એ બહાર નીકળતો હતો ત્યાં જ બારણાની યોગદમાં એક આકાર દેખાયો. શ્યામનું હૃદય વીજળીવેગે ધબકી બિડયું. એ જ આદમી — પેલો અગ્નિયો! પાછળ તડકો તપતો હોઈ પેલા અગ્નિયો આદમીનું મોં બરાબર દેખાતું નહોતું. શ્યામે હાથનું નેજવું કડી તેના તરફ જોયું અને શ્યામ એક ડગલું પાછળ ખસી ગયો. પેલો અગ્નિયો આદમી એક ડગલું આગળ આવ્યો — શ્યામ !

ના, આ કંઈ પેલો અગ્નિયો આદમી નથી. તેવી ખટ્ટુ સૂટ, ગળે બો, અને સુંદર રૂપાળા ચહેરાવાળો એ માણસ શ્યામની બાબુએ આવી બિંબો રહ્યો.

— ‘અરે, અગ્નિયુ !’ દુઝતા શ્યામને બાણે તરાણું મળી ગયું. અને અધીરાઈથી અગ્નિયુ તરફ હાથ લંબાવી, અગ્નિયુનો હાથ ઝડપથી દાખીને પકડી રાખી એ બોલ્યો — ‘અરે અગ્નિયુ ! તું અહીં ?’

— ‘પણ આ શું ? તું તો બોળાખાતો જ નથી ?’

— ‘અને તું ?’ શ્યામે એક વાર ધારી ધારીને અગ્નિયુ સામે જોયું — ‘તું તો ફાંકડા ફિતૂરી જેવો બની ગયો છો...’

— ‘હવે રહેવા દે’ કહી અગ્નિયુ આછું હસ્યો — એક આલોકિક દ્વંદ્વ હાસ્ય. — ‘શું ખબર છે તારા ?’

— ‘મજામાં.’ શ્યામે માથું હલાવ્યું.

— ‘પણ તું આવો કેમ થઈ ગયો છો ? દાદી વધારીને મોટું કેવું કરી નાખ્યું છે ?’ કહેતો કહેતો અગ્નિયુ શ્યામને હાથ પકડી અંદર ખેંચી ગયો. અને સામસામા બેઠા. પછી અગ્નિયુ પૂછ્યું — ‘સાંભળ્યું છે કે તે કંપનીમાં ઝબડો કરીને નોકરી મૂકી દીધી છે ?’

શ્યામે મૂંગા મૂંગા ડોકું હલાવી ‘હા’ જણાવી.

— ‘પણ તું તો કેવો જબ્બર ડેશિંગ ને પુશિંગ હતો ! તારી તો સૌને બહુ બહુ આશા હતી. આજ તો આપમેળે તારી કેવી દશા કરી છે એ તો વિચાર !’ અરુણે કહ્યું.

શ્યામ મૂંગો રહ્યો.

— ‘સાલો મારો ખોસ પણ એક નંબરનો તોછડો નીકળ્યો. એમાંથી ઊગરવા એક દિવસ એની કાળી ટ્રાદા જેવી છોકરીને ઉઠાવીને ભાગી ગયો. એણે થોડીક ધમાલ તો કરી પણ આખરે માની ગયો... ઉપરાઉપર એ વાર પગાર પણ વધ્યો. પણ એક દુઃખ મોટું હતું. મને નાનપણથી જ રૂપાળી વહુનાં સમણાં આવતાં એ સાકાર ન થયાં.’ — આમ કહેતાં કહેતાં આત્મસંતોષનું આછું એવું એક હાસ્ય હસી અરુણે કહ્યું — ‘ને છતાં નભાવી લઈશ. જોયું જશે. આવતા ફેબ્રુઆરીમાં અમેરિકા ઊપડું છું, વહુને એને માવતર મૂકાને.’

શ્યામ અરુણની સામે જોઈ રહ્યો. અરુણ બહુ સુંદર દેખાતો હતો, માત્ર સાહેબશાહી પહેરવેશ કે એના ઊજળા વાનને કારણે નહીં પરંતુ એના ચહેરા પર એક પ્રકારની વિદેશી આભા દેખાતી હતી તેથી. એકાએક એ જાણે દૂર સુદૂરનો ટ્રાઈ પ્રવાસી હોય એમ શ્યામને લાગ્યું.

આ પૂરી કરી બંને ઊભા થયા.

— ‘હવે ક્યાં જવાનો ?’ ચાલતાં ચાલતાં અરુણે પૂછ્યું.

શ્યામે માથું હલાવ્યું — ‘નથી ખબર.’

— ‘જન સાલા ! તું કેવો મરેલ જેવો થઈ ગયો છો ? ચાલ, મારી સાથે ...’, અરુણે હસતાં હસતાં કહ્યું.

— ‘ક્યાં ?’ શ્યામે ઉદાસ મને પૂછ્યું.

આંખો નચાવતાં અરુણે કહ્યું — ‘તું ચાલ તો ખરો ! બહુ સરસ જગ્યાએ લઈ જઈ છું યાર. સાહેબની ઓફિસે. ત્યાં રૂપાળી રિસેપ્શનિસ્ટનું મોં જોતો બેઠો રહેજે. વીસા અંગે એક અમેરિકનને ફસાવવાની પેરવીમાં છું. અર્ધા કલાકનું કામ છે, ચાલ’.

રસ્તામાં એક બૂટપાલીસવાળા છોકરા પાસે અરુણે બૂટપાલીસ કરાવ્યું. એ છોકરાને પૈસા ચૂકવતાં જરા ઝૂકીને અરુણે કહ્યું — ‘જો, તારું મોં દેખાય છે આમાં ?’

છોકરાએ જાંચે જોયા વિના જ કહ્યું — ‘જી, હા.’

— ‘તો ખરાખર,’ કહી અગુણે એને પૈસા આપ્યા અને પછી બન્ને ચાલવા લાગ્યા.

પોતાના અંતરમાં શ્યામે એક અજન્મ શાતા અનુભવી. બાણે બધાં જ કામ, આનંદ અને ઉત્સાહમાંથી એણે નિવૃત્તિ લઈ લીધી છે. હવે એ નિરાંતે નિવૃત્ત જીવન માણે છે. એના શરીરમાં હવે બાણે સંધ્યા ઢળી રહી છે. હવે એ સમય આવ્યો છે કે જ્યારે એને અણખૂટ રગ્નઓ છે તે પોતે પોતાની ખાલકતીમાં આરામખુરશીમાં પડ્યો પડ્યો માર્ગે થઈને જતાં-આવતાંને જોઈ રહે છે. એને ટ્રાઈનીયે સાથે કંઈ જ સંબંધ નથી. એથી જ અગુણના કદમ સાથે કદમ મેળવતીને ઝપાટાખંધ ચાલતાં એ થાડા જતો હતો. એણે હાંકતાં હાંકતાં કહ્યું — ‘અગુણ, દોસ્ત, જરા ધીમે — જરા ધીમે ચાલ ભાઈ.’

થોડુંક ચાલીને અગુણ પાછો થંભી ગયો. એણે કહ્યું — ‘તને સાલા, આટલી ચરખી વધી ગઈ છે? ક્યાં ગયું તારું અગાઉનું લેફ્ટ રાઈટ, લેફ્ટ રાઈટ ને ક્યાં ગયું તારું પેયું કિવક રિફ્લેક્સ? આટલા વખતમાં તું ટોસો બની ગયો?’ — કહેતાં અગુણ હા...હા... કરતો હતો.

— ‘ના.’ શ્યામે માથું ધુણાવ્યું — ‘પણ હવે મને ક્યાંય જવાની ઉતાવળ નથી.’ અને એ મનોમન ગણગણવા લાગ્યો — ‘અટક્યો એટલે જ તું ગયો. અટક્યો એટલે જ તું ધૂળનું ટુંકું...’ પોતે જ ટ્રાઈને કહેલા શબ્દો શ્યામેને યાદ આવી ગયા.

ફક્કડ મનના ઓરકન્ડિશન રિસેપ્શન રૂમમાં શ્યામેને ખેસાડી અગુણ અંદર ચાલ્યો ગયો. સોફાની સુવાળી ખેડક પર શ્યામ બેઠો રહ્યો. એની આજુબાજુ ખીજ પણ ફેટલાક હતા. રિસેપ્શન કાઉન્ટર પર એક છોકરી ટેલિફોન અને વિઝિટરો વચ્ચે ગળખની અટવાયેલી હતી. અગુણે સાચું જ કહ્યું હતું, રિસેપ્શનિસ્ટ છોકરી ખરેખર સુંદર હતી. એના ખભામાંથી ખૂસતા એ રૂપાળા હાથ — લાકડાનાં મેહાગની પોલિશમાં એનો પડછાયો પાડતા ટેલિફોનના સ્વિચબોર્ડથી કાઉન્ટર ઉપર ઉઘાડા પડેલા કામના કાગળો અને નોંધપુક વચ્ચે એના હાથ — ફરી રહ્યા હતા. ઘેરા બ્લુડિયા રંગનું બ્રાઉઝ અને એવા જ રંગની સાડી. ઓડ નીચે રિયનથી ખાંચિત્તા છુટ્ટા વાળ, ચહેરા પર કપાળ હાંકતા ઓખટ વાળ, નાની એવી પાંથી, હસું હસું થતી આંખો અને મરક મરક થતું મોં — એ આંખો અને મોં મૂંગાં મૂંગાં કહેતાં હતાં — ‘જુઓ હું કેવી લહેરથી જીવી રહી છું. રાતે

ધસધસાટ ઊંઘી જાઉં છું. જાણો છો, હજુ તો હું નાની છું. મારે કોઈ જાતનું દુઃખ નથી. સવારે વહેલી નાહી લઉં છું. તરવા જાઉં છું. તમારાથી સાવ અપરિચિત છું.’

અને એની ચંચળ આંખો અને ફરતા ઉઘાડા બન્ને હાથ ટેલિફોનની ટ્રી પરથી નોટબુક તરફ — સામે પડેલા કાગળો તરફ અને વળી ટેલિફોન તરફ એમ ફર્યા કરે છે. એને બન્ને બાજુ સંભાળવાની હોય છે. એના હાથ આપોઆપ ચાલી રહ્યા છે. એ જાણે પિયાનો વગાડી રહી હોય એમ શ્યામને લાગ્યું.

શ્યામની આજુબાજુ ખેડા હતી તે સૌ કંઈ ને કંઈ કામસર આવ્યા હતા તેથી એક પછી એક એ બધાને અંદર ખોલાવવામાં આવતાં ધીરે ધીરે એની આજુબાજુ બધું ખાલી થઈ ગયું. એને ખ્યાલ આવ્યો કે હવે પોતે એકલો જ ત્યાં ખેડો રહ્યો છે, અને પેલી રિસેપ્શનિસ્ટ છોકરી એનાં આટલાં કામ વચ્ચે પણ અવારનવાર એની તરફ ટોકિયું કરી લે છે.

અત્યંત ચમકી જતાં શ્યામે પોતાની અંદરથી સ્ટેશનેથી ઊપડતી રેલગાડીના અવાજ જેવો એક ધીમે અવાજ આવતો સાંભળ્યો. એ અવાજની ગતિ ધીમે ધીમે વધી રહી હતી. એને થોડી તરસ પણ લાગી હતી. સિગારેટ માટે ગળવામાં હાથ નાખતાં ગળતું ખાલી જણાયું. કાચનો દરવાજો ફેલી એ અમેરિકન સજ્જન અંદર પ્રવેશ્યા. કાઉન્ટર પાસે જઈ બિભા રહ્યા. ધીમે સાદે એમણે કંઈ રમૂજ કરી અને રિસેપ્શનિસ્ટ પેણ હસીને એનો ઉત્તર વાળ્યો. અને ફરી શૂન્યતા છવાઈ ગઈ. કંઈક નોંધ કરવાનું ચૂકી જતાં પેલી રિસેપ્શનિસ્ટ જીસ કરડી વિશુદ્ધ ખંગાળીમાં ખેલી — ‘ઓ...મા!’ અને ચોંટાતે પળવાર શ્યામ તરફ જોઈ એણે આંખો ઢાળી દીધી. ટેલિફોન રણજળી બિહતાં એણે ફોન ઉપાડી શુદ્ધ અંગ્રેજીમાં ઉત્તર આપ્યો — ‘ઓ...ખોજ...મિસ્ટર ખોજ! યસ મિસ્ટર ખોજ, દિયર હી ઇઝ. થેન્ક યુ’ અને ફરી એણે ચોંટાતે સામે ખેંદેલા શ્યામ તરફ જોયું. ખેંટની આંખો મળી.

ધીરે ધીરે શ્યામને અણખદ થવા લાગી. ઘણા દિવસે આગે પડેલી વાર એને લાગ્યું કે પોતે થોડા રીતે તૈયાર થઈને બહાર નીકળ્યો નથી. માળી વિનાના બગીચા જેવો પોતે દેખાય છે. એની દૃષ્ટિ જૂનાં થોથાંતી જેમ જાણે ધૂંધળી બની ગઈ છે. ચાદર નીચે ખૂંટતા એના હાથ અને પગથી માથા સુધી એણે ચક્રાર આંખ ફેરવી બરાબર નિરીક્ષણ કર્યું — ના, ક્યાંય પેલો અસલી શ્યામ દેખાતો નથી. એને મન થયું, ચાદર ખોલીને ખેંદેલો દાદીવાળો માણસ, જેને અંદરથી પુલ પરથી પસાર થતી ટ્રેન જેવો અવાજ સંભળાય છે એ શ્યામને

પોતે કોઈ પણ જમાનામાં ક્યારેય ઓળખતો નહોતો. અત્યારે આ છોકરી સામે બેઠો છે તે તો કોઈ તદ્દન અસહાય, અગત્યજે અહીં આવી પડેલો આદમી છે.

— શું વિચારે છે તું? બપોરના તડકાથી અથવા હું તમારી આ સુંદર શીતળા ઓફિસમાં વિના કામકાજે આવી ભરાયો છું એમ જ ને? અથવા તો હું બદમાશ છું ને તને રૂપાળી જોઈને તારી સામે જોઈ રહેવા અહીં બેઠો છું. તું જાણી થઈને બદાર નીકળીશ એટલે તારી પાછળ પડીશ એમ માને છે? કે હું ચોર કે ઉઠાઉગીર નથી એ વિશે તું કંઈ નક્કી નથી કરી શકતી? શ્યામે મનમાં ને મનમાં આ બધું પેલી રિસેપ્શનિસ્ટને ઉદ્દેશીતે કહ્યું. જાણે એને એક એકાન્ત રૂમમાં એક રૂપયૌવનાની સામે એસાડી એની પરીક્ષા લેવાની હતી. શ્યામથી આ સહન ન થયું. સામેના ટેબલ પર પડેલો ટગલોએક સામયિકામાંથી એણે એક ચિત્રમય સામયિક ઉપાડી એમાં પોતાનું માથું સંતાડ્યું. સિગારેટ હતી નહીં એ વાત જૂલી જઈ ફરી ગજવામાં હાથ નાખવા જતાં પેલું સામયિક ઓળામાંથી ધમ્ કરતુંક નીચે પડ્યું. એ ધમ્કાર એને ભયંકર લાગ્યો. એના હાથપગ ધ્રૂજી ઊઠ્યા. આનું બધું બનતું હોવાથી એ સામેની પેલી છોકરી તરફ જોવાનું પ્રાણપણે ટાળતો હતો. પરંતુ એ પછી એક એવો તખ્તો આવ્યો ત્યારે કોઈ જ વિઝિટર આવતા નહોતા. ટેલિફોન પણ રણુકતો નહોતો. એવી શૂન્યતા વચ્ચે એ અખૂટ નિસ્તબ્ધતામાં શ્યામ અને પેલી છોકરી બે જ એકલાં એકલાં બેઠાં હતાં.

તે પછી ટેલિફોનના કેડલ પરથી રિસીવર ઉપાડવાનો અવાજ, ઝડપથી ડાયલ ફેરવવાનો મીડો અવાજ આવતો હતો. પેલી છોકરી કામમાં રોકાયેલી હશે માની તેના તરફ એક છાની નજર કરતાં શ્યામ ચોંટા ઊઠ્યો. ડાબા હાથે ફોન કાતે ધરી રાખ્યો છે અને જમણા હાથમાં પીળી પેન્સિલ પકડી એ કાઉન્ટર પર બેઠો છે, પરંતુ એ એકાદશે જોઈ રહી છે તો શ્યામ તરફ જ. શ્યામની આંખો સાથે આંખ ભટકાઈ જતાં જ પેન્સિલ મૂકી ઉતાવળી ઉતાવળી માઉથપીસને હથેળીથી દબાવી વળતી પળે પાંખી જેવા ઝીણા મીડા સાથે એણે પૂછ્યું — ‘હુમ ડૂ યુ વોન્ટ પ્લી...ઝ?’

શ્યામના મગજમાં જાણે બધું ડહોળાઈ ગયું. પોતે કોને મળવા આવ્યો છે? શેની રાહ જુએ છે? તીવ્ર આવેશથી એ થર થર ધ્રૂજી ઊઠ્યો. પગવારમાં બધું વીસરી ગયો. એને કેમે કરતાં કંઈ યાદ આવતું નહોતું. માત્ર એટલું જ થતું હતું કે હું ક્યારનો અહીં બેઠો છું, આ સુંદર વ્યવસ્થિત સ્થળે. એક સુંદર

યુવતીની સામે વિના કામે બેઠો બેઠો પોતે આ સુંદર વાતાવરણને જાણે બગાડતો હતો. હકીકતમાં એ શા માટે અહીં આવ્યો છે? શા માટે અહીં બેઠો છે?

અને આ વિચારની સાથેસાથ એ ઊભો થઈ ગયો. એણે માથું ધુણાવ્યું — ના, કોઈ નેય મળવા એ નથી આવ્યો. એ કોઈની રાહ જોતો નહોતો બેઠો. અહીં એને કંઈ જ કામ નહોતું. દરવાજા તરફ થોડાં પગલાં આગળ વધી બીકથી એ ધૂજા ઊઠ્યો. ચાલતાં ચાલતાં એણે જોયું કે દરવાજા એક બાજુ સરી જતો હતો. ડાબેથી જમણે ને જમણેથી ડાબી બાજુ. સરસ લાગતું હતું. એણે એકદમ આંખો મીચી. ફરી એ થોડાં ડગલાં આગળ વધ્યો અને આંખો ઉઘાડીને એણે જોયું તો એ એકદમ કાઉન્ટરની સામે જ આવીને ઊભો હતો. પેલી છોકરીએ આંખો જરા પહોળી કરી એની સામે જાયું. જાણે એ પૂછી રહી છે કે — કોણ છો તમે?

કોણ છું હું? સ્મૃતિચિહ્નોના ગભરુ શિશુની જેમ એ અવાકપણે અગ્નિદયા વાતાવરણમાં ચારે બાજુ નિહાળી રહ્યો. અત્યંત અસહાયની જેમ હાથ આગળ કરી એ કોઈ ખુરશીનો હાથો કે ટેબલનો છંડો ફેંકીને રહ્યો હતો. એના હાક હલી ઊઠ્યા. એ બચડ્યો — હું કોણ છું? એ ન પૂછો! મને પોતાને પણ એની ખબર નથી — અને વર્ષાનાં નીર જેમ એનું હૈયું દુઃખથી ભરાઈ આવ્યું. હું નથી જાણતો કે શા માટે હું વૃક્ષરૂપે ન જન્મ્યો? ખબર નથી શા માટે હું માછલારૂપે ન અવતર્યો? એવું થયું હોત તો શા વાંધા આવત?

કાઉન્ટર પાસે બેઠેલી છોકરીએ હળવેકથી ખુરશી પરથી ઊભા થતાં એને કહ્યું — 'લેટ મિ હેલ્પ યુ !'

શ્યામનું હૈયું આર્તનાદ કરી ઊઠ્યું — નહીં. મને અડશે નહીં — છતાં મેં ઉઘાડી એ બોલી ન શક્યો. એણે નકારમાં માથું ધુણાવ્યું. પછી એકેક ડગલું કરતાં એ પાછળ હટ્યો. એણે કાચના બારણા પર હાથ મૂક્યો. અને પેલી છોકરી ગભરાયેલી ને દિક્કા ચહેરે એની સામે જોઈ રહી.

દરવાજા ટેલી શ્યામ બહાર તડકામાં — બીજા લોકોની વચ્ચે આવીને ઊભા. ફૂટપાથ પર ઊભો ઊભો એ બચડ્યો — 'મને પૂછતા નહીં કે હું કોણ છું. કારણ મને પોતાને પણ એની ખબર નથી.' અને પછી હું...હું... કરતો એ દસી પડ્યો. એણે માથું હલાવ્યું. ના, કચાચે છુપાવા જેવી સલામત જગ્યા નથી કે ભાગી જવા માટે સરળ માર્ગ નથી. બધે જ જાણે એક પ્રશ્ન એની સામે રાહ જોઈને ઊભો છે કે — તું કોણ છો?

શ્યામ પાસે એતો ઉત્તર નથી. એને સાચેસાચ ખબર નથી કે પોતે કોણ છે ? ઘણી વારે એના વાંસા ઉપર હાથ મૂકતાં અગુણે પૂછ્યું—‘શું વાત છે ? અહીં બહાર કેમ બિંબો છો ?’

— ‘અમસ્તો જ.’ શ્યામ ઉદાસ હસ્યો.

— ‘તને અંદર ન જોયો એટલે હું ચમક્યો. આખરે પેલી રિસેપ્શનિસ્ટ છોકરીએ આંગળી ચીંધી દર્શાવ્યું કે તું અહીં બિંબો છો.’—આટલું કહી અગુણે હસતાં હસતાં હોડતે ખૂણે દાંત દાખ્યા ને કહ્યું — ‘જોઈને ?’

— ‘શું ?’

અગુણે મોટી મોટી આંખો કાઢી શ્યામ તરફ જોતાં કહ્યું — ‘તને હું નથી ઓળખતો સાત્તા ? મેં જાણીજોઈને જ મોકલું કર્યું હતું. તારી એક્સ-રે આંખોને હું ખરાબર ઓળખું છું. તું આજુએ આજુ એને આંખોમાં ઉતારી લઈશ. પણ આ છોકરી એવી નથી. મિસ દત્ત તો બહુ ગરમ મિનનજની છોકરી છે. પરંતુ આ તો નવીસવી છે.’ — કહેતાં અગુણની આંખો ચળાટી બિડી — ‘આવ, ઓળખાણ કરવી છે ને એની સાથે ? મારે આ થોડા દિવસની આવ-જમમાં સારી ઓળખાણ થઈ ગઈ છે, એનું નામ છે મિસ લીલા ભટ્ટાચાર્ય. બોલ, ઓળખાણ કરવી છે ?’

— ‘ના.’ આછું હસીને માથું ધ્રુણાવતાં શ્યામે કહ્યું.

શ્યામે પાછું વાળીને જોયું તો બહાર રસ્તા પર બિંબો બિંબો પણ કાચના દરવાજા વાટ પેલી છોકરી દેખાતી હતી. એ છોકરીની કુતૂહલમય આંખો એને દેખાઈ અને શ્યામે મોં ફેરવી લીધું.

— ‘તને શું થયું છે શ્યામ ?’ જમથી ચક્ર ચક્ર કરતાં અગુણે પૂછ્યું.

— ‘કોણ જાણે !’ શ્યામે ચાલતાં ચાલતાં ઉત્તર આપ્યો—‘મારામાં ક્યાંક કંઈક અખડજંતર થઈ ગયું છે.’

— ‘અખડજંતર ? કઈ જાતનું અખડજંતર ?’ ભવાં ચળવીને અગુણે પૂછ્યું.

— ‘હાઈસ્ટ્રીક્લમાં હતો ત્યારે છોકરીઓ સામે જોતાં નર્વસ થઈ જતો તેવો નર્વસ થઈ ગયો છું. એ છોકરીએ મને પૂછ્યું. કે તમારે કાને મળવું છે ? શું કામ છે ? અને કારણ વિના ત્યાં બેસી રહેવામાં હું ભૂલ કરું છું એમ લાગ્યું એટલે ચોરની જેમ ચપ્પાપ બહાર નીકળી ગયો, અને છતાં આના કરતાં પણ વધુ ચક્રાર કાયદાખાજોને ત્યાં અનાયાસે જઈ આવ્યો છું. પેલે દિવસે, કાઉન્ટર ઉપર લગીને છોકરીઓને ‘હલ્લો...’ પણ કર્યું છે.’

અને અગુણે જિજ્ઞાસાપૂર્વક શ્યામ તરફ જોઈ રહ્યો.

— ‘ગોટાળો થઈ ગયો છે,’ શ્યામે માથું હલાવતાં જણાવ્યું — ‘ઘણે દિવસે જાણવા મળ્યું કે હું પણ પ્રેમમાં પડી શકું છું.’

— ‘કોના? લીલાના પ્રેમમાં?’

— ‘ના, માત્ર લીલા જ નહીં, કોઈ પણ છોકરીના. અજબ જેવું છે ને! આજ સુધી વૃંદા, માધવી ને ઈતુ સાથે ફર્યો છું ને એક પથારીમાં સૂતો છું ત્યારે પ્રથમથી આખર સુધી મારા આંખરે આંખમાં શોધી ચૂક્યો છું કે મારામાં પ્રેમ — ચાહના જેવું કંઈ તત્ત્વ છે કે નથી. પરંતુ ત્યારે કદીયે હૈયામાં ધમધમાટ જાગ્યો નથી. ક્યારેય એમ થયું નથી કે આમાં કંઈ બીજું રહસ્ય છુપાયું છે. મનમાં થતું કે કરવાનું કંઈ જ બાકી રાખ્યું નથી છતાં ક્યારેય તૃપ્તિ થઈ નથી. હૈયા પાસે ક્યાંક કંઈક દુઃખ લપાઈને પડ્યું છે.’

— ‘આ બધું તું શું બોલે છે, શ્યામ?’

— ‘ખરું કહું છું અરુણ—’ શ્યામ નીચે માથે જ વાતો કર્યે જતો હતો— કોઈએ કહ્યું છે ને કે ઈશ્વરનું જ્ઞાન પામ્યા વિના સ્ત્રીજાતને પૂરી ઓળખી શકાતી નથી. કોણે કહ્યું છે કહે તો?’

— ‘હશે રામકૃષ્ણ કે કોક બીજું’ — હોઠ મરડીને અરુણે કહ્યું.

— ‘હશે.’

જરા વિચાર કરતો હોય તે રીતે હસતાં હસતાં અરુણે કહ્યું — ‘તને આ લીલા ભટ્ટાચાર્યે અર્ધા કલાકમાં ઈશ્વર વિશેનું જ્ઞાન આપી દીધું?’

— ‘ના. મને ફક્ત એટલી જ ખબર પડી કે મારી અંદર હજુ પણ ક્યાંક ગતિમાન રેલગાડી જેવો સૂર જાગતો પડ્યો છે જે હજુયે અતૃપ્ત છે. મનમાં થાય છે કે હું સૌથી વધુ છેતરાયો છું આ સ્ત્રીર્વા તરફથી જ મારું સર્વસ્વ સ્વીકાર્યા છતાં પેલા અસહ્ય રહસ્યને તો એણે પોતાના પાલવને છેડે બાંધેલું વણછોડ્યું જ રાખ્યું છે. એનો ભેદ મને ક્યારેય ખતાવ્યો નથી. અથવા કદાચ એ રહસ્ય મારી સામે ઉઘાડા કાગળની જેમ ખુલ્લું જ પડ્યું છે છતાં એનો પાર હું પામી શક્યો નથી. આથી જ પેલી છોકરીએ જ્યારે મને પૂછ્યું કે — “તમારે કોને મળવું છે? તમે કોણ છો?” — ત્યારે હું પોતે જ મને એક ભિખારી જેવો ભાસ્યો. મનમાં થયું જાણે મારે મારા પરિચય જેવું કંઈ છે જ નહીં. હું એટલો બધો તુચ્છ — ઇન્સિગ્નિફિકન્ટ છું. હું આ દુનિયામાં ન અવતર્યો હોત તો દુનિયાને રજમાત્ર ખોટ ન જાત. મને સમજાતું નહોતું કે શા માટે હું કોઈ વૃક્ષ-રૂપે યા જળના માછલારૂપે ન અવતર્યો?’

ધીમે ધીમે કરતાં અરુણ એકદમ ઊભો રહી ગયો. એણે કહ્યું — ‘શ્યામ!’
— ‘વચ્ચે ખોલ નહીં અરુણ!’ શ્યામે ધીરેથી કહ્યું — ‘આજ સુધી મારી જાતને હું બહુ મહત્ત્વની ગણાવતો આવ્યો હતો, મને બધું જ બહુ સહેલાઈથી મળી જશે એમ હું માનતો હતો’ — આણું હસતાં શ્યામે માથું ધુણાવ્યું — ‘પણ મને જે મળ્યું હતું તે તો ભૂતભૂતમાં મળી ગયું હતું. આજ સુધી સૌ મને છેતરતા આવ્યા છે, નહીં તો હવે રહી રહીને મારા હૈયામાં આવો તલસાટ કેમ જાગે? મારા ધ્યક્ષકારા આમ કેમ વધી જાય? હું વચ્ચે વચ્ચે બહાર જવાનો માર્ગ કેમ શોધી ન શકું? ક્યાંક નક્કી કંઈક ભૂલ છે? આજ સુધી તો બધા માર્ગ મારાથી સુપરિચિત હતા. સહેલાઈથી બધાં દ્વાર ઉઘાડી શક્યો. હવે એકએક પ્રેમની ભિક્ષા મેળવવા મને ગાંડિણિયે પડીને કાઈ પાસે યાચના કરવાનું મન કેમ થાય છે?’

આંખો ઊંચી કરતાં અરુણે પૂછ્યું — ‘શું વાત છે? કહે જેઠ.’

થાકા ગયો હોય તેમ જરા હસીને શ્યામે માથું ધુણાવતાં કહ્યું — ‘કંઈ નથી.’

— ‘હત્ સાત્તા!’ હા હા કરતો અરુણ હસ્યો. હસતાં હસતાં પોતાના પેટ તરફ આંગળી ચીંધી એણે કહ્યું — ‘બંની વાતનું મૂળ છે પેટ. તને વાયુને કારણે જ આ બધું થાય છે. રોજ રાતે સૂતીવેળા થોડું ઇસબગોલ લેતો જા. દૂધ સરખી રીતે લે અને સવારે જાડીને ગરમ પાણીમાં લીંચુ નિચોવતો પીતો જા. હું અપરિણીત હતો ત્યારે મને પણ પેટની અતેજ નકલીદ રહ્યા કરતી... લીંચા બદાચાર્યને હું જણાવી આપીશ કે તું એન્ટ એન્ટ મિનરનો એકસ સાહેબ છો. મારે ખેલાડી છો. અને રીતે. અને સાથે જણાવીશ કે તું અંડીની ચાદર ઓઢીને છુપાવેશ ફરે છે. ભૂતભૂતમાં પણ તને છોડી ન દે...’

એસ્પેનેડ આવી હાથ ઊંચો કરી — ‘એય ટેંક્સ!’ કરતાં અરુણે એક ટેક્સી ઊભા રખાવી. શ્યામને કહ્યું — ‘આવ, તને પહોંચાડતો જઈશ.’

બગાસું ખાતાં ખાતાં શ્યામે કહ્યું — ‘ના, મારે થેર જવાની ઉતાવળ નથી. લાંબેરથી કરતો કરતો જઈશ. તું જા.’ અને ટેક્સીનો દરવાજો બંધ કરતાં કરતાં અરુણે ધીમેથી કહ્યું — ‘શ્યામ, જે પેલી મનમાં વસતી હોય તો એની પાછળ લાગી જા. નોકરીની ચિન્તા ન કરતો. મારા સસરાની પેઢી છે ત્યાં તારે માટે ગોડવણ થઈ જશે અમેરિકા ગિપડતાં પહેલાં હું એને સમજાવી લઈશ.’ આટલું કહેતાં કહેતાં અરુણે ભયંકર બદમાશ જેવું હાસ્ય કર્યું અને શ્યામને પૂછ્યું — ‘મારું શરીર કેવું લાગે છે? દેખાય છે તો સારું ને?’

—‘અરે કાઇન... કાઇન...’ શ્યામ હસ્યો.

—‘ફોર અમેરિકા. ધ લેન્ડ ઓફ ફ્રી સેક્સ! જોજે, આઠમે વર્ષે અંદો મરી જવાનો છે. ચિયર યુ...’ ચાલુ ટેક્સીમાંથી અગુણે હાથ હલાવ્યો. એ એક વિદેશી જેવો લાગતો હતો. શ્યામ એને જાણે પૂરો ઝોળખતો પણ નથી, ને છતાં એને લાગે છે કે શ્યામ એને ઝોળખે છે.

શ્યામ શૂન્ય મને ચાલ્યો જતો હતો. એના મગજમાં ભમરા જેવો એક ગણગણાટ — દૂરથી આવી રહેલી કેઈ મોટરસાઇકલનો અવાજ — ધ્રુમરાતો હતો. એ અંચળ બની ગયો. ક્રિસ્ટમસ માટે શણગારેલી દુકાનો, રંગીન તોરણો, છુટ્ટા સાન્તા કલોઝનાં બાવલાં, દેવદારુનાં વૃક્ષો, બધું એની આંખ સામેથી પસાર થઈ ગયું. એક માણસ જાહેર ખખરની પત્રિકા વહેંચતો હતો. શ્યામના હાથમાં પણ એણે એક પત્રિકા પકડાવી. એમાં મોટા મોટા અંગ્રેજી અક્ષરોમાં જણાવ્યું હતું કે — ‘તમારી આફત દૂર થઈ છે.’ અને પછી એક દવાના કાયદા વર્ણવ્યા હતા. શ્યામે આછું હસીને ડૂંચ્યો વાળી એ કાગળ ફેંકી દીધો અને એ — શ્યામ — ગણગણવા લાગ્યો—‘અરે! મારી આફત તો ટળી, હવે હું નિર્ભય છું. હવે આફત નથી!’

8

પાછા વળતાં શ્યામે ટ્રામમાં સેકન્ડ ક્લાસની બારી પાસે બેઠેલા એક માણસને નીચા વળીને નમસ્કાર કર્યા. એ માણસે પાયબંધો, લખનવી પંજાબી અને માથે જડા સૂતરની જાળીદાર ગોળ ટોપી પહેર્યા હતાં. એની આંખમાં સુરમો હતો. એ હતો ઇરિફાન!

—‘ઇરિફાન! કેમ છો?’

શ્યામ જેવો ટ્રામમાં ચડ્યો એવો જ ઇરિફાન ખૂબ વિનયથી હસીને બોલ્યો ને પોતાની ખાલી જગ્યા ખતાવતાં કહ્યું — ‘એસો, ચક્રવર્તીઆયુ!’

ઇરિફાનને ખબરે હાથ મૂકીને શ્યામે કહ્યું — ‘અરે, એસો એસો.’

ઇરિફાને સ્મિત કરતાં ઉત્તર આપ્યો — ‘મારે તો પાર્ક સ્ટ્રીટમાં બિતરી જતું છે, તમે એસો.’

થાકેલો શ્યામ બેસી ગયો. પછી હસીને બોલ્યો — ‘શું નવીન છે?’
 ઇરફાનના મોં પર ફરી પાછું પેલું હાસ્ય દેખાયું — ‘હમણાં તમે કેમ
 આવતા નથી?’

શ્યામ ઘણા દિવસથી ઇરફાનને ત્યાં રાજગૃહનર ગયો નથી. ત્યાં જવાની
 એને જરૂર પડી નથી. અગાઉ દર મહિને જવું પડતું. અહીંમે રૂપિયા અહીં
 ઇરફાન પાસે જમા કરાવી એ રકમ ઢાકામાં એના પિતાને મળે તે પ્રકારની
 ચિટ્ટી એ લેતો. ઇરફાન એનાં સગા ઉપર લખી આપતો કે — ‘અમારી દક્ષિણ
 બાબુની વાડીમાંથી બાનિપારાના કમલાદા ચક્રવર્તીને અસો આંખા આપજો.
 આ વખતે આંખાવાડિયામાં આંખા સારા આવ્યા છે તો પાડોશીમાં વહેંચી
 શકાય છે.’ અને એ ચિટ્ટીથી એના પિતાને અસો રૂપિયા અગાઉ મળી જતા.

— ‘ધંધોપાણી કેમ છે?’ શ્યામે પૂછ્યું.

— ‘બહુ મંદા. હૂંડીઓ પકડાઈ ગઈ છે.’ ઇરફાને ધીમેથી કહ્યું ને એ
 હસ્યો — ‘હવે ધંધા અહીં સાહાબાબુઓના હાથમાં અને ઢાકામાં મારવાડી શેઠ-
 ઓના હાથમાં.’

શ્યામ આ કોઈ જ વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો નહોતો. ટ્રામ મેદાન વટાવી
 રહી હતી. પવન સૂ...સૂ... સુસવતો હતો. કિશોર ઇરફાનની સુરમે આંગ્રેઝી
 આંખને શ્યામ નિહાળી રહ્યો હતો અને એ સજ્જન-સુલભ હસ્યો.

પાર્ક સ્ટ્રીટ આવતા ઇરફાન કિતરી ગયો. કિતરતાં પાંડલાં એણે શ્યામને
 કાનમાં કહ્યું — ‘જો પાકિસ્તાન જવાની જરૂર પડે તો કહેજો. એક વિશ્વાસુ
 એજન્ટ છે. બોર્ડર પાર કરાવી દેશે અને દસ દિવસ પછી તમને અહીં પાછો
 પણ લઈ આવશે : કંઈ ડર નેવું નથી. કહેજો —’ આટલું કહી એ નીચે કિતરી
 ગયો અને કિતરતાં કિતરતાં એક સત્તામ અગ્નતી ગયો.

ઇરફાન કિતરી ગયો પછી ઓચિન્તાનું શ્યામને ભાન આવ્યું કે ઇરફાન
 તો મુસલમાન છે અને પોતે તો હિન્દુ છે. નવાઈની વાત કહેવાય કે આજ
 સુધી પોતે હિન્દુ છે એવું ભાન શ્યામને નહોતું. શ્યામને હસવું આવ્યું. ‘અજબ
 જેવું — હું હિન્દુ છું? કેવો હિન્દુ છું? હું? હિન્દુ થઈને હું કેવો રહ્યો છું?’

બહુ બહુ વિચારો કર્યા છતાંયે હિન્દુ શબ્દનો કોઈ ખાસ અર્થ શ્યામ
 તારતી ન શક્યો. એને પોતે હિન્દુ છે એ માન્યામાં જ નહોતું આવતું. એ શ્યામ
 ચક્રવર્તી નામક કોઈ માણસ છે જે અગાઉ સેન્ટ એન્ડ મિલરમાં છોટા સાહેબ
 હતો અથવા એક વાર... કલખતો... પણ હવે એણે એ બધું છોડી દીધું છે. એ

માની શકતો નથી કે આ બધાં નામ અને પરિચયમાં એ બંધાયેલો છે. નથી માની શકાતું કે આ નામ-પરિચય સિવાય ખીજે કયાંય એનું અસ્તિત્વ જ નથી !

ધુમ્મસ ચીરતી ટ્રામ આગળ વધતી હતી. ચંદ્રના ઝાંખા અજવાળામાં એ મેદાન વટાવી રહી હતી. શ્યામ ખારીના પાટિયાને અટકીને બેઠો હતો અને ધીમે ધીમે ભાન ભૂલી ટ્રામ એને કોઈ અજાણ્યા પ્રદેશમાં લઈ જતી હોય એવું એણે અનુભવ્યું. ચારે બાજુ અજવાળા ને ધુમ્મસનું સામ્રાજ્ય હતું. વેરાન મેદાન ખાઉં ખાઉં કરતું જાણે રડી પડ્યું. વૃક્ષોના ભૂત જેવા પડછાયા જાણે પાષાણની જેમ સ્થિર થઈને ઊભા હતા.

— ‘ટિકિટ !’

કંટાળેલા શ્યામે હાથને ધશારે કંડકટરને આગળ વધવા સૂચવ્યું અને કંડકટર આગળ ચાલ્યો ગયો. અને માયાવી ટ્રામ સદાને ચિરપરિચિત માર્ગ મૂકી વળાંકમાં અજાણ્યે પંચે મળી. અને હરિયાળી અને વૃક્ષો-પાંદડાં જાણે શ્યામને સાદ દેવા લાગ્યાં — ‘આવ, આવ શ્યામ !’ હવા જાણે એને આવકાર આપતી હતી — ‘આવ શ્યામ !’ અને પછી શ્યામનો સ્પર્શ પામી રોમાંચિત થતી — આનન્દિત થતી હવા જાણે એ રાજ્યના ઝાંડાણે ચાલી જતી હતી. પહાડોમાં, ગિરિકંદરાઓમાં, ગુફામાં, નદી કે સમુદ્રની ઉપર થઈને વહેતી મુરખીની જેમ એણે બધે સમાચાર પહોંચાડી આપ્યા કે શ્યામ, — આપણો શ્યામ હવે આવી પહોંચ્યો છે. નીચે ધરતી પર પગ મૂકતાં જ ધરતી જાણે માતાની જેમ એને કહેતી હતી કે — ‘આવ બેટા શ્યામ, તું આવી પહોંચ્યોને ?’ પંખીઓની આંખોમાંથી વહેતાં આંસુ જેવું ઝાકળ ઘાસ ઉપર વળ્યું હતું. કાલ-કાલુન્દીના છોડ ઉપર ને ભોરડીના મૂળમાં, ફૂવાના થાળા ઉપર અને સીતાફળીના વનમાં ચામાચીડિયાની જેમ અંધારું જાણે ઉપર ઝળૂંખી રહ્યું હતું. ચારે બાજુ આગિયા ઊડે છે. ખારી તળાવડીની થોડીક ગંધ આવી, કમળફૂલની મહેક આવી. સ્તબ્ધ રાતની નીરવતાને ચોંકાવતી મોટી મોટી માછલી તળાવડીના નીરમાં રમતે ચડી હતી ને થોડી થોડી વારે શાંત નીરની નીચે પરીઓના પ્રદેશમાં એની વિરાટ કાયા નીરવે ગતિમય છાયા બની જતી હતી.

દૂર ગંગામાં એક સ્ટીમરનું ભૂંગળું વાગ્યું. માથા ઉપર વિમાનની ઘરઘરાડી ગાજી ઊડી. શ્યામે અજાણ્યતાં જ એને સાદ પાડીને જણાવ્યું કે — ‘ભાગો, ભાગો...’

થાકેલો શ્યામ ટ્રામમાંથી ઊતરી ગડિયાહાટના નાકા સુધી ચાલ્યો. એને ઘસાર્દને એક વૃદ્ધ ગંજવાળો સામેની બાજુ ચાલ્યો ગયો. ધીમા સાદે એ બોલતો હતો — ગં...જ...! ગં...જ...!

જરા આગળ જતાં શ્યામને બીજા એક ગંજવાળાનો સાદ સંભળાયો. એ સાદમાં હતાશા હતી—ગંજ... એ સાદ લંબાતો દૂર દૂર ચાલ્યો ગયો. અને શ્યામના મગજમાં બધું ડહોળાઈ ગયું. છતાં એને યાદ ન આવ્યું. કંઈ જ યાદ ન આવ્યું કે...

અને થોડાં ડગલાં આગળ જઈ બાંને રહી એ અસ્પષ્ટપણે બોલી બાઠ્યા —‘સોનાકાકા!’

બાડમાંથી રસ્તો કરતો શ્યામ આગળ વધવા મથ્યો. પરંતુ એટલી વારમાં તો પેલો ગં...જ સાદ બહુ દૂર ચાલ્યો ગયો હતો. શ્યામ માથું ધ્રુણવતાં બોલ્યો —‘અરે સોનુકાકા!’

શ્યામના મન સામે સોનાકાકાનું બોણું મોં અને હારીવાળી આંખો બાપરી આવી. જાણે સોનાકાકા એને કહી રહ્યા હતા કે દીકરા મનુ! — અને માથું હલાવી એણે ‘હ’કાર ભણ્યો ને સોનાકાકાને ખમે હાથ મૂકી કહ્યું — ‘સોનાકાકા, તમે જીવતા રહેજો. થોડો સમય જેમનેમ કાઠી નાખજો. આપણા બિજળા દિવસો હું પાછા લાવું છું, થોડું ખમજો!’ આમ એ મનોમન બબડતો રહ્યો.

હોટેલમાં જતાં મિત્રો મળ્યા. મિત્રે બવાં ચડાવી કહ્યું — ‘આજે એક ગજબ થઈ ગયો મશાય. પ્રેમની વાત છે. બહુ ઇન્ટરેસ્ટિંગ વાત છે...’

અને પાંપણ બાંચી કરી શ્યામે પૂછ્યું — ‘સાચું જ?’

મિત્રે જરા લગીતે જણાવ્યું — ‘એક છોકરી કુમારીમાંથી સીંધી વિધવા બની ગઈ. ડાહ્યા પ્રેમીશન... વચ્ચે મહિનો દોઢ મહિનો એ બેરલાજર રહેલી. આજે ઓફિસે આવી, જોયું તો ધોળું પહેરેલું. કપાળ કાઢું, હાથ કંકણ વિનાના, કાન ને ગળામાં પણ કંઈ આભૂષણ નહીં. આંખ અને મોં રડું રડું. પહેલાં તો અમે કંઈ પૂછી જ ન શક્યા. અમે સૌ એકબીજાનાં મોં સામે જ જોઈ રહ્યા. આ છોકરી હજુ પેલા દિવસ મુઠ્ઠી તો કુમારી હતી, જેનાં લગ્ન જ થયાં નથી એને એકાએક આ શું? પૂછતાં પ્રથમ તો એ લીપટા લીપટાને ટૂંસકાં જ ભરવા લાગી. પછી એણે કહ્યું કે — “હું વિધવા બની છું. મારા પતિનું અવસાન થયું છે...” અમે કહ્યું, — “પણ તું પરણી ક્યારે?” ઉત્તરમાં માથું હલાવી એણે જણાવ્યું કે — “એ પરણી હતી.” — “પણ ક્યારે?” ઘણી વારે એનું મોં ખૂદ્યું. “હું પરણી નહોતી પણ પરણવાની હતી. મનોમન મેં એને જ મારો પતિ માન્યો હતો. બીજો કોઈ ક્યારેય મારો પતિ બની નહીં શકે... સાંભળ્યું કે... અકસ્માતમાં એનું અવસાન થયું છે.”’

આટલું બોલી મિત્ર એકાએક ગંભીર બની ગયા. એમણે કહ્યું — ‘અદ્ભુત વાત છે. આનું નામ જ સાચો પ્રેમ ! શું કહે છે ?’

શ્યામ હસ્યો. એકાએક એના મગજમાં ભમરાના ગણગણાટ જેવો મોટર-સાઇકલનો ઘરઘરાટ આવ્યો. એકિસડન્ટ ? કઈ જાતનો એકિસડન્ટ થયો હતો ?

લાંબી વારના મૌન પછી મિત્રે કહ્યું — ‘કાણુ જાણુ ! લોકો કહે છે કે હવે પ્રેમ જેવું કંઈ રહ્યું નથી, બધે એડજસ્ટમેન્ટ જ છે. હું પણ એમ માનવા માંડ્યો હતો. પરંતુ આજે એકાએક જૂના જન્મ પર વાગ્યું. ઓફિસમાં એ વાત ઉપર બહુ મજાક કરી પરંતુ અંદરથી મન ભારે બની ગયું. અંદર ને અંદર કંઈક હેમરેજ થયું હોય એમ લાગે છે.’

ફરી સારો વખત ચૂપકાદી પથરાઈ ગઈ. જમવાનું પતી ગયે હાથમાં ધોઈ બન્ને બહાર નીકળ્યા. જુદા પડતાં પહેલાં સહસા મિત્રે જણાવ્યું — ‘જુઓ, મને પણ એ વિધવા બનાવીને ગઈ છે. પુરુષ છું એટલે મેં સોગિયું પહેર્યું નથી. પરંતુ અંદરો-અંદર તો એવું જ દુઃખ થાય છે કે... તમે હસતા નહીં. મનમાં થાય છે કે એકાન્તમાં ખેસીને નિરાંતે ખૂંચ રડી શકું.’

મોડી રાતે બિધ બિડી જતાં શ્યામે જોયું કે રસ્તા પર ડોક ફેરિયો ગં...જી...! સાદ પાડતો ચાલ્યો જાય છે.

આટલી મોડી રાતે ? પ્રશ્ન થતાં જ ચાદર જરા અળગી કરી બોલો થઈ એ બારી પાસે જઈને બોલો રહ્યો. ડાબી બાજુ નજર કરતાં જોયું તો રસ્તો સૂમસામ હતો.

છતાં દૂર દૂરથી રાતના બિંડાણમાંથી જાણે સાદ આવતો હતો —

ગં...જી...ગં...જી...

સોનાકાકા ! શ્યામ કાને હાથ દઈ મુગ્ધ સ્તબ્ધ શો બોલો રહ્યો. પછી એણે ધીમે ધીમે આંખો બંધી કરી ઉપર આકાશ તરફ જોયું. અચળ કાલપુરુષ, દૂધગંગા, નક્ષત્રમંડળ, અને એ જ ટંડાગાર આકાશમાં નક્ષત્રોમાં, તારાથી તારા સુધીનો આકાશગંગાનો માર્ગ વટાવી એક દૂધજોપાતળો વૃક્ષ લગભગ આંધળા જેવા સોનાકાકા ગં...જી...ગં...જીના પોકાર પાડતા ચાલ્યા જાય છે.

ત્રેવીસમા ડિસેમ્બરે મોટરસાઇકલના અકસ્માતમાં સંડોવાયેલી એક વ્યક્તિ આજે હોસ્પિટલમાં અવસાન પામી છે — એવા સમાચાર વાંચવા શ્યામે તે પંચીનાં રોજરોજનાં કેટલાંય છાપાં ઉથલાવી જોયાં છે પણ કયાંય એ અંગે કંઈ જ છપાયું નથી. જોકે રોજ છાપાના આગત્રા પાના ઉપર ટોક ને ટોકના મરવાના સમાચાર તો હોય જ છે. લોહો કંઈ રીતે હંદર કે વાંદાના મોતે કે રોજ પાણી ન પાવાને કારણે કરમાઈ જતા છાંડની જેમ મરી જાય છે તે જોતાં ચમકી જવાય. આ રીતે મોતને શરણે જનારાને કારણે આ પૃથ્વી પરની ભીડાભીડ થોડી ઓછી થતી રહે છે. જે આ પૃથ્વી ધીરે ધીરે એકદમ નિર્જન થઈ જાય તો? આવો વિચાર આવતાં જ શ્યામના ચહેરા પર આનંદની ગુલાબી સુરખી ફરી વળી. એવું થશે ત્યારે આ શહેર વધુ રળિયામાળું દેખાશે. ત્યારે આ ધરતી વધુ રહસ્યમયી જણાશે. પંચી તો માનવીમાત્ર પરસ્પરના સુપરિચિત આત્મીય સ્વજન બની જશે. આ વસુંધરા આખી વહાલથી છલકાઈ ઊઠશે. સ્નેહથી સભર બની જશે. ત્યારે કયાંય હડીકાઈ નહીં રહે. આક્રમણુમાત્ર અસોપ થશે ત્યારે માનવીની માયામાંથી ગાળો, અંતીક્રાંતિ ને આક્રાંતિ પેલુ સદંતર અદશ્ય થશે. ત્યારે દૂર સુદૂરના મહાદેશો વિશે પારાવાર પરીકથાઓ ચાલતી હશે. ત્યારે જ્ઞાતમાત્રનાં વિવિધ પંખીઓ-પતંગિયાં અને બીજા નાના જીવો પૃથ્વી પર અવતરશે. દેવો સુરમિત વાયરો વાતો હશે. ત્યારે માનવીને સાંપડશે દૂરના સુરો અને સૌરમ અને માનવી પોતે પોતાની હથેળીમાં — પોતાની મુઠ્ઠીમાં પામી શકશે. ત્યારે એ ગણ્યાગાંઠ્યા સાગ્યવંતોમાંથી સહેલાઈથી થોડાકને મિત્રો અને એકાદને પોતાની પત્ની કે પતિ તરીકે તારવી લઈ શકાશે. જી હજૂરિયા અને શેતાનેતે બુદ્ધા થાડીને ઓળખી શકાશે. એ અંગે આજે મનમાં થાય છે તેવી દ્વિધા નહીં થાય.

અથવા આ પૃથ્વી જે એકદમ નિર્જન થઈ જાય! જે ક્રમશઃ જનશૂન્ય થઈ જાય આ શહેરો-ગ્રાન્તો — આ આખો મહાદેશ! આખી દુનિયામાં એક શ્યામ સિવાય બીજું કોઈ જ જીવિત ન રહે તો?

આમ વિચારતો વિચારતો શ્યામ ઘરમાં આંટા મારવા લાગ્યો. ઘરમાં નીચે પડેલ સિગારેટના છેડાને પગ નીચે કચરી એક બાળુ કર્યો. જ્ઞાત મારીને એક

પુસ્તકને દૂર ફેંગીવ્યું અને તાવલેજ દરદીની જેમ પોતાનાં લાંબાં જટિયાં ખેંચતો ઓ...ઓ... કરતો એ હસી પડ્યો. અરીસો લઈને એણે પોતાના પાગલ જેવા અન્નણ લાગતા મોં સામે ધર્યો, અને ત્યારે? હા, ત્યારે માનવસંજિત આ યંત્રો અને કારખાનાંઓ ઊંચા ઘાસની હરિયાળીમાં ફૂંખી જશે, રેલવેનાં એન્જિનો કટાઈ જશે. ને ધીરે ધીરે માટી ભેગા માટીમાં ભળી જશે. સ્ટીમરો પાણીમાં પડી પડી ગળી જશે. અરોપ્લેનો ઉપર ફૂત-વેલો પાંગરી ભેડશે. ઊંચાં ઊંચાં મકાનોને માથે પીપળાનાં પાંદડાં રાષ્ટ્રધ્વજની અદાથી ફરકતાં હશે. આપણું લોકડાનું રાચરચીલું ફરી પાછું વનસ્પતિમાં પડતાઈ જશે. એક જ માનવી માટે રહેશે આ સૂર્ય-ચંદ્ર, તારા ને નક્ષત્રખચિત અક્રાંત આકાશ. આ વસુંધરાનાં જળ-થળને અવકાશથી ભરી દેતી આ અક્રાંત અનન્ત ઉન્મુક્ત ધરા. આ મોકળાશ. આમ બબડતો એ પોતે જ પોતાની જાતને પૂછતો હતો ને ઉત્તર આપતો હતો.

— ‘એવું થશે ત્યારે તને બહુ એકલવાયું નહીં લાગે શ્યામ?’

— ‘નહીં લાગે.’ શ્યામે ‘ન’કારમાં માથું ધુણાવ્યું.

— ‘ત્યારે તને કોઈની જરૂર નહીં જણાય શ્યામ? આ જેવા કોઈની કે વૃન્દા, માધવી યા ઇતુ જેવી કોઈની? કોઈ નાના બાળક જેવાની કે કોઈ ભાઈ જેવાની જરૂર નહીં જણાય?’

— ‘નહીં લાગે!’ શ્યામે માથું ધુણાવ્યું.

— ‘પણ ધાર કે આવું બધું થયું અને તું વાતો કરતાં ઓતવાનું જ ભૂલી જાતો? તારો કંઠ ગાવાનું જ ભૂલી જાય તો? અથવા તું ભાષાનો ઉપયોગ જ સમૂળગો ભૂલી જાય તો? રતિક્રિયા ભૂલી જઈશ? પત્રો લખવાનું ભૂલી જઈશ? તને વખાણનારું કોઈ જ નહીં રહે તો? એવું કોઈ જ ન બચે જે તને બેઠેને રાચી ઊઠે — મગરૂં બની શકે તો? તારી પાસે આવનાર કે તારી પાસેથી દૂર જનાર કોઈ જ ન હોય તો?’

‘નહીં?’ શ્યામે નકારમાં માથું ધુણાવ્યું, અને પછી એ ધીમું ધીમું હસી ઊઠ્યો. અરીસામાં પોતાનું મોં જોઈ એણે પોતાની જાતને મૂંઝવતો એક પ્રશ્ન કર્યો — ‘કહે તો એવો એકાદો કોણ છે જેનો વાસ જળે-થળે-અવકાશમાં સર્વત્ર છે! જે સ્વજનવિહોણો છે. જેને નિકટ આવનાર કે દૂર જનાર કોઈ નથી? એવો સ્વયંસંપૂર્ણ કોણ છે? કહે શ્યામ.’

— ‘હું પોતે.’ શ્યામ બબડ્યો.

એણે ફરી છાંયું ઉપાડ્યું અને હતાશની જેમ માથું હલાવ્યું. ના, કોઈ મર્યું નથી. કદાચ કોઈને કંઈ જ થયું નથી. એ જાણે દૂર રહ્યો રહ્યો શ્યામ પર નજર રાખી રહ્યો છે. એ એક પળની રાહ જુએ છે જ્યારે શ્યામ કોઈ રસ્તાને નાકે વળશે ત્યારે એના હાથના અરીસા વાટે સૂર્યનાં કિરણો શ્યામના મોં પર ફેંકાશે.

— ના. પેલો મોટરસાઇકલિસ્ટ મૃત્યુ પામ્યો નથી. શ્યામ નચિત થયો. હવે એ બારી પાસે આવીને બેસી રહ્યો. રસ્તા એણે ધરાઈ ધરાઈને જોઈ લીધો. આ તો જોળખીતી પહેળા પેટવાળી ત્રણ ટપાલ-પેટી, લેમ્પ પોસ્ટ પર લગાવેલું જાહેર ખર્ચ માટેનું ચોરસ બાકસ— એના પર સિનેમાની જાહેર ખર્ચો છે. ત્રણ, પીળાં, ઘોળાં, પરિચિત મકાનો, દત્તબાલુના બગીચામાં ફેટલાક કાગડા બેઠે છે ને એના દાદર પર પાંચ-છ બિલાડી સૂતી જણાય છે. એ ટેકસી એક પછી એક બપડી ગઈ, એની પાછળ ગયો એક ફેલાવાળો, બે-ત્રણ સ્ત્રીઓ અને ફેટલાક શાન્ત ગલરુ જણાતા લોકો ગયા. પ્રભાતનો તડકો ચારે બાજુ નવા ફાલ જંગ ફેલાયો છે. ક્યાંય પણ શંકા — સંદેહ જેવું કંઈ જ નથી હતાં શ્યામને થયું કે આ બધાંની આડશે કોક બે ચક્રોર આંખો એના પર નજર નાખી રહી છે.

કેવો હતો એ માણસ જેના મોં પર શ્યામ અરીસા વાટે સૂર્યકિરણો વરસાવ્યાં હતાં? એ માનુ જેવી જ નિષ્કર વ્યક્તિ હતી શું? શ્યામ એનું મોઢું જોયું નહોતું, ધ્યાન આપ્યું નહોતું એની વાત ઉપર. શ્યામને ખબર નથી કે એ ત્રણો હતો કે ફિંગર હતો, જાડો હતો કે પાતળો હતો. અથવા એના ઘરમાં બાગ્ચો ફાળુ ફાળુ છે એ પણ એ જાણતો નથી. ફાળુ જાણે એ સુબોધ મિત્રની ઓફિસમાં કામ કરતી પેલી કુમારી વિધવાનો પ્રેમિક હોય તો? અથવા ફાળુ કહી શકે કે એ માનુ અથવા માનુનો કોઈ સાગરીત નહોતો!

શ્યામ મનમાં ને મનમાં ગણગણ્યો. આમ છતાં આ ધરતી પરથી— આ ભૂમિ પરથી ભાર ઓછો થાય એ તો જરૂરી છે જ. એ સારું જ છે. હવે પણ વધુ ચકલાં, મેના-પોપટ વગેરે પંખીઓ, ઝરણાં, વૃક્ષો અને વૃક્ષસૃષ્ટિના જીવો પાંગરે, વધુ પ્રેમ-હંત-માયા અને સ્વપ્નસૃષ્ટિઓની આપણને અત્યંત જરૂર છે.

એક દિવસ શ્યામ એરપ્લેનેટ બાજુ જાહેર રસ્તા પરથી જતો હતો ત્યાં ઓચિતો વરસાદ તૂટી પડ્યો. વર્ષા અદશ્યપણે વાદળોમાં ઘેરાતી હતી પણ

શ્યામને એની ખપ્પર ન પડી અને એને પોતાની ચારે બાજુ હરણાં દોડી રહ્યાં હોય એવો ભાસ એકાએક થયો. જાણે હરણાંની ખરી સંભળાતી હતી. જાણે વિશ્વમાં ચારે બાજુ અપાર—અગણિત હરણાં જ દોડાદોડ કરી રહ્યાં છે. હવાની સહજ ગતિએ દોડયે જાય છે.

શ્યામે દોડીને એક વરંડા નીચે, લોકોની ભીડાભીડ વચ્ચે, વરસાદથી અચ્ચા આશરો લીધો. એણે ખીસામાંથી મેલો ગંધાતો રૂમાલ કાઢી મોઢું, માથું, દાદા ને હાથ લૂછ્યાં. ઠંડી હવાના સ્પર્શે એને ટાઢ વાતી હતી તેથી ભીડમાં દોઈ જતાપાડા એવાની ઓથ શોધવા એ મથ્યો કે જેની પાછળ પોતાની જાતને એ આવરી શકે. પરંતુ એવું કોઈ ન મળ્યું. આખરે આકેંડની નીચે એણે એક સિગારેટવાળાની દુકાન શોધી કાઢી. ધીમે ધીમે કરતો ભીડમાંથી નીકળી એ તે દુકાને પહોંચી ગયો. પરંતુ દુકાન સામે ઊભો રહ્યો કે તરત એ ચોંટા ગયો. લગભગ ચાર ફૂટ ઊંચાઈના, દુકાનમાપના જ એના અરીસામાં અગણિત ચંદ્રા-માયાનાં ભજાંશ નજરે પડતો હતો. એને એમાં પોતાનો ચંદ્રો કોઈ અનાદ્યના ભિખારી જેવો લાગ્યો, સાવ કંગાલ જેવો. અને એણે એની પાછળ ઊભેલા ટોળામાંથી એક અર્ધપરિચિત ચંદ્રોને સામાન્ય કુતૂહલથી તેના તરફ ટીકી રહેલો જોયો. એ ચંદ્રો એક છોકરીનો હતો. સિગારેટ માટે ધરી રાખેલો પરચૂરણવાળો હાથ એમ ને એમ લંબાવેલો રહી ગયો; અને શ્યામના હૈયામાં રહેલું હૃદય ઓચિંતાનું ઝખઝખ ને જાગી ગયું. એના ઉર-ધબકાર વધી ગયા. એને એની પોતાની અંદરથી દોઈ ટ્રેનના અવાજ જેવો ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યો.

એણે પાછું વાળીને પેલી છોકરીની સામે જોયું અને વળતી પળે બહુ ચાત્રાકાપૂર્વક એ છોકરીએ પોતાની નજર શ્યામ તરફથી ફેરવી ને ખરાબ ન લાગે એની કાળજીપૂર્વક એ બાજુ બાજુ જોવા લાગી. ઉમ્મરમાં આવતી કન્યાની જેમ એના હાથપગ શરમાવા લાગ્યા. એને આખે શરીરે જાણે પીડા થવા લાગી.

એ ચંદ્રો પરિચિત છે, ક્યાંક જોયો છે એમ શ્યામની આંખો કહે છે પણ એ અજ્ઞાત લાવણ્યમયું, વહાલું લાગે તેવું વદન ક્યાં જોયું હતું? આ કપાળ-ઢાંકતા વાળ, ગોળમટોળ ગુલાબફૂલ શો ચંદ્રો અને એમાં નીરવ ભાષા—જાણે એ કહેવા માગતી હતી કે હું અચ્ચી ગઈ છું. આપાદ ઝગરી ગઈ છું, હજી હું ઝગતી કળી છું, મારે માટે જોયેલી-જાણેલી દુનિયા કરતાં વણજોયેલી ને વણજાણી દુનિયા ઘણી મોટી છે, ઘણી ઘણી મોટી છે.

શ્યામે ક્યાં જોયું હતું આ વદન? ક્યારે જોયું હતું આ મોં? એના મગજમાં જાણે હોળાં નીર ખળભળી ઊઠ્યાં. ક્યાં જોઈ હશે આને?

પાછળથી જોતાં માત્ર દોષ જોયી સ્ત્રીની બંધા દેહવત્તા જ જણાતી હતી. આજે એણે પહેરી છે સિંદૂરિયા પાલવવાળી આંધી આસમાની સાડી, ગળે છે એક સ્કાર્ફ — કાશ્મીરની બનાવટનો. એ અદ્ય વાળીને ઊભી છે. પાછળથી એને ખરાખર જોઈ-ઓળખી શકાતી નથી. કદાચ એના હાથમાં કંઈક દાખી રાખેલું છે. સંભવિત છે એની હેન્ડબેગ કે પર્સ જ હોય. એ એકલી જ છે એટલું સમજી શકાય છે.

એના આજ્ઞા રતુંબડા વાળનો મોટો અંખોડો દેખાય છે અને એના પર બાજેલાં વર્ષા-બિન્દુઓમાં વીજળીનો ગર્ગ ને પ્રકાશ મૂંગા મૂંગા સ્પષ્ટ તરવરે છે.

શ્યામને એ મોં ફરી જોવા મળે તો સારું એમ મનમાં થયું પણ પેલી મોં આ તરફ ફેરવે ત્યારે તે બને ને? એ તો દોષ અદ્ય થાંભલાને અટોલીને મરતની જેમ ખુમારીમાં ઊભી હતી તેમ જ ઊભી છે.

પોતાના હાથમાંનું પરચૂરણ ધીમે ધીમે ગજવામાં સેરવી દઈ, આંખું હસતો હસતો શ્યામ બચડ્યો — ‘તને ક્યાંક એવે ટેકાણે જોઈ હતી જ્યાં તું જોઈએ એવી શાભતી નહોતી એથી જ તને અગાઉ ક્યાં જોઈ છે તે જલ્દી યાદ નથી આવતું. પણ ઊભી રહે, પહેલાં એક વાર હું તને ધારી ધારીને નિહાળી લઉં!’ આમ વિચાર્યા છતાં શ્યામમાં તે છોકરી પાસે જવાની હિંમત નહોતી. ટોળામાં લોકોની આડશે જરા વાંકો વળી મારગ કરતો એ આગળ વધતો હતો, અર્ધ ચક્રાકારે ફરતો એ પેલીની સામેની દિશામાંથી, એનાથી ડીક ડીક અંતર રાખી આગળ વધી રહ્યો હતો. બીડથી કંટાળેલા લોકો એની સામે જોઈ રહ્યા હતા પણ શ્યામે એની પરવા ન કરી.

આમ ચાલતાં ચાલતાં એક વૃદ્ધ પંખખીતો પગ એણે કચરી નાખ્યો, એક છોકરાને વાંસે હાથ મૂકી એને એક બાળુ કર્યો, પાસે પાસે ઊભા રહીને વાતો કરતા બે છોકરાઓને હાથ વડે અળગા કરી એમની વચ્ચે થઈને એ આગળ વધ્યો. શ્યામનું મોં બીજી બાળુ હતું પણ એની આંખો તો પેલીની તરફ જ હતી. કદ્ય એના ખરાખર ખ્યાલમાં હતું. ધીરે ધીરે એની આંખો-આંખના લોકો ગુસપુસ કરવા લાગ્યા છતાં શ્યામે એની પરવા જ ન કરી. ધીરે ધીરે પેલીના કાનનાં એરિંગથી માંડી એનું આખું સુડોળ વદન શ્યામની આંખની પકડમાં આવી ગયું, અને ત્યારે — ત્યાં એ ઊભો રહી ગયો.

એ ફૂટપાથને કિનારે કિનારે ચાલતો હતો. એના શરીર પર વરસાદના છાંટા પડતા હતા. સૂ... સૂ... સુસવતો પવન એણે ઓઢેલી ચાદરને ધ્વજની જેમ ફરકાવતો હતો. એના કાન ઠરીને હિમ થઈ ગયા હતા છતાં શ્યામે એની પરવા ન કરી. એ કોઈ ચોર યા બિલાડીની જેમ પેલીની તરફ જોઈ જ રહ્યો. એની સમસ્ત ચેતના ઠરીને વરસાદના છાંટામાં — છાંટાના અવાજમાં અને દૂર જતાં હરણાંનાં પગલાંના ધ્વનિમાં ગળે અટવાઈ ગઈ હતી.

શ્યામના લક્ષ્ય — પેલી છોકરી સાથે ઘસાઈને ફેટલાક જણ ચાલ્યા ગયા. શ્યામના હાથપગમાં કંઈનું કંઈ થઈ ગયું. કેવી હિંમત ! વળી પાછું એને ધ્યાનમાં આવ્યું કે પોતે ઘણા દિવસથી પોતાનું જરાયે ધ્યાન નથી રાખ્યું. દાદી જેમ તેમ વધી ગઈ છે, માથે જટાળા જોગી જેવા વાળ લઘરવધર ઊડી રહ્યા છે. પોતે ઓઢેલી ચાદર પણ મેલી દાટ થઈ ગઈ છે. એ અતિશય દુબળોપાતળો ને અસુદર લાગે છે. અગાઉ જેવી ખુમારી હવે એનામાં રહી નથી કે હરહાલતમાં વિના ખચકાયે ચાહે તેવી આધુનિકમાં આધુનિક યુવતીઓ પાસે ચાલ્યો નવય. ક્યાં ગયું એનું પેલું કોઈ તરાપા જેવું હળવું ફૂલ વહેતું મન ! એ રમતનું બદલું ! હવે એની અંદરથી પેલો — પુત્ર પરથી જતી ટ્રેનના અવાજ જેવો કોઈ અવાજ જ એને સંભળાય છે. અને એણે પોતાની છાતી ઉપર હાથ મૂકા જોયો. — ના. આ અજાણ્ય રહસ્ય શ્યામને એ નથી ઓળખતો. એના શરીરમાં, મનમાં ગળે મેઘ-ગર્જના થઈ રહી છે, વીજ ચમકારા કરે છે અને એના સમગ્ર શરીરમાંથી એક અદ્ભુત નીરવ વર્ષા ગળે વરસી રહી છે. એનું હૈયું સભર અને છે, પ્રેમથી તરખોળ અને છે પણ એને સ્પર્શી નહીં શકાય. હવે શરીર-સ્પર્શની વાત હંચ નહીં. એ વાતે તો શૂળ ભોંકાય છે.

ઓચિત્તી શ્યામની નજર સાથે પેલી છોકરીની નજર ભટકાઈ ગઈ. ભવાં ખેંચીને પેલીએ પળવાર શ્યામ સામે જોયું અને પછી બેચેન બની નજર ફેરવી લીધી. એકાદ ડગલું પાછળ હટીને એ ઊભી રહી. શ્યામ વળી ભીડાભીડમાંથી રસ્તો કરી ફૂટપાથને કિનારે કિનારે ચાલવા લાગ્યો, અને અજાતપણે એ વળી પાછો પેલીની સામે આવી ગયો. પેલીએ ફરી એની સામે જોયું અને વળી બેઠીની આંખો અથડાઈ પડી. હવે પેલી જરા સળવળી. ઠંડી કે બીકથી એ જરા ધ્રૂજ, એણે મોં ફેરવી લીધું. અસહાયની જેમ એક વખત ચારે બાજુ નજર નાખી. કંટાળાથી હોઠ કરડ્યા, રોષથી ધરતી પર પગ ધર્યા.

એકાએક શ્યામને લાન થયું કે એની ચારે બાજુ એકદમ નીરવતા પ્રસરી ગઈ છે. ઘણા ટીકીટીકીને એના તરફ જોઈ રહ્યા છે — વાતો બંધ કરી પાછું વાળી એના તરફ જ તાકી રહ્યા છે, પેલી છોકરી તરફ આંખો માંડીને જોઈ રહ્યા છે. બધાનાં મોં પર એક કૌતુક છે. શ્યામ અત્યંત ચોક્કસ ગયો. એના હાથપગ ધ્રૂજવા લાગ્યા. એણે પોતાની તરફ જોયું — ‘મેં શું કર્યું છે? શું કર્યું’ હતું આટલી વાર સુધી મેં?’

ચોક્કસ ગયેલા શ્યામે તરત પોતાનું મોં ફેરવી લીધું. એનાં અંદરો ઉપર ગરમાગરમ લોહીનું જાણે એક ઝાપટું ફરી વળ્યું. અપમાનથી એની કાયા ધ્રૂજી બેઠી. ઉતાવળો ઉતાવળો ફૂટપાથ છોડી વરસતા વરસાદે એ ઉઘાડા માર્ગ પર નીકળી પડ્યો — ચાલવા લાગ્યો.

એ પછી ચારે બાજુ હરણાં જ હરણાં. ખસ, ગણ્યાં ગણાય નહીં એટલાં અગણિત અદૃશ્ય હરણાં દોડી રહ્યાં હોય એવો એમનો પગરવ સંભળાતો હતો. જેટલે દૂર નજર પહોંચી શકે તેટલે સુધી વરાળનાં બિન્દુ જેવાં જળબિન્દુઓ અને અરધુંપરધું અંધારું ચારે બાજુ છવાયું હતું, જાણે મેદાન અને દશે દિશાઓ કોઈ બેઠી રહસ્યમય પ્રદેશ હોય એમ જણાતું હતું. શ્યામ કોઈનેય ખેલસરખ થયા વિના, અશ્વાતા ઉપજાવ્યા વિના નિરાંતે ચાલ્યો જતો હતો. એના માથા ઉપરથી, ગાલ પરથી, દાઢી ઉપરથી વર્ષાના પાણીના પાતળા રેલા કરમિયાની જેમ વહ્યા જતા હતા. ઠંડીથી એ ધ્રૂજતો હતો તેમ છતાં એને પોતાની અંદર ગરમ ઝુધિરનો સંચાર સ્પષ્ટ જણાતો હતો. એના હૈયામાં બિચલપાથલ મચી ગઈ. એના મગજમાં એક વેદનાદાયી પ્રશ્ન રહી રહીને જાગતો હતો — ‘તું કોણ છો? — તું કોણ છો?’

અને એકાએક એને યાદ આવ્યા એ કમનીય હાથ, ટેલિફોનથી કાઉન્ટર પરની નોટબુક સુધી ફરતા — ફરી રહેલા અને ફર્નિચરના પોલિશમાં પોતાની છાયા ઉપસાવતા એ સુંદર હાથ — લીલા!

— ‘અરે!’ કરતો એ હસી પડ્યો. હા, લીલા જ! હાય ધધિર! તારે માટે જ આ વરસતા વરસાદમાં હું બહાર નીકળી પડ્યો છું ને! એટલા ખાતર જ શરીરને ઠંડીતો ભોગ બતાવ્યું ને!

અને ઓર્થિતાના બેઉ હાથ બાંધ્યા કરી પાગલની જેમ એ વારંવાર મનોમન હસ્યો ને બોલ્યો કે — ‘બરાબર, જીત તારી થઈ, હું હાર્યો.’ ને ઘણા દિવસ પછી હવે પોતે જીવે છે — જીવી રહ્યો છે એવું લાન થયું. એને પોતાની અંદરથી — કોઈ

કારખાનું ચાલતું હોય તેવો — મશીનો ચાલવાનો અવાજ સંભળાવો શરૂ થયો, એને થયું પોતે આઆદ છે, એકદમ સહીસલામત છે.

તે દિવસે રાત્રે પથારીમાં પડ્યા પડ્યા અડધીપડધી બંધમાં એણે ઓશીકા ઉપર કંઈક નામ લખ્યું. પછી એના પર નાક ધસ્યું, હસ્યો—‘લીલા ! આ...હા...!’

10

પોતાની જાતને છુપાવી રાખવાનો કંઈ જ પ્રયત્ન એણે કર્યો નહીં. જાહેર માર્ગ ઉપર દિવસના તડકામાં એક થાંભલાને અટકીને એ બેસી હતો, પાસે જ કાચનો મોટો દરવાજો હતો. એણે આંખેથી તડકાનાં ગોગલ્સ ઉતાર્યાં. શરૂ શરૂમાં કંઈ બરાબર ન દેખાયું. બપોરના ત્રણના આકરા તાપથી આંખો અંજળી ગઈ હતી. એણે હાથ વડે નેજરું ક્યું તે પછી છાયાચિત્ર જેવી ધૂંધળી લીલા નજરે પડી. કાઉન્ટરની પેલી બાજુએ એ હતી. પ્રથમ નજરે તો શ્યામ એને ઓળખી ન શક્યો. લીલાનાં મોં-આંખ ઝાંખાં ઝાંખાં દેખાતાં હતાં. લીલાની પાછલી બાજુએ ફ્લોરોસેન્ટ લાઇટ જલતી હતી. પછી ધીરે ધીરે દેખાયા પેલા એ સુડોળ ને સુસંવાદિત આપમેળે કામ કર્યે જતા કમનીય હાથ. લીલાએ કપાળ પરથી એક લટ જરા સરખી કરી. જમણા હાથે પેન્સિલ પકડી, ડાબા હાથમાંનું રિસીવર કાને મૂક્યું. એ થાંડી જણાય છે. એની આંખમાં બંધ દેખાય છે. છતાં એ ઘેરા મીઠા સાદે ઉત્તર આપે છે — ‘હે...હો...’ ભમર બોલી કરી એ એના ભાતભાતના પ્રશ્નકર્તાઓની સાથે વાતો કરે છે. હસે છે, એમની રમૂજ-મરકીના વળતા જવાબો આપે છે, આમ છતાં શ્યામ એને આ દુનિયાની ચાલુ છાકરી માની શકતો નથી — કોઈ પણ રીતે તેમ વિચારી શકતો નથી — જાણે એ માત્ર ખાવા-પીવા કે પહેરવા-ઓઢવા માટે, માત્ર બંધનું પદ પામવા કે વધુ સંપ્રદરશિથી જ આ કામ કરે છે. એવું નહોતું જણાતું કે એ કોઈ એક નામ કે પરિમિત ઓળખાણના વર્તુળમાં જ અંધાયેલ છે.

શ્યામ જરા પાછો હટી થાંભલાને અટકીને બેસી રહ્યો. એકદમ નિરાંતે બેસી રહ્યો. એના મોં પર આછું હાસ્ય છે. એની સામેથી ભૂતાવળની જેમ

માનવીઓ છાયાની જેમ પસાર થઈ જાય છે — જેનું કંઈ અસ્તિત્વ જ નથી, જે અભરાઈ પર રામેલાં પુસ્તકો કે હેંગર પર ટાંગેલાં વસ્ત્રો જેવાં છે. ચારે બાજુનો એક પણ ધ્વનિ એને કાતે પડતો નથી, જાણે એ કોઈ વિજન શીતળ ઓરડામાં બેઠો છે. સામેનું કાચનું બારણું ફેલીને લોકો આવે-જાય છે. પરંતુ શ્યામ એ બાજુ નજર સરખી કરતો નથી. એ ભિખારી આવીને એની પાસે લાંબો રાગડો તાળી ગયા પણ એ સ્ત્રીઓ હતી કે પુરુષો હતા તેની એને ખબર નથી. ગજવામાંથી કાઢીને પૈસા આપી દીધા એટલું જ. શું આપ્યું ને કાતે આપ્યું એ જોવા-જાણવાની પરવા એણે કરી જ નથી. આટલી વારમાં એક વખત પણ એણે ઘડિયાળમાં નજર નથી કરી. ફેટલા વાગ્યા એ પ્રશ્ન એને આવ્યો જ નથી. એને એ બધું પાર્થિવ લાગ્યું. એને થયું એ ત્યાં માત્ર એ પગના જોરે જ નથી બેઠો, એની અંદર કોઈ શિશુનો જન્મ પહેલાંનો સળવળાટ થતો હતો, એની ચાદર નીચે એનું આખું શરીર ભારે બની રહ્યું છે. એની માંસપેશીઓ લોખંડી બની ગઈ છે. અવારનવાર એના જડપાનાં હાડકાં ફૂલીને દડા જેવાં થઈ જાય છે અને ધીમે ધીમે એના અંતરના બિંદાણે મૂકપણે વર્ષો થઈ રહી છે ને દોડતાં હરણોનાં ટોળાંનો પગરવ સંભળાય છે. એને થાય છે કે એ આત્મા રીતે બગરી ગયો છે.

લીલા એનું કામ કંઈ જાય છે, બસ, કામ જ કર્યા કરે છે. એના એ હાથ અવિરત અહીંથી તહીં કર્યા કરે છે, એના હોઠ જાણે નિરંતર કંકડયા કરે છે, જાણે એ બોલ્યા જ કરે છે, શ્યામને કંઈ જ સમજાતું નથી છતાં એને થાય છે કે લીલા જે બોલી રહી છે તે એ સમજી શકે છે — હા, હું જાણું છું તું શું કહેવા માગે છે તે! કે જુઓ, હું આજ સુધી એકદમ સુરક્ષિત રહી છું, હજુયે હું પુખ્ત વયે પહોંચી નથી. જીવન હજુયે મારે માટે અત્યંત રહસ્યમય છે. હું આહતાં શીખી છું, હું પ્રેમ...!

અવારનવાર એની અન્યમનરક નજર સામેના માર્ગ પર પણ ફરી વળતી. કદાચ એક પળમાં કોઈનો કાળો કોટ કે વૃક્ષનાં થોડાંક પાંદડાં, એકાદ-બે કાગડા કે ભીંત પર ચોંટાટેલી વિરાટ સરઘસની જાહેરાત એ જોઈ લેતો. એ રાહ જોઈ રહ્યો. આ બીડમાં, આટલા બધાની હાજરી વચ્ચે શું તું એક વાર પણ મારા તરફ નહીં જુએ!

શ્યામને લાગ્યું જાણે ધીરે ધીરે અજવાળું ઓસરી રહ્યું છે. અંધારું થઈ ગયા પછી લીલા નહીં દેખાય, પણ ત્યારે અજવાળા ઓરડામાં લીલા વધુ

સ્પષ્ટપણે નજરે પડશે. એ હસતો હસતો ત્યાં જ ટટાર ઊભો રહ્યો. કદાચ કંઈ જ ન બને. કદાચ મોટા ધડાકા જેવું કંઈક થાય પણ ખરું! એને કંઈ જ ખબર નથી.

લીલાના મોંની આડે એક માણસ કાઉન્ટર ઉપર જરાક ઝૂક્યો ને સરી ગયો. એક લંબૂસ એની સામેના રસ્તા પર ઊભો ઊભો સિગારેટ ચેતાવતો હતો. ફરી થોડીક વાર લીલા ન દેખાઈ. શ્યામને મન થયું આઠ ફૂટ ઊંચો બની જઈ. કદાચ એની એ ઇચ્છાના અણસારે જ પેલો લંબૂસ ત્યાંથી ઝટ વિદાય થઈ ગયો. શ્યામ જરાક ચમક્યો, ‘કાણુ મીનુ?’ પણ ખીજી જ ક્ષણે એણે સામે લીલા તરફ આંખો ફેરવી. લીલાની ચારે બાજુ અજવાળું વધતું હતું તેમ તેમ શ્યામની આજુ-બાજુ અંધારું વધતું જતું હતું.

હવે જરાક વારમાં અંધારું શ્યામને ગળી જત. એ જ સમયે નોટબુક ઠેકાણે મૂકવા જતાં કંઈ આડું આવતાં ડાખા હાથે ટેલિફોન ઉપાડી મોં પાસે રિસીવર લાવતાં લીલાની નજર શ્યામ પર પડતાં જ એ થંભી ગઈ. એક ક્ષણમાં એ જાણે પાપાણુ જેવી બની ગઈ. એ જરા ઉઘાડા મોંએ શ્યામ તરફ જોઈ જ રહી. ચીસ પાડતાં પહેલાં બને છે તેમ બીકથી એના હાથ આપોઆપ મોં આડે આવી ગયો. જાણે એ હમણાં જ અહીં લોકોનાં ટોળું ભેગું કરી મૂકશે. થોડીક ભયંકર પળો એ શ્યામની છાયા જેવા આકાર તરફ દીકરી રહી, પછી એના હાથે શિથિલ થઈને ફરી કાઉન્ટર પરથી પીળી પેન્સિલ ઉપાડી અને આંખો મીચી, દાંત ભીંસી એણે ટેલિફોનમાં વાતો કરી.

પરંતુ આ બધાથી શ્યામ લેશ પણ વિચલિત ન થયો. એ આંધું હસ્યો. એના શરીરમાંથી ચાલુ કારખાતા જેવો અવાજ આવતો હતો. એ આખાદ બચી ગયો છે! એણે છાતી પર હાથ મૂક્યો. અંદરથી એવો અવાજ સંભળાયો જાણે કોઈ રહસ્યમય રેડગાડી દૂર દૂરના કોઈ પુલ પરથી પસાર થઈ રહી છે.

લીલાના હાથમાં હવે સ્વાભાવિકતા નહોતી. એણે ટેલિફોન ચંચલ મૂકી દીધો અને એ કાઉન્ટર ઉપર ઝૂટી પડી. પરાણે નીચા નમાવેલા મોં પર અને એની ઓડના વળાંકમાં અહંકાર અને અવગણના ઊપસી આવતાં હતાં. શ્યામે એ જોયું અને એને દુઃખ થયું કે આજે પણ પોતે સરખી રીતે તૈયાર થઈને બહાર નથી નીકળ્યો. જો એ બરાબર તૈયાર થઈને નીકળત તો લીલા એને ઓળખી જ ન શકત. ગાત્ર પર વંધી ગયેલી રુક્ષ દાદી, ઓઢેલી મેલી ચાદર, ઘોતિયું ને પગમાં ચંપલવાળી આ મુદ્રા એની વિધાત્રી જેવી હતી. લીલા પાસે એને આ રીતે જ આવવા સર્જાયું હશે! શ્યામ જાણે છે — ખીજા વેશમાં લીલા એને અનેક અન્ય

જનોમાંનો જ એક ગણી લેશે. લીલા પેન્સિલ સખત હાથે પકડશે નહીં. આંખો મીચશે નહીં. મોં નીચું નહીં ઢાળી દે. શ્યામ આ જાણે છે.

ધીરે ધીરે લીલાની મુદ્રા સ્વાભાવિક બની. એની સુસ્તી ઊડી ગઈ. એ ફરી હસી નહીં કે ફરી પછી એકાદ વાર પણ એણે શ્યામ તરફ જોયું નહીં. અવારનવાર એ તીવ્રથી નજરે બારણા તરફ નજર નાખતી હતી કે બારણું ઠેલી શ્યામ અંદર તો આવી નથી રહ્યો ને?

શ્યામે સ્મિત કર્યું. એ જ્યાં બિભો હતો ત્યાં તેમ જ બિભો રહ્યો. અવારનવાર માત્ર શરીરનો ભાર એક પગ પરથી બીજા પગ પર નાખવા પૂરતો ફેરફાર એનામાં થતો દેખાતો હતો.

અંધારું થવા આવ્યું, શ્યામના માથા ઉપર દપ્ કરતો પ્રકાશ થયો. રસ્તા ઉપરની સુધરાઈની રોશની થઈ ગઈ. શ્યામની સામે બિભો બિભો એક ટિંગણ એને દાણ-ચોરીની એક ક્રામતી પેન ખરીદવા આવ્યો ફરી રહ્યો હતો. શ્યામે માથું ધુણવ્યું. હકીકતમાં એણે પેલાની વાત ઉપર જરાપે ધ્યાન જ આપ્યું નહોતું — એનો એક શબ્દ પણ એણે સાંભળ્યો જ નહોતો.

ધીરે ધીરે ચારે બાજુ ભીડ વધે જતી હતી તે એણે જોયું. ઓફિસો છૂટ્યા પછીની ભીડ. હવે એને અહીં આ રીતે બિભો રહેલો જોઈને ઘણા અવાક થશે. કાણ જાણે એ સૌમાં પેલી વરસાદવાળી સાંજવાળા એકાદ-બે જણ પણ હોય, જેઓ એને અને લીલાને ઓળખી શકશે — શ્યામ આખું હસ્યો છતાં એ બિભો જ રહ્યો.

શ્યામ બરાબર જોઈ શકતો હતો કે લીલાએ ધીરે ધીરે હાથમાંનું કામ પૂરું કરી નાખ્યું છે. કામના કાગળો સરખા ખાંડવી બાજુએ મૂક્યા, પછી થોડી વાર એ ચૂપચાપ બેસી રહી. કદાચ દ્વિધામાં પડી હશે. હવે એ બહાર નીકળશે, એ જાહિને જાણ થઈ. એકાએક એની પીળી સાડી પ્રકાશમાં ઝગમગી ઊડી. સાડીનો પાલવ લીલો, ખસાઉજ લીલું. બંચી ખુરશી પરથી નીચે ઊતરતાં જ એ ટીંગણી લાગવા માંડી. એ થાકેલી જણાતી હતી. કપાળ પર આવેલી વાળની લટ સરખી કરતાં ધીમે પગે એ કાઉન્ટરની બહાર નીકળી. તે પછી એ દેખાઈ નહીં.

થોડી વાર પછી કાઈ છાયા જેવી એ બારણું હડસેલી બહાર રસ્તા ઉપર આવી. એની સાથે ખાખી કપડાંવાળો પટાવાળો પણ છે સાવચેતી માટે. એ પટાવાળો લીલાની બાજુએ જ ચાલતો હતો. શ્યામે એની પાછળ પાછળ ચાલવા માંડ્યું. જરા અંતરેથી એણે જોયું કે લીલા અને પેલો પટાવાળો બહુ ઉતાવળી ચાલે

ચાલે છે. પટાવાળાએ એક ટેક્સી ઊભી રખાવી અને જરાયે પાછું જોયા વિના લીલા ટેક્સીમાં ખેસી ગઈ ને પલકારામાં ટેક્સીના અંધારામાં ઓગળી ગઈ. આ બધું એટલી ઝડપથી પતી ગયું કે શ્યામ એની તંદ્રામાંથી જાગી ન શક્યો અને ગમારની જેમ ઊભો ઊભો એ જોતો જ રહ્યો. એના ચહેરા પર એ જ મૃદુ હાસ્ય હતું, એના શરીર આખામાં એ જ કેમળતા હતી.

રાતે વાળુ વખતે પાછા મિત્ર ભેટી ગયા. વાતો ચાલી. મિત્ર કહેતા હતા — ‘હવે તો ઓટોમેશન આવી રહ્યું છે. મશાય, અમને ઓપ્શન આપે છે કે કાં તો વહેલા જ નિવૃત્તિ લઈ લો. કંપની સારી એવી રકમ કમ્પનસેશન તરીકે આપશે. એટલે વિચારું છું કે નિવૃત્ત જ થઈ જાઉં. હવે આટઆટલી મજૂરી કેને માટે કરવી એ જ સમજાતું નથી!’

શ્યામ ખેંધ્યાનપણે હસ્યો.

મિત્રે આગળ ચલાવ્યું — ‘મારી નોકરીને પંદર વર્ષથી વધુ થઈ ગયું’ — અને જાણે પોતાને નોકરીમાં આટલો સમય થઈ ગયો એની ખબર ન રહી એમ એ થોડી વાર થંભી ગયા પછી જરા હસીને કહે — ‘સર્ટિફિકેટમાં ભલેને ઉંમર ગમે તેટલી જણાવી હોય પણ હવે હું લગભગ ચાળીસે તો પહોંચ્યો જ છું ત્યાં અત્યારથી જ હું મને ડોસા જેવો લાગું છું. ઓફિસમાં કામમાં હોઉં ત્યાં સુધી એવું લાગે કે બહાર પુષ્કળ પ્રકાશ ને હતા છે, જાણે આનંદનો મહોત્સવ ચાલી રહ્યો હોય એવું વાતાવરણ છે. પણ બહાર નીકળ્યા પછી વખત કેમે કયો વીતતો નથી. અગાઉ ફૂટબોલની મેચ જોવા જવાનો શોખ હતો, થોડોએવો ગંજુપો પણ રમતો, પણ હવે એમાંયે થાક લાગે છે. ઘણા દિવસથી કંઈ પુસ્તક કે છાપાં પણ જોયાં નથી! અવારનવાર માત્ર જ્યોતિષનાં થોથાં ખોલું ને મારી હથેળીમાં જોયા કરું ને હસું છું.’ — આટલું કહેતાં કહેતાં જરા વધુ લજાને એમણે કહ્યું — જરા ધીમા સાદે — ‘વિશ્વાસ રાખજે મશાય, મારા હાથની રેખાઓ ઘણી સારી હતી, મજાની સનલાઇન અને બૃહસ્પતિનો માઉન્ટ’ — કહેતાં કહેતાં મિત્રે એનો જમણો હાથ પ્લેટની કોરી બાજુએ મૂકી પોતાની હથેળી ખતાવી — ‘જુઓ! જુઓ!’

શ્યામે મિત્રનો ખાડા-ટેકરાવાળો હાથ મોટા જડા નખ અને માછલીના રસા-વાળા કાળી હથેળી તરફ જોઈને કહ્યું — ‘વાહ!’

મિત્ર હસ્યો — બોલ્યો — ‘આવા હાથને કારણે જ વિશ્વાસ હતો કે ભાગ્યને બળે આગળ વધીશ. એ ઉપરાંત કાચખાની પીઠ જેવી મારી હેડલાઇન જુઓ.

શુક્રં સ્થાન સરસ છે. હાથમાં પ્રેમની રેખાઓ પણ સ્પષ્ટ છે — ‘લવમેરેજ.’ — અને હોઠ મરડી હસતાં હસતાં એમણે આગળ ચલાવ્યું — ‘પરંતુ એટલે વાત ખરી નથી પડી. આળીસમે વર્ષે હું રિટાયર થવા વિચારું છું. પછી મારે ગામ ચાલ્યો જઈશ. ત્યાં એક પોલ્ટ્રો ખાલીશ. ઈંડાં ને મરઘાં વેચીશ. કેમ શું કહો છો?’

શ્યામ જવાબમાં માત્ર થોડું હસ્યો.

જરા માથું હલાવી મિત્રે આગળ ચલાવ્યું — ‘અથવા રમતો નેગી બની નેહિં એવુંયે બને. કંઈ નક્કી નથી કર્યું’. બર્ડરેન્દાર ને કાશીધામ ફરી આવીશ. નાનપણથી બધે ફરવાનું ને અધું જોવાનું બહુ મન હતું પણ કોણ જાણે હાવડાનો પુત્ર વટાવીને પેલે પાર જવાની વાત આવતાં જ આગસ આવી જતું. રેલગાડીમાં પગ મૂક્યે ફેટલાંય વરસ થઈ ગયાં !

બહાર નીકળ્યા પછી પણ મિત્રે શ્યામનો કેટલો ન મૂક્યો. એણે કહ્યું — ‘ચાલો ઘણે વખતે આગે દિલ હળવું થયું છે. જરા આંટા મારીએ રસ્તા ઉપર. રાત્રે વાગુ પછી આંટા મારવા જરૂરી છે.’

આંટા મારતાં મારતાં મિત્રે શરૂ કર્યું — ‘જીવનને ખરી રીતે જોવું-જાણવું હોય તો પહેલાં ઘરમાં દીવાસળી ચાંપી દેવી પડે છે, મશાય. ઘરમાં હોઈએ એટલે માત્ર ભાર, ભાર ને ભાર જ લાગ્યા કરે. હું માત્ર ટ્રન્ક ને યોગ પર હાથફેરો કરતો રહું. આરી-આરણાં હલખલાવી નેહિં. નાહકની ચિંતાના રાફડા ઊભા કરું છું. જ્યારે ખરી રીતે તો મારે ચિંતા કરવા જેવું કંઈ છે જ નહીં. આપણા રામ તો એકલિયા, ભાઈ નોકરી કરે છે, બહેન પરણી ગઈ છે. ઘરડાં માયાપ છે જ નહીં. છતાં આ ઘરની માયાએ મને ફાસો દીધો છે, એની માયા બહુ મોટી છે.’ — આટલું કહી એક કોંઠો નિસાસો મૂકી આદર સરખી રીતે શરીરે વીંટળાતાં મિત્રે કહ્યું — ‘મનમાં હતું કે ઘરને હંમેશાં આવું અડતું નહીં રાખું... હા... હા... દળદૂલથી ભર્યું ભર્યું રાખીશ એમ મનમાં હતું. પરંતુ...’

ગાસ પાર્ક સુધી જઈ અને જણ ગડિયાલાટ તરફ ફરીને પાછા ફર્યા. પડખોપડખ ચાલતાં મિત્ર જ બોલ્યે જતા હતા — ‘જુઓ, ઓટોમેશન તો આવી પણ ગયું. હવે જડ યંત્રોના હાથમાં કામ ભળાવી આગસ લોકોને છૂટા કરવામાં આવશે. આટલે વખતે સમગ્રયું કે હકીકતમાં કામ કરવાનું કામ તો યંત્રોનું જ છે, માણસોનું નથી.’

શ્યામ હસ્યો. બેધ્યાનપણે હસ્યો.

— ‘વિધવા થવામાં પણ મને વાંધો નહોતો મશાય, હું માત્ર ઢાઈ શાંત શિષ્ટ વ્યક્તિને ઝંખતો હતો. એની ઉંમર, જાતિ, રૂપ કંઈ જ મારે જોવું નહોતું, પણ મોહું બોલીને કંઈ બોલી શક્યો નહીં. બહુ શરમ આવતી હતી. પરણવાનો વિચાર કરતો થયો જરા મોટો થયા પછી જ. અગાઉ તો એની જ વાત વિચારતો. મન એના રટણમાં જ પરોવાયેલું હતું જ્યારે એ મને સોગંદ આપીને જાતે જ ચાલી ગઈ... જિંદગી બહુ લાંબી છે, શું કહો છો? એટલે યોગ્ય ઉંમરે ન પરણ્યો અને હવે આ ઉંમરે ઢાઈને કેમ કહેવાય કે મારે પરણવું છે! કહું કહું કંટું છતાંય રહી જાય. કહી ન શકાય. શરમાઈ જાઉં છું.’

ગડિયાહાટ પાસે શ્યામે મિત્રની વિદાય લીધી. મિત્ર એટલા સાથે ખુશ-નાખુશ જણાતા હતા. છૂટા પડી આગળ જવા મિત્રે પગ ઉપાડ્યા પરંતુ તુરત પાછા વળીને બોલ્યા — ‘પરંતુ મને તદ્દન અસહાય ન માનશો હોં મશાય. હું એકદમ નિઃશસ્ત્ર નથી. ઘણા દિવસથી મારી જાતને મેં શસ્ત્રસજ્જ કરી રાખી છે. હા...હા...સમયસર જ મેં જરૂરિયાત મુજબની ઊંઘ માટે તૈયારી રાખી છે. સ...ત...ર ગોળાઓ, પૂરેપૂરી સત્તર ગોળાઓ મારી પાસે છે. માને ઊંઘની તકલીફ હતી ત્યારે છાની-માની ચોરીને રાખી લીધેલી, ક્યારેક કામ લાગશે એ વિચારે. અવારનવાર એ ગોળાઓની શીશી આમતેમ ફેરવીને જોઈ લઉં છું. મનમાં નિરાંત થાય છે. વધુ બીક નથી લાગતી...હા...હા...’ — અને પછી એકદમ ધીમા સાદે — ‘તમારે જરૂર હોય તો કહેજો, છે એટલી આપણા બે માટે પૂરતી છે. ઠીક લાગે તો બીજા એકાદ-બેને પણ કહેજો, હું ફી આપીશ. હા.. હા...’

— ‘કલીશ, મારે જરૂર પડશે...’ શ્યામે સહેજ હસીને કહ્યું.

— ‘ભલે.’ કહી મેં ગંભીર કરી મિત્રે ચાલતી પકડી.

શ્યામે આથે જઈને જોયું તો કુથ્થાઈ ચાદર વીંટાળીને મિત્ર રોશનીના અજવાળામાં ઢાઈ પાગલ રીંછની જેમ જોશભેર ચાલ્યા જતા હતા, એમણે ભેગી કુરેલી પેલી ઊંઘ માટેની સત્તર ગોળાઓ તરફ. પાછળથી એને સાદ પાડવાનું મન શ્યામને ન થયું. શ્યામે એને ચાલ્યા જવા દીધા.

બરાબર બપોર થયે ઘરને તાળું મારી શ્યામ બહાર નીકળી પડ્યો. દાદર પાસે આવી એણે સિગારેટનું પેકેટ ઉઘાડીને જોયું તો છેલ્લી સિગારેટ બાકી હતી. એ ચેતાવી ખાલી પેકેટ ફગાવતાં એણે રાખા પગ એક આખા શોટ કર્યો. ખાલી પેકેટ રેલિંગ ઉપર થઈ સામેની ભીંત સાથે અફળાઈ દાદરના વળાંકના નાના ચોકમાં પડ્યું. શ્યામ મનોમન હસ્યો... ગા... ઓ...હા! રેલિંગ પર ઝૂકી સમતુલા જળણી અને પછી દાદરના મુંવાળા કંદોડા પરથી હાથ લપસાવતો લપસાવતો એ દાદર ઊતરવા લાગ્યો. એણે પગ વડે પેલા ખાલી પેકેટને ફરી પાસે ખેંચ્યું અને એની સાથે ઇન... આઉટ... ઇન આઉટ મનમાં ને મનમાં બોલતો એ નીચે ઊતરી રહ્યો હતો. એના હંધામાં ત્યારે ઘણાં સંભારણાં, અનેકાનેક હસ્યો ને પુષ્કળ વાતો છલકતી હતી. એ અંધ એના માથામાં સળવળી રહ્યું હતું. કાચબાની પીઠ જેવું ઢોળાવદાર હરિયાળું મેદાન અને એક સફેદ બોલ અને એ જાણે દોડયે જ નય છે, બસ, દોડયે જ નય છે... એ નહીં જેવું હસે છે, શ્વાસ લે છે ને પાછો પગથિયાં ઊતરવા માંડે છે.

જાહેર માર્ગ પર આવી એ એસ્પેક્ટેન્ડની બસમાં બેઠો, ને નિયત સ્ટેન્ડે ઊતરી એની નક્કી કરેલી જગ્યાએ લેમ્પ પોસ્ટ નીચે જઈને ઊભો રહ્યો. એણે આંખ પરનાં ગોગલ્સ ઉતારી નાખ્યાં ને આંધું હસ્યો.

લીલા ધૂંધળી ધૂંધળી દેખાવા લાગી. ઊંડા પાણીમાંથી માછલી જેમ ધીરે ધીરે ઉપર આવે તેમ ધીરે ધીરે એના કામમાં પરોવાયલા કમનીય હાથ દેખાવા લાગ્યા. ગોળ મગનું મોં, કપાળઢંક વાળ. આજે એણે ઘોળું બ્લાઉઝ પહેર્યું હતું, માથે વાળ હંધા લઈને મોટો અંબોટો લીધો હતો.

શ્યામ જેવો ત્યાં આવીને ઊભો એવી જ એની ને લીલાની આંખો મળી, પણ આજે લીલા ચોંટી ન ગઈ, એનું મોં આજે ભયથી પહોળું ન થઈ ગયું. ઊલટાના એના બેઉ હોઠ બિડાઈ ગયા, ભવાં જરા ખેંચાયાં. એનું જડબું જરા સખત થયું. અને પળવારમાં એ મોં ફેરવી પોતાના કામમાં પરોવાઈ ગઈ.

આવું જ થશે, આવું જ થાય, એની શ્યામને ખાતરી હતી. એ આંધું હસીને ત્યાં ઊભો જ રહ્યો. ધીરે ધીરે એને એની ચારે બાજુ, આવતા-જતા લોકો

—અધું જ નાણે કાઈ બેદી હાયા નીચે ટંકાઈ જતું લાગ્યું. સમયનું લાન નાણે એ ગુમાવી ખેઠો અને માત્ર પેલો રેલગાડીના ધ્વનિનો, હરણું દોડતાં હોય એવો આભાસ થયો. એક નીરવ વર્ષાએ નાણે એના હૈયાને ભીંજવી નાખ્યું, એના શરીરના ઊંડાણે નાણે ધીર-ગંભીર મેઘ ગુંજી ઊઠ્યો.

જંગલી જેવો કાઈ માણસ લીલા સાથે વાત કરતો જણાયો. એ માણસે નાહું ગરમ પેન્ટ અને ઘોળું સ્વેટર પહેર્યું છે. એ અત્યંત સભ્ય રીતે હસે છે. પરંતુ એના હસવાનો અર્થ શ્યામ સારી રીતે નાણે છે. એ જુદી જુદી રીતે લીલાને ભોળવવા માગે છે. લીલાના વદન પરનો મૃદુ ભાવ એ કહી આપે છે. લીલાની આંખો એ કાઈ સ્વપ્ન જોતી હોય એવી લાગે છે. કામમાં વ્યસ્ત એના ખેઉ હાથ થોડી વાર માટે કાઉન્ટર ઉપર એમ ને એમ રહી ગયા. લીલાના હોઠ ઉપર એક પરાણે દાખી રાખેલું હાસ્ય દેખાય છે! એને લાગે છે નાણે અત્યારે એની આનુઆનુમાં કાઈ જ નથી એટલે થોડી પળો એને નિરાંતની મળી ગઈ છે. ટેલિફોન પણ રણકતો નથી, અથવા એ ઉપાડતી જ નથી. જવાબ નાણી-જોઈને આપતી નથી.

પેલા જંગલી જેવા માણસને પોતે કયાંક જોયો છે એવું શ્યામને લાગ્યું. હં, આ તો હું જેનો પીછો કરતો હતો તે જ. એ અદમાશની હાજરી અહીં શા માટે? શ્યામને કંઈ સમગ્રનું નહીં, એ મનમાં ને મનમાં આર્તનાદ કરી ઊઠ્યો. ‘આની સાથે ન બોલતી. એની સાથે વાત ન કર. શી જરૂર છે એવાની સાથે વાતો કરવાની? તારું મોં ફેરવી લે. તારા કામમાં પરોવાઈ જા. ક્યારથી તારો ફોન રણકે છે. રિસીવર ઉપાડ, એને જવાબ દે, જો, બહાર સંધ્યા થવા આવી છે. જલદીથી તારું કામ પતાવી લે. એની સામે ભવાં ખેંચાને એને સંભળાવી દે કે — ચાલો, હવે આવજો, મને મારું કામ પૂરું કરવા દો અથવા એથીયે વધુ સખત અવાજે કહી દે — એને ત્યાંથી કાઢી મૂક. છશારો કરી મને બોલાવ. હું અંદર આવી હાથ ઝાલી એને બહાર કાઢીશ. હું એને ઝોળાણું છું, એ ભીડમાં લોકોનાં ખીસાં પર નજર રાખે છે. કાઈનેય ખજર ન પડે એવી સિક્કતથી યુવતીઓનાં વક્ષસ્થળ પર હાથ ફેરવી લે છે. એની સાથે વાતો ન કર. તું મૂંગી બની જા. એની સાથે તારે શો સંબંધ છે? તને ખજર છે હું અહીં બિમો બિમો તારી તરફ જોઈ રહ્યો છું?’

કદાચ ટેલિફોન રણક્યો. જરા લળાને લીલાએ ફોન ઉપાડ્યો, કાને લીધો, જમણા હાથે પીળા પેન્સિલ કાઉન્ટર પર ઠપકારતાં ઠપકારતાં એ પેલા તરફ જોતી મીઠું હસતી હતી. પેલાએ સ્વેટર બે હાથે ખેંચી સરખું કર્યું. એ કાઉન્ટર

ઉપર જરા ઝૂક્યો. એણે ટેલિફોન તરફ હાથ લંબાવ્યો, લીલાએ માથું ધુણાવ્યું, એ જરા પાછળ ખસી ગઈને હસી.

શ્યામને સમજાયું. લીલા અને પેસો પોતપોતાની રમતમાં હતાં. શ્યામના આખાથે શરીરમાં કંપારી આવી ગઈ. એને પોતે ભાન ગુમાવી બેસશે એવું લાગ્યું. કેવો હિંમતખાજ છે પેસો અદમાશ! એવો માણસ તો માત્ર પાસે બિંબો રહીને, કેવળ વાતો વડે જ, અરે, માત્ર આંખોથી એક દષ્ટિ કરીને પણ લીલાની પવિત્રતાનો નાશ કરી શકે.

અને શ્યામ આ બધું જોઈ રહ્યો છે એ જાણવા છતાં લીલા પેસા સામે ભવાં ખેંચતી નથી, અથવા ફાણુ જાણે કદાચ એ શ્યામ પર વેર વાળી રહી હોય!

ઊગું ઊગું કરતો શ્યામ આગળ વધ્યો. પોતે શું કરી રહ્યો હતો તેનું કદાચ એનેય ભાન નહીં હોય. આરણાની એકદમ નજીક જઈ એ બિંબો. કાચ ઉપર એના લાંબા દૂબળા લઘરવઘર વસ્ત્રોવાળા ચહેરાની છાયા પડી. એના શ્વાસના સ્પર્શ કાચનો થોડોક ભાગ ધૂંધળો બની ગયો. એ વેધક નજરે અંદરની આબુએ જોઈ રહ્યો. પછી એ હળવું હસ્યો. ઊગું ઊગું કરતાં પાછળ હટ્યો. ને પાછો લેમ્પ પોસ્ટને અટકેલીને નિરાતે બિંબો રહ્યો. ત્યાં બિંબો બિંબો એ પેસા તરફ શાંતિપૂર્વક જોઈ રહ્યો. આંખો વાટે જ એ એને ચંતવતો હતો કે — ‘સાવચેત રહેજે. હું અહીં બિંબો છું.’

અંદરથી પેસાએ ફાણુવાર એની સામે જોયું ને પછી બેચેનીથી આંખો ફેરવી લીધી. લીલા મોં એકદમ નીચું કરીને બેઠી છે. સૂટધારી બે સાહેબો અંદર પ્રવેશ્યા. લીલા સાથે એમણે થોડી વાતો કરી. શ્યામે ધ્યાનપૂર્વક જોયું તો લીલાનું મોં સહેજ લાલ — રતુંબું બની ગયું. એ અનાયાસે હસી ન શકી, એણે માથું હટાવી યુષ્કપણે પ્રશ્નોના ઉત્તરો દીધા અને પછી ફરી ત્યાં નિર્જનતા પ્રસરી ગઈ. પેસા જંગલીએ લીલા આબુ ફરી કંઈકે પૂછ્યું. લીલાએ નકારમાં માથું ધુણાવ્યું. લીલા નીચે મોંએ બેઠી રહી. પેલાના ચહેરા પર હતાશા ફરી વળી. પેસો દ્વિધામાં પડી ગયો અને કાઉન્ટર પરથી પોતાનો પોર્ટફોલિયો ઉપાડી એણે ચાલવા માંડ્યું. બહાર આવી થોડી વાર એ શ્યામ તરફ જોઈ રહ્યો. શ્યામે એની પરવા ન કરી. અને પેસો ડાબી આબુએ ચાલ્યો ગયો.

શ્યામ નચિતપણે બિંબો જ રહ્યો. જરાયે હાલ્યો સુધ્ધાં નહીં. ધીરે ધીરે એની ચારે આબુ અંધારું ઘેરાવા લાગ્યું. હવે અંદરની આબુ લીલા સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી. નાની છોકરી જેવું એનું મોં અભિમાની જણાતું હતું. શ્યામ હસ્યો. એના

હોઠ ફફડ્યા. — ‘તું અહીં શોભતી નથી. આટલી મેદનીમાં અને આટલી બધી આંખોની હાજરીમાં તું રહે એ ખરાબ નથી. તું ચિંતા ન કર, તારે ખાતર જ એક દિવસ હું આ આખી દુનિયાને નિર્જન કરી મૂકીશ. સૌને મૂંગાં કરી દઈશ. આ શહેરને અધોર વનમાં ફેરવી નાખીશ. કાણુ હતો પેલો જે હમણાં તારી સાથે ગપસપ કરતો હતો? એના જેવા હૃદયહીન ચહેરા આ જગત પરથી જેટલા મૂંસાઈ જાય તેટલું વધુ સારું. તું કચારેય એની સાથે કચાંચ ન જતી.’

કામકાજ પૂરું થતાં લીલાએ એક વાર ધ્યાનથી ખારણા બાળુ જોયું. પછી એક ફેન કુર્ચો. અને પછી આરામથી પાછળ અટેલીને નીરવપણે ખુરશીમાં પડી રહી. એના રૂમમાં બીજા ઘણા આવ્યા-ગયા, શ્યામે એ તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. લીલાની બેસવાની રીત પરથી એ સમજી ગયો કે એ કોઈની રાહમાં છે. એ જરા હસ્યો. કારણુ એને ખબર છે કે કોઈની રાહ જોવાથી લીલાને કંઈ લાભ થવાનો નથી.

છતાં લાંબી વાર સુધી કોઈ ડોકાયું નહીં. લીલા જોડીને અંદર ગઈ, ફરી બહાર આવી, કાઉન્ટર ઉપર ઝૂકી, ખારણા બાળુ વાંસો કરી કંઈકે જોતી હોય એવો દેખાવ કરતી રાહ જોતી હતી. વળી પાછી જાભા થઈ, અસ્થિરપણે એણે થોડા આંટા માર્યા. પછી ધીમે ધીમે ખારણા પાસે આવીને જાભી રહી. પાછળની બત્તીના પ્રકાશને કારણે લીલા પડછાયા જેવી લાગી. કાચને એકદમ અડીને જ એ જાભી હતી. શ્યામ સ્પષ્ટપણે સમજી ગયો કે અંધારામાં લીલાની બે આંખો અદૃશ્યપણે એના તરફ તાકી રહી છે. જાણે એ કહી રહી છે કે ‘શું જોઈએ છે તારે એા વટેમાર્ગુ? શું જોઈએ છે તારે એા અપરિચિત!’

લીલાના મનના આ બંને સવાલો જાણે શ્યામે સાંભળ્યા અને એ અમસ્તો અમસ્તો જ ધૂંજી જઈયો. જાણે અજાણતાં એ પકડાઈ ગયો, ને એ બપડયો — ‘મારે શું જોઈએ છે? મારે શું જોઈએ છે તે હુંગે નથી જાણતો. મને પણ ખબર નથી.’ અને ચંચળ બની એણે પોતાની નજર લીલા બાજુથી ફેરવી લીધી. નીચે માથે જાભા જાભા એણે રસ્તાને નાકે એક મોટરસાઇકલને દોડતી આવતી સાંભળી. એની ગતિ ધીમે ધીમે એાછી થતી ગઈ, ધીરે ધીરે એ ખરાબર ફૂટ-પાથને ઘસાઈને એની પાસે જ આવીને જાભી રહી. શ્યામ પથ્થર જેવો સ્થિર બની ગયો. એણે અવશ થઈને જોયું તો એની પાસે જ થઈને ચપ્પળ ચાલે એક જીવાન આગળ પેલા કાચના ખારણા બાળુ ચાલ્યો ગયો. કાણું નેરો પેન્ટ અને સફેદ પુલોવર એણે ચડાવ્યું હતું. માથે ટૂંકા વાળ, જરાક હીંગણા પણ

સશક્ત જાણતા એ યુવાને બારણા પર હાથ મૂક્યો ને બારણું ખૂલી ગયું. બાણે આપોઆપ ઊધડી ગયું. અને પ્રથમ દિવસે સાંભળેલો પેલો મંત્રિ — ‘જીણા સાદ શ્યામને સાંભળવા મળ્યો, ‘આટલું મોડું! ફેન કર્યો ત્યારની વાટ જોતી બેઠી છું...’

પેલો જુવાન હસ્યો — ‘આ આવી ભયંકર ભીડમાં આવવું સરેલું છે? ફરતાં ફરતાં આવવું પડ્યું. છતાં કિલ્લેર રસ્તો તો ક્યાંય ન જ મળ્યો... શી વાત છે?’

— ‘શેની? કંઈ જ તો નથી!’

— ‘કંઈ જ નથી?’

— ‘ના.’

પછી એ બેઠે પડખોપડખ આસતાં શ્યામ તરફ આવ્યાં. શ્યામ લેશ પણ વિચલિત ન થયો. થોડુંક આગળ ચાલ્યા પછી લીસા એના સાથી જુવાનની જમણી બાજુએ સરી અને તેઓ શ્યામ ઊભો હતો ત્યાં થઈને આગળ ચાલ્યાં ગયાં. શ્યામે પાછું વાળીને જોયું નહીં, એને સંભળાયો માત્ર સ્ટાર્ટ પર લાત લગાવવાનો અવાજ અને ત્યાર પછી ઘર...ઘર... કરતી મોટરસાઇકલ ગુંજ ઊઠી તે જ્વનિ. મોટરસાઇકલ દૂર દૂર ચાલી ગઈ. શ્યામ વૃક્ષવત્ ત્યાં ઊભો રહ્યો. હવામાં પેટ્રોલની ગંધ સાથે એક બીજી મીઠી મૃદુ સુવાસ પણ આવી, કદાચ સુગંધી પાઉડરની. અગાઉ શ્યામ અનેક જાતના પાઉડરની સુવાસથી પરિચિત હતો. હવે એ બધી સુવાસો વીસરાઈ ગઈ છે. આછું હસતાં એણે માથું ધ્રુણવ્યું — ના, આ સુવાસથી એ પરિચિત નથી.

— ‘તારે ઘણા પ્રેમીઓ છે શું? ભલે, પણ જોજો. એક દિવસ આ વસુંધરા બહુ નિર્જન થઈ જશે ત્યારે તને છુપાવા માટે કોઈ સલામત સ્થળ શોધ્યુંયે નહીં જડે, કે નહીં મળે ક્યાંય ભાગી છૂટવાનો કોઈ બીજો માર્ગ પણ.’

ટોળામાંથી માર્ગ કરતો શ્યામ ધીરે ધીરે આગળ ધપતો હતો. આસતાં આસતાં એ મનોમન બોલતો હતો — ‘હું બાણું છું પેલા જંગલી જેવા જુવાનને ડરાવતાં, અને આ ધરતી પરથી એકેએક મોટરસાઇકલવાળાને કઈ રીતે ઊમેડી ફેંકાય તે પણ હું બાણું છું. શા માટે તું એને મારા તરફ આંગળી ચીંધીને કહેતી નથી કે — ‘પેલો ઊભો છે એને કારણે જ હું રસ્તે એકલી નીકળી શકતી નથી’ અથવા પેલા જંગલીને પણ તું કહી શકતી હતી કે — ‘મને બચાવો.’

ચાલતાં ચાલતાં ઓચિન્તિની તંદ્રા તૂટતાં એ લાનમાં આવ્યો હોય તેમ એકાએક ચોંકાને ઊભો રહી ગયો. પાછળ એક વટેમાર્ગને આ કારણે એના ધક્કો વાગ્યો. એ હસી પડ્યો ને બોલ્યો — ‘શા માટે તમે મને પકડાવી દેતા નથી ?’ અને એ આગળ વધી ગયો.

વાસ્તવિક રીતે આ પૃથ્વી હવે ઘણી નિર્જન બની ગઈ છે, સાચેસાચ જીવતા માણસો બહુ ઓછા નજરે પડે છે. જાણે હોંગર પર ખૂલતાં કપડાં ચાલ્યાં જાય છે. ટેકિસડમી કરેલાં મોઢાં અને શરીરો એની નજરે ચડે છે. નિસ્તેજ પ્રકાશમાં એના પડછાયા પડે છે અને ઓગળી જાય છે. આજે એ ઘણે રસ્તે ફર્યો છે પરંતુ એક પણ પરિચિત ચહેરો એને દેખાયો નથી. એકેય પ્રિયજનનું મોં નેત્રા મળ્યું નથી. એકાએક એને થયું જાણે પોતે એકધારી સો વરસની નિદ્રા પછી જાગ્યો છે, કોઈ કરતાં કોઈને પણ ઓળખી શકતો નથી. બધા જૂના પરિચયો આ દરમિયાન જરાજીર્ણ બની જરી ગયા — શેષ થઈ ચૂક્યા છે. સો વરસ દરમિયાન પ્રિયજન સૌનાં મોં કરમાઈ ગયાં છે. ચારે બાજુ આંધું ધુમ્મસ જામી ગયું છે. દષ્ટિ બહુ દૂર જઈ શકતી નથી. લાગે છે કે એ ધુમ્મસ ત્રીખરાયા પછી જ નવી દુનિયાનાં દર્શન થશે. કોઈ નિર્જન રસ્તાને નાકે કાચના દરવાજાની પેસે પાર લીલા એકાદી એની રાહઆતુર નજરે ઊભી હશે. પોતાને જોતાં-વેંત એ બહાર દોડી આવશે અને પછી એ બંને આ વેરાન જનશૂન્ય શહેરની શેરીએ શેરીએ ફરી વળશે. એકબીજાને સ્પર્શ કર્યા વિના જ. હરકોઈ મકાનમાં એમને માટે સુંદર મુલાયમ પથારી બિછાવેલી તૈયાર જ પડી હશે. દુકાને દુકાને ચીજવસ્તુ સજ્જવેલી પડી હશે. એ બંને પરસ્પરના મધુર સાયુજ્યમાં રાચશે એ આશાએ વૃક્ષો ફળફૂલે લચી રહ્યાં હશે. ત્યારે માત્ર એ બે જાણુ માટે જ આ વસુંધરાનાં વૃક્ષે તડકો તપતો હશે, વાદળો ઝગ્ગૂંબતાં હશે અને સચરાચરને નવપદ્મવિત કરનાર વર્ષા એના વિવિધ રૂપે ચિહ્નરતી હશે.

‘ના.’ શ્યામે માથું ધુણાવ્યું. આ ધરતી પર એવું કંઈ જ પરિવર્તન થયું નથી. એથી જ આ જગત હજુયે એવું ને એવું અસુંદર રહ્યું છે. હજુ પણ થોડા અહંકારી મોટરસાઈકલસ્ટ અને જંગલી માણસો અહીં રહી જવા પામ્યાં છે.’

હોટેલમાં જતાં આજે મિત્રનો ભેટો ન થતાં એ જરા ચમક્યો. નેકે રોંગેરોંગ એ બેઠ મળે જ છે એવું નથી. તેમ છતાં આજે એને બહુ એકલવાયું લાગ્યું. એની સામે પીક દેખાય તેમ પડેલી ખુરશીઓ ખાલી જોઈ એ લાંબી વાર સુધી

ચોરની જેમ એક આબુએ બોલો રહ્યો. એના મનમાં શંકા સળવળી બહી. એને ભોજનમાં કંઈ સ્વાદ ન જણાયો. જે આબુનું તે એ પેટમાં પધરાવી ગયો.

આ હોટેલના મેનેજર સાથે એને કચારેય વાતચીત થઈ નથી. આરણ પાસે એક નાના ટેબલ પર એક હાથ પહોંચા રાખી એ વિનયી સ્વૃળકાય પુરુષ બેઠો રહેતો. એની આંખો કાયમ ઘેરાયેલી જ રહેતી. બેતાં લાગે કે રોજ સાંજે એ એકાદ ચક્રમ ગાંઠે ચડાવી લેતો હશે. ખોલે અત્યંત ઓછું, હસે ઘણું વધુ પણ મૂંગામૂંગો. શ્યામે એને કચારેય કોઈ કામદાર છોકરા ઉપર કે રસોયા ઉપર ગુસ્સે થતો દોડો નથી. હકાકતમાં એ માટે એક બીજો માણસ જ રાખવામાં આવ્યો છે. મેનેજરે તો શાન્તિથી નિરાંતે બેઠા જ રહેવાનું છે. શ્યામે એ બેઠું છે. દિનપ્રતિદિન એ ઉત્તરોત્તર વધુ શાન્ત થતો આવે છે, એનું હાત્રચાત્રનું ઓછું થઈ રહ્યું છે. એના માં પર હાસ્ય ને વિનયની સાથે ઉદાસીનતાની માત્રા પણ વધી રહી છે. હવે એનું ખોત્રવાનું તદ્દન ઘટી ગયું છે. એની બેઠકની પાછલી દીવાલ ઉપર એના અવસાન પામેલા પિતાની છબી છે, ગયે વરસે એ છબીને પહેરાવેલી ખોરસદલીનાં ફૂલની કરમાયેલી માળા ઝૂલે છે. અવારનવાર શ્યામને શંકા જાગે છે કે હવે કદાચ અહીં જલદી આ માણસ પણ પોતાના પુત્રને આ કામ ભગાવી એક જ દૂદડે ઉપલી ભીત ઉપર એના પિતાની છબી પાસે પહોંચી જશે. અને પછી એ પણ આ છબી પર છે તેવી માળા પહેરાવેલી છબી અને જશે એક દિવસ. અથવા એ જ્યાં બેઠો છે ત્યાં જ પથ્થર-સિમેન્ટ-કોન્ક્રિટની જેમ જમી જશે. પછી એ કચારેય હજવાનું નામ નહીં લઈ શકે !

આજે હોટેલમાંથી અહાર નીકળતાં પેલા નાના ટેબલ પાસે એ થોડુંક થોભ્યો. એણે અહારની આબુ નજર કરી તો દૂતરા — ઘણા અંધા દૂતરા — ત્યાં બેઠે માંએ બેઠા હતા. રોજ બેસે છે તેમ. થોડુંક અકારણ હસીને એ બોલ્યો : આ દૂતરા ! — અને પછી એક-બે-ત્રણ કરતો ગણત્રા લાગ્યો. અંધા મળીને અગિયાર થયા.

— ‘આટલા અંધા દૂતરા !’ એણે આછું હસી નાના ટેબલ પાસે બેઠેલી પેલી શાન્ત વ્યક્તિ તરફ જોયું અને કહ્યું : ‘તમે આ અંધાને રોજ ખવડાવો છો ?’

— ‘હા,’ પેલા સન્નજને અહીં વિનયપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો ને હસતાં હસતાં આંખો મીચી.

— ‘અગિયાર દૂતરાને ખવડાવો છો ?’ શ્યામ આંખો ફાટી એની સામે જોઈ રહ્યો : ‘તમારું પુણ્ય ઘણું વધી રહ્યું છે. અહીં ઉતાવળે ઉતાવળે તમે સમયસર જ પુણ્ય કમાઈ રહ્યા છો !’

— ‘કચારેક કચારેક થોડાં વધેઘટેયે ખરાં.’ પેલા સજ્જને માથું હલાવતાં ફરી વિનયપૂર્વક કહ્યું.

— ‘એમ ?’

— ‘હા’, કહી પેલાએ ગમગીનપણે ફૂતરાઓ ભણી જોયું ને જણાવ્યું કે દિવસોદિવસ વધતા જાય છે, હજીયે વધશે.

— ‘કેમ ?’

— ‘કેમ ?’ પેલાએ ચિન્તાતુર નજરે શ્યામ તરફ જોતાં જણાવ્યું : ‘કયાંય ખાવા મળતું નથી. દેશની હાલત તો જુઓ છો ને ? ધીમે ધીમે અધા આ બાજુ આવી રહ્યા છે.’

— ‘ખરાખર’, શ્યામે અનુભવીની ઢબે કહ્યું. માથું હલાવ્યું. વસ્તુતઃ દેશની અન્નપરિસ્થિતિ વિશે શ્યામને ઘણા સમયથી કશી ખબર નથી. આજે આટલું જાણવા મળ્યું તે એને ગમ્યું.

— ‘આ અધા જ કંઈ રખડુ ફૂતરાઓ નથી. ધ્યાનથી જુઓ, આ વચ્ચેનું પેલું ઘોળિયું — જેના શરીરે હજીયે ઠીક ઠીક ડુંવાંટી બચી છે એ અને મોટા મૂંઝતા કાનવાળો — એ બંને છે સ્પેનિયલ ડોસ બ્રીડ. અને પેલા દેખાય એ રાખોડી રંગનો, જોતાં જલદી ઓળખાતો નથી એ છે પેલા બોઝબાલુને ત્યાં હતો તે આલ્સેશિયન. શરીરે ઘારાં પડતાં એ સડીને રસ્તે રજળતો બની ગયો. જરા બારીકાઈથી જુઓ તો મશાય આ બીજા અધામાં પણ —’ કહેતાં કહેતાં એ હસ્યો. એક ગ્રાહકને આટલી વાર બોલો રાખ્યો હતો તેને પૈસાં ગણીને પાછા આપ્યા, ટેબલ પર મૂકેલું પૈસાનું ડાલું અંદર મૂક્યું.

શ્યામે થોડી વાર રાહ જોઈ, પછી પેલાએ જેવું ઉપર જોયું એવું જ કહ્યું, — ‘આજે મિત્ર દેખાયા નહીં ! સુખોધ મિત્ર !’

જવાબમાં નકારમાં માથું ધ્રુણાવતાં પેલાએ કહ્યું — ‘ના, હજી નથી આવ્યા.’ ને પછી એ પ્રેમપૂર્વક પેલા ફૂતરાઓ તરફ જોઈ રહ્યો. શ્યામે જોયું કે પેલા ફૂતરાઓ પણ પેલા તરફ એવી જ નજરે જોઈ રહ્યા હતા.

વધુ કંઈ જ બોલ્યા વિના શ્યામ બહાર નીકળી ગયો. ફૂતરાઓ વચ્ચે થઈને એ આગળ વધ્યો, ફૂતરાઓએ એને મારગ કડી આપ્યો. શંકારપદ સ્પેનિયલ તરફ પ્રેમથી જરા હાથ લંબાવીને પણ એણે હાથ પાછો ખેંચી લીધો. ફૂતરું એટલાથી પણ ગેઝમાં આવી પૂંછડી પટપટાવવા લાગ્યું. શ્યામે મનોમન એને ચોપડી — ‘ભિખારી બેટું.’

એના મગજમાં વીજળીની જેમ ચમકારો થયો. નજીકમાં જ સુબોધ મિત્રનું ઘર છે. એક આંટો ત્યાં લગાવી શકાય, પણ મન થતું નથી. જે કંઈ ન થવાનું થયું હોય તો જવાથી શું કાયદો? ઊલટાનું પોલીસના લકરામાં ફસાવું પડે. આ વિચારે એ બહુ સુસ્ત ખતી ગયો. ચાલતો ચાલતો થોડી વાર થોભી ગયો. એને બગાસું આવ્યું. જે સાચે જ એવું કંઈક થયું હોય તો મિત્રે વચન ન પાળ્યું એમ કહેવું જ પડે. બંધની પેલી સત્તર ગાળીમાંથી અર્ધી એણે શ્યામને આપવાની હતી.

વિચાર કરતાં એ એકાએક ઊભો રહી ગયો. એની ફટલી ગાળી લેણી નીકળતી હતી? આઠ કે નવ? એને અર્ધકે આપવા મિત્રે કહ્યું હતું; બરાબર આંકડો પાડ્યો નહોતો. શ્યામે વિચારી જોયું. ટાક બીજને પણ એ આપવાની હોય તો સરખા ત્રણ ભાગ પડે તેમ નહોતું ને ફરી એણે ચાલવા માંડ્યું.

દુનિયા ઘણી નિર્જન ખતી ગઈ છે. ધીમે ધીમે હજુયે વધુ નિર્જન ખતી જશે. ધીરે ધીરે એ સાવ એકલો પડી જશે, કદાચ મિત્રની વિદાયથી એની શરૂઆત થઈ છે અથવા એનાથીયે આગળથી —

અને એના માથામાં કપૂતરના ઘૂર્...ર્ ઘૂર્...ર્...ર્ જેવો — લગભગ ભૂલી જવાયેલો મોટરસાઇકલનો ઘર્ર...ઘર્રઆ...ટ સંભળાયો મોતના ગાળામાં ગાળ ગાળ ફરતા ઉપર-નીચે ધસતા — ધસ્યે જતા સાહસવીરોની મોટરસાઇકલો જેવો થતો ગયો. શ્યામે ચાલવાની ઝડપ વધારી.

કદાચ એક સમયે આ દુનિયાનો બહુ ઉજ્જમાળો દિવસ ઊગ્યો હતો. ત્યારે શ્યામ નહોતો. કદાચ એક વાર ફરીથી આ દુનિયાનો બહુ ઉજ્જમાળો દિવસ ઊગશે ત્યારે કદાચ શ્યામ નહીં હોય. કેવો હતો યા હશે એ ઉજ્જમાળો દિવસ? શ્યામને એની ખબર નથી. વારે વારે એ એની ચારે બાજુ એ સુ-સમય આવવાનાં એંધાણુ જુએ છે, જેમ પંખીના મોંમાંથી પડી જતા અનાજના કણ પરથી ખબર પડે કે આટલામાં જ ક્યાંક ખેતર હોતું જોઈએ, જેમ આકાશમાં ધેરાપેલાં વાંદળાં પરથી ખબર પડે કે હવે આપણાં વાવણાં બાજુ વર્ષા થશે. અથવા કદાચ અત્યારે જ એ સુ-સમય પસાર થઈ રહ્યો હોય !

ખપોરનો તડકો ખરાબર માથા ઉપર આવ્યો ત્યારે એ એની નિયત જગ્યાએ, પેલા પરિચિત થાંભલે અટ્ટેલીને ઊભો હતો. આટલા અજવાળામાં પણ એને ચારે બાજુ બધું ધૂંધળું ભાસતું હતું. માયાવી માણસો નિર્રથક કાર્યો માટે નકામી આવ-જા કરી રહ્યા છે. વસ્તુતઃ બધું જ કૃત્રિમ છે, સિવાય સામેના કાચના દરવાજાની પેલી બાજુ બેઠેલી લીલા, એના કાર્યવ્યસ્ત કમનીય હાથ અને ગંભીર ઉદાસ ચહેરો દેખાય છે. શ્યામ જાણે છે કે આ લીલાએ હજુ કંઈ નક્કી કર્યું નથી, એ મનની અતિ માયાળુ છે. આઘાત કરતાં પહેલાં એને સાવચેત કરે છે. શ્યામ જાણે છે કે હવે ટૂંક સમયમાં એક દિવસ જાહેર માર્ગ ઉપર જ લોડા એને ઘેરી વળશે. આંખો ફેરવી એને રસ્તે પડવા કહેશે, એવું ન થાય ત્યાં સુધી જ એને માટે આ દિવસો સારા છે, સૌથી ઉજ્જમાળા છે. અને પછી એક દિવસ પેલા ઇસ્કાનને ત્યાં જઈ પોતે કહેશે કે મારે પાકિસ્તાન ચાલ્યા જવું છે, મને સરહદ પાર કરાવી દે. અથવા કદાચ આમતેમ ફરીને પેલી સત્તર ગોળીઓ મેળવવા મથશે, જે હાથવગી થયે કે ઓશીકા નીચે હોય તો એને આત્મવિશ્વાસ રહે ને ભાવિ વિશેની ચિંતા સતાવી શકે નહીં. શું કરવું તે એને ખરાબર સમજતું નહોતું, છતાં મનમાં થયા કરતું હતું કે કદાચ ચાલુ વર્તમાનકાળ જ સારામાં સારો સમય છે.

લીલા આજે પણ કાચના દરવાજા નિકટ આવી છાયાવત્ ઊભી રહી. એ દ્વિધામાં હતી? કે એ કોઈની રાહ જોતી હતી? શ્યામને પગથી માથા સુધી ચોંકાવતી ખારણું ખોલી એ બહાર આવી એકલી એકલી જ, ને ધીમે પગલે ધર ભણી વળી.

પહેલાં થોડી વાર તો શ્યામને પોતાની આંખો ઉપર વિશ્વાસ ન આવ્યો, પછી એને ખાતરી થઈ કે ના, એ લીલા જ હતી, અને એ ધીરે ધીરે ચાલતી એકલી એકલી જ ઘર તરફ પાછી ફરતી હતી.

થાંભલાને અદેલીને ઊભેલો શ્યામ ચુપચાપ સીધો ઊભો રહ્યો. એનું શરીર ધ્રુજતું હતું, એની અંદર વિવિધ રહસ્યમય અનુભવો દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા, એને એકદમ ખડખડાટ હસવાનું મન થયું, ગાદિલિયાં વાળી ખેસી નિરાંતે મોકળે મને રોઈ લેવાનું મન થયું. તું લીલા ! ખરેખર તું લીલા જ છો ? તું મારી સાથે સપાટભૂમિ ઉપર વિહરી રહી છો ? તું એકલી છો ? અને ચુપચાપ બસસ નજરે, ખિલ્લીની જેમ ચપળ ચક્રાર નજરે લીલા તરફ નજર રાખતો, બીડ આંડ છુપાઈ રહેવાના પ્રયત્ન કરતો તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો જતો હતો.

થેરી બદામી ભોં પર આછા રંગે હાપેલી પરખાંડિયાની અને ખીજ અનેક ચોરસ-સંખચોરસ, ત્રિકોણ વગેરે અવનવી આધુનિક આકૃતિઓવાળી સાડી લીલાએ પહેરી હતી, એનો ચોટલો બડો દેખાતો હતો, પાછળથી જોતાં પણ એ નિષ્પાપ ને પવિત્ર જણાતી હતી. ધામી ચાલે એ ચાલતી હતી, એનો ડાબો હાથ છાતી સરસો હતો. કદાચ એની ધોળી ખેંગ — પર્ય એણે છાતી સરસી દામી રાખી હતી. એના ગળામાંના કાશ્મીરી સ્કાર્ફનો છેડો હતામાં ફરફરતો હતો.

રસ્તા ઉપર બીડ હતી જતાં એ જોઈએ એવી નહોતી એમ શ્યામને લાગ્યું. લીલા અને એની વચ્ચેનું અંતર તદ્દન નહીંવત્ હતું. લીલા જરાક જ પાછું વાળીને જુએ તો બેઉની નજર મળી જાય. એના શત્રુ હૈયામાં હરણાં દોડવા લાગ્યાં. એની કાયામાં જાણે રહસ્યમય મેઘ ગાજી ઊઠ્યો, જાણે એક કાળી રેવ-ગાડી પુલ ઉપરથી પસાર થઈ રહી હતી. જે દબોદબ મળી જાય તો ! જે લીલા કંઈક બોલે તો ! જે પૂછે કે — ‘તમે કાણ ?’ — તો ?

આ વિચાર આવતાં જ એ ચોંટાને આમો ખતી ગયો. એના હાથપગ જાણે ફરીને થીજી જવા લાગ્યા. વેરાન રસ્તામાં એને ફેસ વાંગ છે, એ હસે છે ને પાછો ચાલવા માંડે છે, તો તો મોટો ધડાકો જ થઈ જાય, અદૃશ્યપણે પાણીનાં પૂર ફરી વળશે, કદાચ ચૌટે ચૌટે વાતોના વંટોળા ઊડશે ! અને ત્યારે એ નિઃશંકપણે પોતે પોતાનો જ પરિચય ભૂલી ગયો હશે, ને નિશાળમાં પાઠ ભૂલી ગયેલ નાના બાળકની જેમ ભયભીત નજરે શિક્ષક સામે વકાસી રહે તેમ લીલાની સામે વકાસી રહેશે, બબડતો હશે કે મને કોઈ પૂછશે મા. હું કોઈ જાણતો નથી.

સામેને નાકે રસ્તો પાર કરવા લોકોની ભીડ જામી છે. પોલીસના હાંચા થયેલા હાથે ચાલુ વાહનોને રોકી દીધાં છે. લીલા જરા થોભી વળી ચાલવા લાગી. રસ્તો ઓળંગી ગઈ. એની ચાલ ધીમી ને હળવી છે, એમાં કયાંય ઉતાવળ દેખાતી નથી. એની ચારે બાજુ છાયા જેવા નિર્રથક લોકો છે જેમને શ્યામ ઓળખતો નથી, એ બધા વાસ્તવમાં છે કે નથી, અને એ લોકો પણ કયાં શ્યામને જાણે છે? એ બધાને ભેદી શ્યામ આગળ વધી ગયો. અસ-સ્ટોપ પરથી કોઈ જાણે લીલાને કહેતું હતું — ‘હા, અરાબર, અરાબર.’ શ્યામ સમસમી ઊઠ્યો; ને અંધની જેમ છેડાઈ પડી દાંત ભીંસીને પણ ધીમેથી એ બોલ્યો — ‘ખબરદાર! હું અહીં જામો છું,’ એ હસ્યો, ફરી ચાલવા લાગ્યો. એને પોતે જીવંતજીવંતો માણસ લાગ્યો. જેમવંતો જણાયો. એના શરીરમાં કારખાનાના ધર્... ધર્મટ જેવા પડવા ઊઠતા હતા, સારા દિવસ... પૃથ્વીને પાટલે કદાચ સૌથી સારા સમયમાં શ્યામ જીવી રહ્યો હતો.

લીલાની ગતિ કુમરા: ધીમી ને ધીમી થતી ગઈ. અજાણપણે એ ફૂટપાથને કિનારે એકદમ ઘસાઈને ચાલે છે, વારે વારે મોં ફેરવતી, જરા થોભતી, રસ્તા પર નજરે ચડતી ‘શો વિન્ડો’માં નજર નાખતી ચાલી જાય છે, ચાલતાં ચાલતાં એકાએક એના પગ થંભી જાય છે. એ ચક્રારપણે કંઈક નજરમાં નોંધે છે ને પછી આગળ વધી જાય છે. આજે એ જેટલી અન્યમનસ્ક દેખાય છે એટલી હકીકતમાં નથી. શ્યામ આ વાત જાણે છે. લીલાનું શરીર પૂરું અંકુશમાં છે, એના કાન સરવા છે, એને ખબર છે કે શ્યામ એની પાછળ પાછળ આવે છે. જાહેર રસ્તા ઉપર પણ એને પોતે અસલામત હોય એમ લાગતું હતું. કોણ જાણે, લીલા એને નીરવપણે પોતાની પાસે બોલાવી રહી છે — ‘હા યા ના જણાવે છે કે શું? જાણે એ કહે છે કે શ્યામ, તું જરા મારી નજીક આવ, મને જરા સરખી રીતે તારું મુખ જોવા દે, તું હિંદુ છો? ક્યું જાત્ર છે તારું? તારું નામ-દામ-ઓળખ મને કહે, તારા ઘરમાં તમે કોણ કોણ છો? કેટલાં ભાઈબહેન છો? શું કરો છો? કયાં નોકરી કરે છે?’

આ બધા જરૂરી પ્રશ્નો છે, લીલાએ એ જાણવા જરૂરી છે એથી શ્યામ મનોમન એના ઉત્તરો જાણવી રહ્યો છે — ‘મારું નામ શ્યામ ચક્રવર્તી, પિતા: કમલાક્ષ ચક્રવર્તી, જાત્ર: શાન્ડિલ્ય, ગામ: ચિકમપુરનું બાનિખાડા, ત્યાં જ બાપીકાં ખોરડાં... ના, મારે ભાઈ નથી, એક બહેન છે જેને પરણાવી દીધી છે મુશિંદાબાદ.

પણ તે પછી એના કંઈ જ સમાચાર નથી... હું સેન્ટ એન્ડ મિલરમાં છોટા-સાહેબ હતો, પણ મારા ઉપરીએ એક વાર જાહેરમાં મને ‘બાસ્ટાર્ડ’ની ગાળ દીધી ને જવાબમાં મેં રાજીનામું આપી દીધું. છતાં સાચેસાચ શું થયું તે વિશે મને જાણ નથી. મને સમજતું નથી મેં શા માટે...

લીલા એની એ ગતિએ ચાલતી હતી. કોઈ પણ દુકાન દેખાતાં એ થોડી વાર થોભતે જુએ છે ને પછી આગળ ચાલે છે, છાતીવાળા લોકો એને ઘસાઈને ચાલ્યા જાય છે, ધીમે ધીમે કરતાં તેઓ હિંડમે સ્ટ્રીટ નજીક પહોંચ્યાં. રસ્તો ધીરે ધીરે નિર્જન થઈ રહ્યો હતો. માર્ગ પાર કરતાં પહેલાં એક વાર એણે પાછા વળીને જોયું. એની દૃષ્ટિમાં અવગણના અને તિરસ્કાર ઉપસી આવ્યાં, વળતી પળે જ એણે દૃષ્ટિ ફેરવી લીધી. તેમ છતાં તીર જોવી એની આંખો શ્યામના હૈયા સોંસરવી ઊતરી ગઈ. એની વેદનાથી શ્યામ તરફડી ઊઠ્યો, એના પેટમાં જાણે એકાએક પાણી ભરાઈ જતાં ગોટા ચડ્યો, એને શ્વાસ લેવામાં તકલીફ થવા લાગી.

તે લીલા મૂંગી મૂંગી જાણે કહુંતી હતી — ‘પાસે આવો.’

શ્યામે પણ મનોમન માથું ધ્રુણાવ્યું. — ‘ના, હું જાણું છું, હું તારી નજીક ફરકાશ તો ચારે બાજુનાં મકાનો ડોલવા લાગશે, ખેતરો અને ચરાણામાંથી બાધિલાં દોર બંધતો વછોડાવી દોડ્યાં આવશે, પવન આર્તનાદ કરી ઊઠશે — ‘અચાવો! અચાવો!’ હું આ જાણું છું આપણું મિત્ર અહીં આ ધરતી પર નહીં, કોઈ બીજી સુંદર પૃથ્વી પર થાય એ જ સારું છે. અહીં આટલા બધા લોકોની ભીડાભીડમાં નહીં. તું જોજે, બહુ નિકટના ભવિષ્યમાં હું એક બહુ સારો સમય લઈને આવી પહોંચું છું, આ પૃથ્વી પર ઊજળા દિવસો લાવું છું.’

અને એને લીલાના નીરવ બોલ સંભળાયા — ‘પછી? મારી સાથે થોડીક વાતો તો કરો!’

શ્યામે માથું ધ્રુણાવ્યું — ‘ના, હજી એ માટે સમય પાક્યો નથી. તારી સાથે વાતો કરવા હું એક અનોખી જ ભાષા બનાવીશ જેમાં કોઈ કંઈક શબ્દ જ નહીં હોય, કટુભાવ સંભવશે જ નહીં. એમાં રૂઢ અલીલ શબ્દો યા ગાળોને સ્થાન નહીં હોય, માનવીની ભાષા હજી પણ એવી સુંદર બની નથી. ઘણા શબ્દો હજી પણ એના કોશમાં રહી જવા પામ્યા છે — જે રહસ્યભરપૂર છે યા રોષથી ભરેલા છે, જે અવગણના ને વિદ્રેષની સામે ચોપડવા માટેના છે. પ્રથમ એવા બધા શબ્દો એકદમ વીસરી જા, પછી, તે પછી...

લીલાએ રસ્તો ઓળંગ્યો નહીં. એ ડાબી બાજુ વળી ગઈ. થોડે આગળ જઈ એક ઉઘાડા બારણા પાસે એ ઓચિંતી ઊભી રહી ગઈ. એણે એક વાર પાછું વાળીને ચારે બાજુ જોઈ લીધું, અને પછી એ અંદર ચાલી ગઈ.

શ્યામ ધીરે ધીરે એ દરવાજા પાસે આવીને ઊભો રહ્યો. અંદરની બાજુએ એક સાંકડો દાદર દેખાય છે. સ્ટીમર પરના દાદર જેવો સુંદર. લોહાનાં ચક્રચક્રતાં પગથિયાં બેસાડેલો, મળની સુવાળી રેલિંગ બેસાડેલો. અંદર બહુ ઝગઝગારા કરતી ખત્તી બળે છે. દાદર પર લીલા નથી. એ ઉપર ચાલી ગઈ છે. ત્યાંથી એક નવી જ નતની સુવાસ મહેકે છે. વધુ મધુર, અત્યંત મીઠી — કોઈ પાઉડરની સુગંધ આવે છે.

આ રેસ્ટોરાં છે કે શું? કેટલાંક ડગલાં પાછા ખસી શ્યામે બારણા પર નજર કરી તો સાધન બોર્ડ નજરે પડ્યું. એ સાચેસાચ રેસ્ટોરાં જ હતું. શ્યામને મનમાં હતું જ કે અહીં નક્કી કોઈ લીલાની રાહ જોતું બેઠું હશે, પણ એ કોણ હશે તેની એને ખબર નહોતી. એણે ચારે બાજુ નજર ફેરવી જોતું કે કયાંય કોઈ મોટરસાઇકલ પડી છે? પણ એવું જણાયું નહીં.

તે શ્યામ વિના દિવાળે ઉપર ચડી ગયો. ઉપર એટલી આકરી રોગની હતી કે શ્યામની આંખો અંજાઈ ગઈ, કપ-રકાબી ને ચમચાથી છવાયેલા ટેબલ સાથે-ટેબલના કાચ સાથે અથડાતાં પ્રતિબિંબ એની આંખને ટાંગણીની અણીની જેમ વાગતાં હતાં. પ્રથમ થોડી વાર મુઠ્ઠી તો એ લીલાને સરખી રીતે જોવા ન પામ્યો. પોતાનાં લઘરવધર કપડાં ને નુકસાન સાથે થોડી વાર એ દૂર ઊભો જ રહ્યો.

એ પછી એને લીલા નજરે પડી. રેસ્ટોરાં લગભગ ખાલી જેવું હતું. કેટલાંક લોકો છૂટાછવાયા બેઠા હતા. એકદમ છવાડાના એક ટેબલ પાસે લીલા બેઠી હતી. ટેબલ ઉપર કોણી ટેકવી એ બેઠી હતી. જાણે ટેબલ પરના કાચમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ નિહાળતી હતી. ના, એ એકલી નથી, એની સામેની ખુરશીમાં એના મોઢામોઢ ફાંકડો સુંદર ચહેરાવાળો યુવાન બેઠો છે.

અરે! અરુણ કે! ભવાં બંચા કરી શ્યામે જોતું ને પછી આપ્ટું હસી દીધું, એ અરુણ જ હતો.

અરુણે એને પ્રથમ જોયો ને જોતાં જ એની આંખો ચમકી ગઈ. એના કપાળમાં કરચલી પડી ગઈ. થોડી વાર માટે એનું મોં ઉઘાડું જ રહી ગયું. અરુણને આવું શાથી થયું એ શ્યામને સમજાયું નહીં. એ ધીમું ધીમું હસતો અરુણ સામે જોઈ રહ્યો.

મનોમન જરા ખમડતાં અગુણ બોલ્યો — ‘શ્યામ !’ લાંબી વાર એ હસ્યો — ‘આવ.’ નવાઈ જેવું હતું કે લીલાએ એની તરફ મોં કરીને બેઠું સુધ્યાં નહીં.

અગુણના આવકાર પ્રત્યે શ્યામે ધ્યાન ન આપ્યું. એના ટેબલ પછી ત્રણ ટેબલ છોડીને એક ટેબલ પર એણે જમાવ્યું. એકાકી એ બેઠો હતો. બુદ્ધા વેધટરને એણે આ માટે ઓર્ડર આપ્યો. ત્રાંસી નજરે એ અગુણના ટેબલ ઉપર નજર રાખતો હતો. અગુણનું મોં જરા લાલ ખન્યું હતું, જે એને શરમાળ ને બીકણુ ખતાવતું હતું. શ્યામને અત્યંત નવાઈ લાગી. આવા થવાની અગુણને જરાય આવશ્યકતા નહોતી. શ્યામ પોતાના ભૂતકાળની જેમ અગુણના ભૂતકાળથી પરિચિત હતો. અહીં બીજા કોઈને ખદસે અગુણને નેઈ એણે જાણે થોડી નિરાંત અનુભવી. એને થયું કે જ્યાં સુધી અગુણ છે ત્યાં સુધી એણે લીલાથી બીજાની કંઈ જ જરૂર નથી. શ્યામ અગુણ કરતાં ઘણા વધુ પોકા માણસ હતો.

એણે બેઠું કે અગુણ અને લીલા અંદર અંદર કંઈ જ વાતચીત કરતાં નથી. અગુણ ચમચા-કાંટા વળી એક આલુપડું મોમાં મૂકી ખૂબ જોર જોરથી એ ચાવી રહ્યો છે. એનો ચમચો રકાબી સાથે ટકરાતાં જણાવું કરતો ઝંકાર બીડ્યો. કારણ વિના અગુણે મોં જુલ્યું, એની આંખ લીલાના ટેબલ પર ઝૂંટકા માથા ઉપરથી સામેની દીવાલ સુધી ફરી વળતી હતી. અગુણનું, સુંદર ચહેરા અને સુંદર વસ્ત્રો સાથેનું આ વર્તન શ્યામને ખૂબ કબેજા જેવું લાગ્યું.

હજી સુધી લીલા ખૂબ શાંત અને સ્વસ્થ દેખાતી હતી, હવે એણે મોં બંધ કરી અગુણ સામે આંખો ફેરવી, ને એનું મોં મલકા બીડ્યું. એકાએક એ એના કોઈ મંજુલ કલ્પન કરતા પંખીયાળા જેવા માદા સાદે બોલી — જરા મોટેથી બોલી — ‘કેમ ? તમે મને કંઈ કહેતા હતા ?’

અગુણે જરા અસ્થિર થઈ જણાવ્યું — ‘હા.’

— ‘તો કહો.’

‘અહીં જ બીંદુ સાદે અગુણ કંઈકે બોલ્યો. શ્યામને એ ન સંભળાયું. અગુણની વાતના જવાબમાં લીલાએ નકારમાં માથું ધ્રુણાવ્યું એટલું જ એ જોઈ શક્યા.

અગુણે આજે લીલાને અહીં શા માટે બોલાવી હશે તે શ્યામ જાણતો હતો. છતાં લીલા અત્યંત શાંત ને સખત જણાય છે. જાણે હવે એની સાથે એક સમર્થ પુરુષ છે જે જરૂર પડ્યે એનું રક્ષણ કરી શકશે. લીલાના મોં ઉપર અને એની આંખોમા એ વાત સ્પષ્ટ વરતાતી હતી. શ્યામે બેઠું કે અગુણ એના સુકાઈ ગયેલા હોઠ પર જીભ ફેરવે છે ને ગમારની જેમ શ્યામની નજરને

અવગણે છે. શ્યામ આછું હસ્યો. એની સામે પડેલી ચા ધીરે ધીરે ઠરીને ઠીંકરું બની રહી હતી.

અરુણ કે લીલા બેમાંથી કોઈ કયું જ બોલતું નથી. મૂંગાં મૂંગાં બેઠાં છે. લીલાની સામે પડેલી ચા-નાસ્તાની રકાળી એવી ને એવી જ ભરેલા પડી છે. એ જોઈ શ્યામ જરા ચમક્યો — શું લીલા નહીં જાણતી હોય કે શ્યામ એની એકદમ નજીક જ બેઠો છે? પરંતુ થોડી જ વારમાં શ્યામને પુરાવો મળ્યો કે લીલા એ જાણતી હતી.

ડાયા હાથે પાણીનો ખાસો લઈ, જમણા હાથે લીલાએ એની વેણી પાછળથી આગળ છાતી બાજુ ઝુલાવી અને એ રીતે કુશળતાથી અરુણ ન જાણે તે રીતે શ્યામ તરફ એક નજર ફેરવી લીધી. જાણે પોતે એક પણ વાર પાછું વાળીને જોયું ન હોવા છતાં જાણતી હતી કે શ્યામ આટલામાં જ ક્યાંક બેઠો છે. શ્યામની નજર સાથે એની નજર મળતાં જ લીલાની આંખો ચળકી ઊઠી. અને એ જ વખતે ખૂબ ચમકા ઊઠતાં શ્યામે જોયું કે લીલાએ તેની તરફ જોઈ જરા હસીને હાસ્યને હોઠમાં દાખી દીધું. એણે આંખના સંકેતે અરુણ તરફ શ્યામનું ધ્યાન દોર્યું. આ બધું તદ્દન નીરવપણે પત્રકારામાં બની ગયું. ને પછી લીલાએ સ્વાભાવિક રીતે પોતાનું મોં પાછું ફેરવી લીધું.

ધીમે ધીમે શ્યામને સમજાયું કે આજે સાંજે લીલા તદ્દન એકલી એકલી આટલે દૂર આવીને શા માટે આવી હતી. લીલા જાણતી જ હતી કે શ્યામ એની પાછળ પાછળ આવશે જ, ને એથી જ એ એને અહીં સુધી ખેંચી લાવી હતી. અને પાછું વાળીને જોયા વિના આવતી હોવા છતાં નજીકમાં જ ક્યાંક શ્યામ પણ છે જ, ને કંઈ ન થવા જોયું થયું તો એ અચૂક મારું રક્ષણ કરશે જ એવી એને ખાતરી હતી. એથી જ એણે શ્યામને સિદ્ધતથી સમજાવી દીધું કે આ માણસથી મને બચાવજે.

અને શ્યામે પોતાનામાં એક ઠંડી કૂરતાનો અનુભવ કર્યો. એનો ચહેરો મુઠ્ઠીઓ વાળેલા હાથ જેવો સખત બની ગયો. એ અરુણ સામે જોઈ રહ્યો. એના લોહીમાં જાણે વીજળીનો સંચાર થયો. હવે લીલા તરફના છેલ્લા સંકેતની વાટ જોતું એનું આખું શરીર જાણે તત્પર થઈ ને જ બેઠું હતું.

અરુણ બહુ ધીમે ધીમે — ધીમા સાદે વાતો કરતો હતો. લીલા કંટાળાપૂર્વક માથું ધ્રુણવતી હતી. ના, ના, ના. એ પછી થોડીક પળો એમ ને એમ વીતી ગઈ. શ્યામ શાંતિથી બેઠો હતો, વાટ જોતો હતો. એના મગજમાંથી ધીમે ધીમે

બીજી બંધી જ વાતો—બીજું બધું જ જાણે સુખ થઈ રહ્યું હતું. માત્ર ધુમ્મસ જેવો રોષ જામ્યો જતો હતો.

શ્યામે જોયું કે અરુણ પિત્ત ચૂકવે છે. લીલા ટેમ્પલ પર મૂકેલી પોતાની ઘોળા હેન્ડબેગ ઉપાડે છે, એ ઉ ગિમાં થાય છે તે આગવા લાંબ છે. લીલા આગળ આગળ ચાલે છે. એક વાર અગ્નિચૂતો જ લીલા એના ટેમ્પલને સ્પર્શી એવું પણ શ્યામને લાગ્યું.

શ્યામ તરફ જોઈ અરુણ જરા હસ્યો. પરંતુ એના એ હાસ્યમાં કંઈ આશા કે પ્રાણ જેવું કંઈ નહોતું. મનમાં તે મનનાં ખાતરો હોય તે રીતે એણે કહ્યું— ‘શ્યામ,’—અને જરા દ્વિધા અનુભવતો એ બોલ્યો— ‘આપણે પછી મળીશું.’

લીલાએ પાછું વાળીને જોયું નહીં, એને એની જરૂર પણ નહોતી. શ્યામ સમજી ગયો. દાદરનો પિસામો વટાવીને લીલા-અરુણ આગળ ગયાં તે પછી શ્યામ ઊભો થયો. બુટ્ટો વેઈટર ઝટપટ એક ટ્રેમાં પિત્ત લઈ આવ્યો તે વચ્ચે ઊભો રહ્યો, શ્યામને ન ગમે તે રીતે. શ્યામે ગળ્યામાં હાથ નાખી જે કંઈ છૂટું હાથમાં આવ્યું તે ટ્રેમાં મૂકી દીધું ને પાછું વાળી વેઈટર સામે જોયું પણ નહીં. નીચે ઊતરીને એણે જોયું તો કંઈ કયાંય દેખાયું નહીં. એણે પણ હાંફાહાંફા થઈ એ લોન્ડોને શોધ્યા નહીં. ધીમે ધીમે આગળ વધી એક ખસ પકડી.

હોટેલમાં પગ મૂકતાં જ ભૂતને જોતો હોય તેમ શ્યામ તડકી ગયો. સુખેષ મિત્ર! ઘણા જૂના દોસ્તની જેમ મિત્ર હસ્યો.

— ‘કાલે કેમ ન દેખાયા?’ શ્યામે પૂછ્યું.

— ‘કાલે એક સ્થળે જાનમાં ગયો હતો.’

શ્યામે એની સામેની ખુરશીમાં જગ્યા લીધી.

મિત્રે શરૂઆત કરી — ‘કાલે તો એક અદ્ભુત વાત જોઈ. જાન ગઈ’ની પુટિયારી, એ પશ્ચિમ બાજુ આવ્યું કે દક્ષિણ તરફ આવ્યું એની ખબર નથી પણ ટોલીગંજની ખાડી પાર કરીને જવાય છે. એ બધાં ગામ થોડા સમય પહેલાં સાત ગામડાં જ હતાં. પણ કાલે ત્યાં ગયો ને જોયું તો હવે એ પણ કલકત્તા જેવાં બની ગયાં છે. શું કહું? થોડા દિવસ પછી તમે ત્યાં જશો તો ત્યાં બધે જ કલકત્તા, કલકત્તા ને કલકત્તા જ જોશો, ખેસુમાર કલકત્તા... કૂદકે ને ભૂસકે આ શહેર વધતું જાય છે. ગ્રામ-ગંજ ખેતર-ખજાં જે કંઈ હાથ લાગે ત્યાં કલકત્તાની છાપ લગાવી દે છે. હા, હા, વધતા વધતા એક દિવસ આખી દુનિયા આ કલકત્તા જ બની રહેશે; આજ સુધી કલકત્તામાં રહેતા છતાં ખબર જ

નહોતી કે આ કલકત્તા ચારે બાજુ ફેરું વિસ્તરી રહ્યું છે! પછી તો તમને કલકત્તા બહાર જવાનું મન થાય તોય બહાર જવાનો ઉપાય નહીં રહે, બહુ અદ્ભુત લાગે છે આ, જો જો, પછી તમે કોઈ પહાડી જગ્યાએ જશો તો ત્યાં પણ — એ પણ આ કલકત્તામાં જ હશે અને સાગરપાર કોઈ સાગરતીરે જશો તો એ સાગર પણ આ કલકત્તામાં જ સમાયેલો હશે. પછી માણસે કલકત્તામાં જન્મી, જીવન આપું કલકત્તામાં જ રજાગાટ કરી છેલ્લે કલકત્તામાં જ મરવું પડશે... હા... હા...

ભોજન પતી ગયે બેઠે સાથે જ બહાર નીકળ્યા.

શ્યામે ગણીને જોયું તો આજે પંદર દૂતરા થયા હતા. એનાથી બોલાઈ જવાયું — ‘દૂતરા બહુ વધી રહ્યા છે, બુઓ છો ને?’

— ‘હા,’ મિત્રે માથું હલાવી હસતાં હસતાં કહ્યું — ‘આપણા આ મેનેજર મોટા દૂતરાભગત છે;’ ને પછી ધીમે સાદે — ‘કદાચ રોજ મહાભારત વાંચે છે ને... હા... હા...’

ગડિયાહાટ આવતાં સુબોધ મિત્રથી છુટ્ટો પડી શ્યામ ઘર તરફ વળ્યો. એણે દૂરથી જ જોયું કે અગુણુ એના ઘર પાસે જ બિભો છે. એની ‘ટાઇની’ ‘નોટ’ દીવી થઈ ગઈ છે. માર્ગના આછા અજવાળામાં એનું મોં લાલ અને આંખો હતાશ જણાય છે.

— ‘ઓ શ્યામ,’ કરતો અગુણુ લથડિયાં લેતો શ્યામ પાસે આવ્યો. એક હાથ લંબાવી ગમાર જેમ હસ્યો ને બોલ્યો — ‘તારી સાથે થોડી જરૂરી વાત કરવાની છે.’

શ્યામે સામે હાથ ન લંબાવ્યો — દૂર બિભો બિભો એકાદશે એ અગુણુ તરફ જોઈ રહ્યો. એણે પોતાનામાં એક ઠંડી કૂરતાનો અનુભવ કર્યો ને અગુણુને ઠંડો આવકાર આપ્યો.

અગુણુના મોંમાંથી આવતી વિસ્ફોટી વાસને એ પારખી ગયો. અગુણુ લથડિયાં લેતો લેતો એની પાછળ ચાલતો હતો. ચાલતાં ચાલતાં કહેતો હતો — ‘ઓ, શ્યામ, હું બહુ તકલીફમાં છું. હવે મારાથી નથી રહેવાતું.’

વિસ્ફોટી પરિચિત વાસ આવ્યા જ કરે છે. એતો સ્વાદ શ્યામ વીસરી ગયો છે એની કદપના કરતાં કરતાં એ દાદર ચડ્યો. અગુણુ એની પાછળ પાછળ આવતો હતો.

શ્યામના ઓરડામાં પ્રવેશી અરુણે શ્વાસ હેઠો મૂક્યો. એ શ્યામની પથારીમાં ચત્તોપાટ થઈ ને પડ્યો. એના સૂટની ગડી બગડતી હતી છતાં એ તરફ એણે ધ્યાન ન આપ્યું. એણે કહેવા માંડ્યું — ‘તેં જોયું ને. તું બધું જોઈને સમજી ગયો છે સાલા, તને હું...’ કહેતાં કહેતાં અરુણની દષ્ટિમાં શૂન્યતા આવી ગઈ. એ મૂંઝતી જેમ શ્યામ સામે જોઈ રહ્યો.

શ્યામ પોતાની ખુરશી ખાસી તરફ ખેંચી એના પર એક પગ રાખી બિભો રહ્યો ને અરુણ તરફ જોઈ રહ્યો.

પોતે શું કહી રહ્યો હતો તે ભૂલી અરુણે કહ્યું — ‘મેં તને મારા સસરા પાસે લઈ જવાની વાત કરી હતી ને? ત્યાં તારું જન્મ જશે. તું એકિફર રહેજે. પરદેશ જતાં પહેલાં હું તને કેકાણે પાડતો જ જઈશ.’ આટલું કહી એ ફરી નિર્થક હત્યો — ‘હું ઘણું ઘણું કરી શકું છું. જાણે છે? હું સાક્ષી એવું એવું તો ...’ ધીરે ધીરે અરુણની આંખો, ઊંચડી થાય તે અગાઉ શરીર જેમ ધ્રૂજી ઊઠે તેમ એ ધ્રૂજી ઊઠ્યો. એની આંખો ચમક્યા ઊઠી. મોં લાલ લાલ બની ગયું. ફરી એ કાબૂમાં આવી ગયો. હાંફતાં હાંફતાં કહેવા લાગ્યો — ‘પણ હું શું કહું? એ ડોસલતથી હું ડરું છું. એ સાલો ડોસલો મારું બધું જ પોતાની મુઠ્ઠીમાં રાખીને બેઠો છે. એ એની ઇચ્છા મુજબ મને વાંદરાની જેમ નચાવી શકે છે. સાલો હરામીનો બચ્ચો...’ ફરી ઊંચડી જેવું થતું એણે અટકાવ્યું ને વાત આગળ વધારી — ‘એ ડોસલતએ મારી પાછળ એક ચર મૂક્યો છે. જરૂર જણાયે ગુંડાઓ રોડા મારું કાટલું કાઢી નાખશે.’

— ‘કાણુ?’ શ્યામે પૂછ્યું.

— ‘મારી પત્નીનો બાપ — મારો સસરો. સાલો એક રૂપાળી છોકરી તો પેદા કરી ન શક્યો છતાં સાલો સસરો... મારો સસરો! તને કલ્પનાય નહીં આવે એવી કુરૂપ છે મારી બૈરી. એનું મોં આખા ઘરને અંધારિયું કરી મૂકે છે અને એમ છતાં મારે ઇનિટાઇમ ઘેર પાછા ફરવું જ પડશે. નહીં તો હું પાછો દુરાચારી ગણાઈશ! તું એક વાર એને જો તો ખબર પડે શ્યામ! એની સાથે એડલ્ટરી કરવા શિયાળવું પણ તૈયાર ન થાય... એનો સ્પર્શ પણ કોઈ ન સહે...’ કહેતાં કહેતાં એણે શ્યામ સામે જોયું. અરુણના આખા શરીરમાં હેડકી ઊપડતી હોય એવી ધ્રુજારી હતી. એના મોંમાંથી પાણી જેવું પ્રવાહી નીકળતું આખા ઓરડામાં ફેલાતું હતું. થોડી વારમાં જ વિસ્ફોટ અને ખાટી ઊંચડીની ગંધે આખું

ઘર ગંધાઈ ઊઠ્યું. ઘરની હવા વિષાકત બની ગઈ. છતાં શ્યામ જરાય અસ્થિર ન થયો. એ પથ્થરના થાંભલાની જેમ ઊભો રહી અરુણ તરફ જોતો જ રહ્યો.

ધીમે ધીમે અરુણે ઊંચું જોયું. લેશ પણ અચકાયા વિના એણે ઓશીકા નીચેથી મેસો ટુવાલ ખેંચી મોં લૂછ્યું ને ફરી એને ઓશીકા ઉપર પાથરવા મથ્યો, ને ઉતાવળે ઉતાવળે હાથ લંબાવી એણે કહ્યું — ‘સિગારેટ !’

શ્યામે પોતાની સસ્તી સિગારેટ અને દીવાસળીના પાકસતો અરુણ તરફ ધાક્યો. મહામહેનતે અરુણે સિગારેટ ચેતાવી, એમ કરતાં એનો તિખારો પથારીમાં પડ્યો. એ બોલવા લાગ્યો — ‘મારા શરીરમાં સાલા વાગ-દીપડા દોડે છે છતાં ધનિટાધમ ઘેર પહોંચ્યે જ છૂટકો છે. ને પછી મારી પેલી કુબડી વડુને... ખટું કહું છું એનામાં નામનું પણ લાવણ્ય નથી. ડાયટ કન્ટ્રોલ કર્યા પણ એ એવી ધુવડ જેવી છે... એને અમેરિકા...’ આટલું બોલી એણે ઓશીકામાં માથું નાખી દીધું. થોડી વાર સ્વપ્નના ઘેનમાં થોડું હસ્યો પછી ફરી ધારે ધારે ઊંચું જોયું અને શ્યામને જાણે ન ઓળખતો હોય તે રીતે આંખો ફાડીને એ જોઈ રહ્યો — બોલ્યો — ‘શ્યામ !’ ને પછી ફરી ભાન ભૂલીને ગમારની જેમ એ એકાટશે શ્યામ તરફ જોઈ રહ્યો.

— ‘તું નથી જાણતો શ્યામ, મારી પાછળ એક ચર ફરે છે. હું કેમે કયોઈ એને પકડી શકતો નથી. મારી રજેરજ આતમી એ મારા પેલા ડોસલો સસરાને પહોંચાડે છે. હું રેસ્ટોરાં પછી રેસ્ટોરાં બદલું છે, આડીઅવળા ગલીગૂંચીઓમાં થઈને જાઉં છું. રૂપાળી રૂપાળી છોકરીઓની સાથે મળ મળવા, કેટકેટલી અજાણી જગ્યાએ જાઉં છું પણ એ મારો પીછો મૂકતો નથી. પેલો ડોસલો મને સામે ઊભો રાખીને મારા આખા દિવસની ગતિ-વિધિ સંભળાવે છે. અને પછી હું એનો નોકર હોઉં એ રીતે તતડાવે છે. તિરસ્કારપૂર્વક વતું છે મારી સાથે. એનો છોકરો હોઉં એમ ધમકાવે છે. ખચર નથી કઈ રીતે એ અધું જાણી જાય છે...’ આટલું બોલી એ હસી પડે છે — ‘ઊભો રહેજે સાલા ! હું કાયમ માટે ભાગી જઈશ, ‘વિસા’ મળે એટલી જ વાર છે, એય પછી જેટ ઓર વે ટુ અમેરિકા... ભોં...ભોં...ભોં...ભોં...’

જે હાથે એ ઓરોપ્લેનની મુદ્રા કરતો હતો તે હાથની મુદ્રી વાળા એ ધીમેથી બોલ્યો — ‘પણ મારી ચાલની છૂપી આતમી એને કાણુ પહોંચાડે છે ! રેસ્ટોરાંમાં જાઉં, બારમાં જાઉં, રસ્તે જાઉં પરંતુ માથામાં સતત સડ સડ થયા કરે છે. જાણે મારા વાંસામાં કોઈની આંખ ખોડાઈ ગઈ છે. બધે જ વખતે બીક-ચિન્તા-

ટેન્શન ! કાણ હશે એ બાતમીદાર ?' આટલું કહી અવકાશમાં શૂન્ય નજરે જોઈ રહી એણે ફરી પૂછ્યું — 'કાણ હશે ?' ને એ ફરી કકળાટ કરી બેઠી — 'તું જાણતો નથી શ્યામ. આ ડોસો મને અમેરિકા જતાં અડધે રસ્તેથી પાછો ફેરવી શકે એમ છે. એ ધારે તો મારી કેરિયર હતી ન હતી કરી નાખે. જ્યારે ઇચ્છે ત્યારે મને ડરાવી શકે. દીકરીને નામે એણે ત્રણ મકાન કર્યાં છે ને એ લાખ રૂપિયા 'કેશ' મૂક્યા છે. હું સાલો કહેવાઉં શ્રીમંત — ખડો લોક — પણ આ ડોસો મારું બધું જ આંચકા લઈ શકે એમ છે. એને મન થાય તો... મન થાય તો મને અંગૂઠો બતાવી દે, હવામાં ઉડાડી દે, જ્યારે એક સુંદર સ્ત્રી માટે મારા શરીરમાં વાઘ-દીપડા દોડે છે, કંઈક સુંદર માટે હું... હું... સાલો...'

ધીમે ધીમે એની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. કંઈ જ ઉચ્ચાર વિના એના બેઉ હોઠ માત્ર ધ્રુજતા હતા. શ્યામ એકાદશે બધું જોતો રહ્યો. ધીમે ધીમે અગુણે શ્યામ તરફ નજર માંડી અને હૂમાલયા સાદે કહ્યું — 'તે આજ મને જોયો હતો ને ?'

શ્યામે માથું હલાવી 'હા' પાડી.

— 'તને જોઈને હું ચોંકા ગયો હતો,' કહી અગુણે બેચેનીમયું હસ્યો. 'ઘણા દિવસથી તારી ખબર નહોતી કાઢી. જાણતો નથી કે અત્યારે તું શું કરે છે ? પેલે દિવસે તું મળ્યો ત્યારે આપણે ઘણી વાતો કરી હતી, એથી આજે આચિન્તાનો તને જોતાં હું માની બેઠો કે તું જ મારા સસરાનો દૂત-ગુપ્તચર હઈશ. તને મેં પાકો ગુંડો જ માની લીધો હતો,' આટલું કહી એ હસી પડ્યો.

શ્યામ કંઈ જ ન બોલ્યો. એ સ્થિર બિભે બિભે એકાદશે અગુણ સામે જોઈ જ રહ્યો.

આસ્તે આસ્તે અગુણના મોં પરનું હાસ્ય વિસાડ્યું. ભિખારીની જેમ કરગરતો એ કહેવા લાગ્યો — 'હું તારે માટે બધું જ કરીશ, એક વાર હવે અહીંથી ભાગી છૂટું પછી પાછા આવવાનું નામ નહીં લઉં. આ કાળી ભટ્ટ બેંચી, પેલો હરામી ડોસો અને આ ભિખારી દેશ છોડીને જઈ શકું એટલે બસ. પછી હું માતા-માત્ર થઈ જઈશ.' — આટલું કહી એણે અસહાયપણે આસપાસ જોયું. જાન વડે હોઠ ચાટ્યા. — 'હજીયે મારું બધું જ હું પરવારી નથી ગયો. હજી તો હું જીવાન છું... છતાં બધું વેરવિખેર થઈ જશે. શ્યામ, જો તું એક વાર એક ફોન કરીને એ ડોસાને આટલું જ કહી દે કે આજે સાંજે અગુણને લીલા સાથે...'

અને ઓચિન્તી વીજળી પડી હોય એવી કાળ શ્યામના હૈયામાં પડી. એનું હૃદય નેરથી ધબકવા લાગ્યું. એના હૈયામાં હરણાં દોડવા લાગ્યાં અને એક કાળી રેલગાડી એક વિશાળ પુલ ઉપરથી પસાર થવા લાગી.

— ‘તું ક્યારેય લીલાને સ્પર્શ્યો છો?’ શ્યામે શાન્તિપૂર્વક અનુભૂતે પૂછ્યું.

— ‘શું?’ — કરતો અનુભૂ થોડી વાર સુધી શ્યામ સામે નિર્થકપણે જોઈ રહ્યો અને પછી દુઃખપૂર્વક માથું ધ્રુણવી બોલ્યો — ‘ના!’ અને પછી બદમાશ જેવું ખંધું હસીને બોલ્યો — ‘શી ઈઝ ઈન લવ. તારી સાથે ઓળખાણ કરાવી દઈશ એમ મેં તને કહ્યું હતું ને? કરવી છે ઓળખાણ?’

— ‘આજે સાંજે શું થયું હતું?’ શ્યામે ફરી પૂછ્યું.

— ‘નથિંગ. અમે હજુ ભાઈબહેન જેવાં જ રહ્યાં,’ બોલી અનુભૂ નિસાસો મૂક્યો. આજે જ અમારી પહેલી એપોઇન્ટમેન્ટ હતી. મેં કહ્યું કે ચાલ આ બીડમાંથી દૂર ક્યાંય એકાન્તમાં જઈએ. પણ એણે ના પાડી એટલે મેં કહ્યું કે તો ચાલ, જરા ટેકરીમાં ફરી આવીએ. પણ એનીયે એણે ના પાડી. મેં પૂછ્યું — ‘રાતે તને એકલવાયું નથી લાગતું? પણ એટલું સાંભળતાં તો એ આગ જેવી થઈ ગઈ.’ વાત કરતાં કરતાં અનુભૂ હેડકી ખાતો હસી પડ્યો. હકીકતમાં હજુ એ નવીસવી છે ને પાછી તદ્દન આળસ જેવી છે. વધુમાં કદાચ એન્જેન્ડ છે. પરંતુ હું તો અધિકા હાલદારનો જમાઈ એટલે મને એકદમ ના ન પાડી શકી. મારી ઇચ્છાથી ત્યાં આવી હતી — આટલું કહેતાં કહેતાં અનુભૂનાં આંખ-મેં પર થોડો અહંકાર વરતાયો. હસતાં હસતાં એ બોલ્યો — ‘રહેવા દે સાત્રા! એના કરતાં મિસ દત્ત ઘણી ‘દોટ’ હતી. એની તો આંખો પણ એવી મારકણી કે અસ...ખરું કહું છું...’

અનુભૂ ધીરે ધીરે ઊભો થયો અને પોતે કરેલી ઊલટીમાં પગ મૂકી ઊભો રહ્યો — ‘પણ તારી નજર માટે સાત્રા કહેવું પડશે હોં! તે કઈ રીતે એ રેસ્ટોરાંમાં મને પકડી પાડ્યો? કે પછી તું જ સાત્રા આખો દિવસ મારી પાછળ પાછળ ફરતો હતો? બોલ, સાચું શું છે?’

શ્યામ મૂંઝા મૂંઝા અનુભૂ સામે જોઈ રહ્યો. ના, હવે એણે કંઈ જ કરવાનું રહેતું નથી. એને સમજાયું કે અનુભૂને પીડવાનો ભાર અનુભૂ પોતે જ સ્વીકાર્યો હતો.

અનુભૂ પોતે કરેલી ઊલટી પર ચાલતાં લપસતાં લપસતાં ગયો. ધીરે ધીરે આરણાં તરફ સર્પો. હાથ હલાવતાં હલાવતાં બોલ્યો — ‘ડુ અમેરિકા...!’ અને

એણે વિદાય લીધી. ઘરમાં છેા ઉપર છેક દરવાજા સુધી બિલ્ડીથી ખરડાયેલાં એનાં પગલાં નજરે પડતાં હતાં.

શ્યામે ખારી વાટે જોયું કે અરુણ ફૂટપાથ પર બિભો બિભો હાથ બંધો કરી ટેકસી રોકવા મથતો હતો. અને એણે મોં ફેરવી લીધું. અરુણ ખરાબર પહોંચી જશે. કાલે સવારે આજની વાત અરુણને યાદ પણ નહીં હોય. એ નિત્યની જેમ આગલા દિવસની વાત વિસરી જઈ પોતાના નિયત સ્થાને અચૂક પહોંચી જશે, અને પછી ઘરની છેા તરફ નજર કરતો શ્યામ જરા નિર્થક હસ્યો. ઘણે દિવસે એને મન થયું કે ઘર જરા વ્યવસ્થિત કરું. સરખી રીતે ગાઠવું.

13

હા, આજનાં જાપામાં સમાચાર છે. ખરાબર સમજાવું નથી પરંતુ કદાચ પેલા સમાચાર જ છે જેની એ રોજ રાહ જોતો હતો. પ્રથમ થોડો સમય તો શ્યામને પોતાની આંખો, સમજણ અને ઇન્દ્રિયો ઉપર વિશ્વાસ ન બેઠો. પછી ધીમે ધીમે એને સમજાયું કે પેલો પ્રસંગ સાચો જ બની ગયો છે. થોડા સમય પહેલાં દક્ષિણ કલકત્તામાં એક મોટરસાઇકલના અકસ્માતમાં ઘાયલ થયેલ શ્રી ગૌર ભૌમિક નામક ખત્રીસ વર્ષની વયના જુવાનનું ગઈ કાલે અપોરે સુખલાલ કરનાની હોસ્પિટલમાં અવસાન થયું છે. અકસ્માત પછી છેવટ સુધી એ બેભાન જ હતો. એ વર્ષ પહેલાં જ એનાં લક્ષ થયેલાં. એને એક નાની દીકરી, માતાપિતા અને ત્રણ ભાઈબહેનો છે. એ ખુબ અભણ નહોતો. એ રેડિયો ઉપર ગાતો, એની બે રેકર્ડ પણ બિતરી છે. બેંક એનાં ગીતો શ્યામે સાંભળ્યાં નથી. એનું નામ પણ શ્યામે આજ પહેલાં જાણ્યું નહોતું.

આ શ્રી ગૌર પેલો મોટરસાઇકલિસ્ટ જ હશે કે બીજો કોઈ એની શ્યામને ખબર નથી. એણે ધીરે ધીરે જાણું નીચે મૂકી દીધું. ખારી પાસે બિલા રહી એક સિગારેટ ચેતાવી. આજે પણ પેલા દિવસ જેવો જ તડકો નીકળ્યો છે —

23 ડિસેમ્બર જેવો જ. પેલા રસ્તાને ત્રિભેટ વળાંક વળત

જમણી બાબુએ વળતાં જ ગુલમોરના વૃક્ષ સાથે અથડાતાં શ્રી ગૌર ભૌમિક ઊથલી પડ્યો હતો. એ ગાયક હતો, ગીતો ગાતો. એક નાની પુત્રીનો પિતા હતો, એક પત્ની, માઆપ ને લાઇબ્રેરોનો પણ છે. ગળ્ય જ્યેવું. આટઆટલા સંબંધાયા વીંટળાયેલો હતો એ, અને છતાં શ્યામને એની ખબર જ નહોતી. એણે તો માત્ર જ્યેવો હતો એક મોટરસાઇકલ ઉપર એક શ્યામવર્ણ, મોટા માથાવાળો માનવી — એક અબ્બાજી વ્યક્તિનું દોટમદોટ કરતું શરીર. કોને ખબર હતી કે એને આટઆટલો પરિચય હશે.

પરંતુ સમાચારમાં આવેલ માણસ એ જ હશે એમ કાણ કહી શકે? શ્યામ એ કહી શકે તેમ નથી. જે ખરેખર એ માણસ 23 ડિસેમ્બરના પેલા અકસ્માત-વાળો જ હોય તો તો શ્યામ આ જન્મારા પૂરતો બચી ગયો. અકારણ અરીસા વાટે રાહદારી ઉપર પ્રકાશકિરણો ફેંકવા બદલ કાઈ કચારેય એને ગુનેગાર ઠરાવી નહીં શકે. અર્ધ જ સાબિતી અલોપ થઈ. કારણ અબ્બાજી જ રહ્યું — ખબર માત્ર એટલી જ પડી કે એક માણસ મરી ગયો છે.

ઘણા દિવસથી શ્યામે અરીસો હાથમાં લીધો નથી. અમરાઈ પરથી એ લેતાં એણે જ્યેવું કે અરીસા ઉપર ઘણી ધૂળ જામી ગઈ છે. તેમાં દેખાતા પોતાના ધૂંધળા પ્રતિબિમ્બ તરફ એ તાકી રહ્યો, પછી બોલ્યો — ‘આ હું નથી,’ ને પછી માથું ધુણાવતાં ધુણાવતાં એણે પોતાના પ્રતિબિમ્બને કહ્યું — ‘તે! તેં કર્યું’ હતું પેલું તોફાન?’ અને એ હસી પડ્યો.

— ‘ના, તને હું નથી ઓળખતો,’ શ્યામ બોલ્યો.

મેલી ચાદર એણે શરીરે વીંટળાવી લીધી. ઘરને કાળજીથી તાળું માર્યું અને ધીમે ધીમે એ બહાર નીકળી પડ્યો. બહાર આવી આની પેલી નાની દુકાનમાં જઈને બેઠો. આ મગાવી ને ચુપચાપ બેઠો. સિગારેટ ચેતાવી, એકાએક કંઈ યાદ આવતાં ફરી એક કપ આ માટે ઓર્ડર છોડ્યો. આ આવતાં એણે ચાનો કપ ઊંધી દિશામાં ટેબલ પર મૂક્યો. કપની બાબુમાં એશરો મૂકી. એક સિગારેટ ચેતાવી એશરો પર ગોડવી. બાળક જેવો હોટેલનો છોકરો એની સામે ગોળ ગોળ આંખો ફેરવતો જોઈ રહ્યો. દુકાનના વૃક્ષ માલિકે આ જ્યેવું. બીજા બે છોકરા ગ્રાહકની વાતને થોભાવી એની સામે જોઈ રહ્યા. શ્યામે એ તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. ખાલી ખુરશીની સામેના ટેબલ પર પેલી સિગારેટ જલતી રહી. ધુમાડા કાઢતી આ ઠંડી થતી હતી. મનોમન નીચો નમીને શ્યામ બોલતો હતો—

‘ભાઈ ગૌર ભૌમિક, શક્ય હોય તો તું ફરી અવતરજે. હું જાણું છું કે ફરી અવતરવું એ સહજ વાત નથી. અવકાશમાંથી, પાણીમાંથી, પવનમાંથી ને પૃથ્વી-માંથી ફરીને દેહ ધરીને અવતરવું અને એ પછી પણ ફરી ભૂતભર્યું — માત્ર ભૂતભર્યું જીવન જીવ્યે જવું... છતાં બહુ મન થાય છે હવે એક વાર, એક વધુ વાર આ વસુંધરાને ઉરે અવતરવાનું... ભાઈ ગૌર ભૌમિક, એ શક્ય નથી ! છતાં શક્ય હોય તો નક્કી ફરી અવતરજે. એટલા સમયમાં હું આ વસુંધરાને વધુ સુંદર બનાવી દર્શાવું. પછી તું નિર્વિધને રસ્તાઓ ઓળંગી શકીશ, માર્ગનો વળાંક-વળાંક વાવાઝોડાની ઝડપે પાર કરજે. લીલાના ખોળાનો ખૂંદનાર બનીને આવજે. હું બહુ મમતાપૂર્વક તને મોટો કરીશ.

પછી એ કહ્યો. એ કપ ચાના પૈસા ચૂકવ્યા અને બહાર નીકળી ગયો.

— ‘ગૌર તું બાળક હતો, પતિ હતો ને પિતા! પણ હતો—તું આ બધું હતો છતાં કોઈ તને જાણતું નહોતું. ફરીથી જો, તું જ ઊડતી મોટરસાઇકલમાં દોડતો એક વિચ્છિન્ન માનવી હતો. તું આ પૃથ્વી પરનો કોઈ જ નહોતો... ગૌર ભૌમિક, મારા ઉપરીએ મને ‘બાસ્ટર્ડ’ની ગાળ ન આપી હોત તો એણે તોફારી મૂકી દેત? અને તોફારી મૂકી દીધી ન હોત તો હું નવરો નવરો રમત રમતમાં તારા ઉપર અરીસામાંથી સૂર્યકિરણ ફેંકવાનો હતો? જો, આ બધું જ એક રહસ્યમય સૂત્રે ગૂંથાયેલું છે. આ માટે તું કોને જવાબદાર ગણીશ? મારા આ બંને હાથ આ મુક્ત આકાશ સામે ઊંચા કરીને કહું છું કે હું ગુનેગાર નથી. અને માથું નમાવીને હું જાતે જ સ્વીકારું છું કે આ બધા માટે જવાબદાર હું પોતે જ છું. તું કોને ગુનેગાર ગણીશ? રાત્રે ઊંઘમાં અવારનવાર હું બોલી ઊઠું છું — ‘શ્યામ !’ અને પછી હું જ ઉત્તર આપું છું કે — ‘આ...બો.’ મારી જાત સાથે મારે હજુ પૂરેપૂરું સમાધાન નથી થયું. હજુએ મારામાં કોઈ અજ્ઞાત શ્યામનું અસ્તિત્વ છે... ના, આ પૃથ્વી હજુ થવી જોઈએ એવી સુંદર નથી થઈ. છતાં હું એની રાહમાં જ છું... તું અવતરજે, ફરી એક વાર આ ધરતી પર અવતાર લે. અમારી પાસે પાંચા ફર...’

ઘણી વાર સુધી જુદે જુદે રસ્તે, ચિત્રવિચિત્ર વાટે ભ્રમતો ભટકતો રહ્યો શ્યામ. ક્યારેક એના માથામાં તો ક્યારેક વળી એના હૈયામાં ભ્રમરાના ગણગણાટ જેવો મોટરસાઇકલનો દૂર દૂરથી આવતો અવાજ સંભળાતો હતો. એ પોતાની જાતને ઉદ્દેશીને કહે જતો હતો — ‘તું પણ...તું પણ... મોટરસાઇકલ ઉપર દોડતા વિચ્છિન્ન માનવી જેવો છો. તું આ ધરતી પરનો કોઈ જ નથી..’

પરંતુ ના, એમ નથી. શ્યામ જાણે છે કે પોતે શ્યામ ચક્રવર્તી છે. પિતાનું નામ કમલાક્ષ ચક્રવર્તી. વિક્રમપુરની બનીખાડા એનું ગામ છે. પોતે સેન્ટ એન્ડ મિલરમાં છોટા સાહેબ હતા. આ બધા પરિચયોથી એ વીંટળાયેલો છે તે છતાં પોતે કાણુ છે એની એને ખબર નથી! અથવા પોતે કેવો છે તે એ જાણતો જ નથી!

14

એનું તાળવું સુકાતું હતું. નહીં જેવા માથાના દુખાવાની અને થોડીક તરસની એને ખબર પડતી હતી. એને તાવ આવે છે. બપોરે નાહતી વખતે એને ટાઢ ચડી, શરીર ધ્રૂજવા માંડેલું છતાં એને થતું હતું કે હજુયે એનું શરીર પૂરતું શીતળ થયું નથી. એના શરીરે મેલ પણ ઘણો ચડ્યો હતો. ટુવાલથી આખું શરીર ઘસી ઘસીને સાફ કરવા એણે મહેનત કરી હતી તે પછી બહોળા પાણીથી ધૂટથી એ નાણો હતો. એના તેલમાલિશ વિનાના સુકા શરીર પર ફેકફેકાણે ચામડી તરડાઈ ગઈ હતી તે ચીરા પડ્યા હતા. એ બધે સ્થળે ડંડા પાણીનો સ્પર્શ થતાં એનું શરીર ધ્રૂજી ઊઠ્યું હતું. એના કાન ઠરી જતા હતા. ઠંડીથી માથું દુખવા લાગતું. દાંત કળવા લાગતા. આમ છતાં એ મોઢે સુધી નાહતો રહ્યો. તે પછી ચાદર વીંટળાઈ હોટેલમાં જવા નીકળ્યો ત્યારે થર થર ધ્રૂજતો હતો. એની આંખો બળું બળું થતી હતી. એને થતું હતું જાણે શરીર હજુયે બરાબર સાફ નથી થયું, હજુયે મેલથી ભર્યું છે. એણે હજુ પણ વધુ નાહવાની જરૂર છે.

ભાતનો પહેલો કોળિયો મોંમાં મૂકતાં જ એને ધુળરી ઊપડી. અંદરથી વાવાઝોડાની જેમ ઊંચકા આવવા લાગ્યા. ટેબલ પરની ચિનાઈ માટીની પ્લેટ પર ખૂટી એ બેઠો હતો. કોઈ એની સામે જુએ એ પહેલાં જ એણે રમાલ વડે મોં ઢાંકી દીધું અને પછી હાથમાં ઘોઈ એ ઊભો થઈ ગયો. બહાર નીકળી ગયો. અસ્પષ્ટ સાદે એણે મેનેજરને જણાવ્યું કે મારું ખાવાનું ફતરાને નાખી દેજો.

— ‘કેમ શું થયું?’

— ‘શરીર અરાખર નથી.’

અહાર આવી પાનવાળાને ત્યાંથી મસાલા-ઝીંજીવાળા સોડા પીધી. એ ગાળા માથાના દુખાવાની લીધી. જીમને ડાઈ સ્વાદની ખમર પડતી નહોતી. તાવથી શરીર ધમધમી ઊઠ્યું હતું. કદાચ મોટી લાંબી માંદગી આવશે. ઘણા દિવસથી એણે શરીર તરફ જોયું જ નથી. એને અન્યમનસ્ક રાખી એના શરીરે લાંબા ખાટલાની તૈયારી કરી છે, ડાણુ જાણે હવે કદાચ એને લાંબા સમય સુધી ઘરે યા હોસ્પિટલમાં પથારીમાં રહેવું પડશે.

એ ધીરે ધીરે ચાલતો હતો. અકારણ એને થતું હતું કે લાંબી પથારીએ પડતાં પહેલાં એણે કંઈક કામ કરવાનું બાકી છે, શરીર ધ્રુંગે છે, મનમાં પણ જાણે દોડાદોડ મચી રહી છે, જાણે વરસાદ આવે છે, વરસાદ આવે એ પહેલાં આંગણમાં સુકાતાં કપડાં લઈ લેવાં પડશે અથવા ટ્રેન ઊપડવાની સીટી વાગે છે. હવે સમય નથી. ગાડી ઊપડે તે પહેલાં વળાવવા આવેલાઓ સાથે જરૂરી વાત કરી લેવાની છે. મારા ઘરનું ધ્યાન રાખજો. મારા પાળેલા પોપટને ખાવાનું નીરતા રહેજો. એને માટે પાણી મૂકવાની વાત ભૂલશો નહીં. જોજો, ડાઈ એને ઉપાડી ન જાય. હું પાછો વળું તે પહેલાં મારાં ડાઈ સ્વજન અહીંથી ચિન્નિદાય ન લઈ લે. મારી મુંદર મજાની વાડીને ડાઈ વેડી ન નાખે. દોરડાંખર એમાં પ્રવેશીને એને હતી ન હતી કરી ન નાખે. મારા રોપેલા છોડ વૈશાખી વાવાઝોડાનો શિકાર ન થઈ જાય!

આવું બધું નિર્ઘરક એ લવી ગયો. એને અરાખર સમજાતું નથી કે એને શું થાય છે. પરંતુ મનમાં થાય છે કે એણે ડાઈને આવી ભક્ષામણ કરવાની છે. કેને? આ વાત એ વિચાર્યા છતાં વિચારી ન શક્યો. એની ચારે બાજુ ફૂલાવેલા ફુગ્ગા જેવાં શૂન્યગર્ભ માનવખોળિયાં હરેફરે છે. એ બધાં એને એકદમ અપરિચિત છે. એમાંના જ ડાઈને શું એણે ભક્ષામણ કરવાની છે?

‘ના,’ શ્યામે માથું ધ્રુણવ્યું — ‘ના.’

નમતા બપોરે તડકો જ્યારે પાકા ધાન જેવો સોનતરવણો થયો ત્યારે શ્યામ આવીને પેતાના પરિચિત થાંભલાને અદેલીને ઊભો રહ્યો. અરાખર કાચના દર-વાજાની સામે જ. ધીમે ધીમે એ હાંફવા લાગ્યો. એણે સામે નજર કરી તો એકાએક પેલો કાચ એકદમ ધૂધળો બની ગયો છે. હવે અંદરનું કંઈ જ દેખાતું નથી. એ ઉદાસ બની ગયો. આ લોકો કામકાજના ચોર બની ગયા જણાય છે. કાચ

રોજ સાફ થવો જ જોઈએ. એને મનમાં થયું અંદર જઈને મેનેજરને કહું કે તમારા બારણા ઉપરનો કાચ એકદમ મેલો થઈ ગયો છે એને સાફ કરાવો.

છતાં એ ત્યાં બિભો જ રહ્યો. એ એના સમસ્ત અંતરથી—મનથી પેલા કાચની અસ્વચ્છતા દૂર કરવા મથતો હતો.

એની ચારે બાજુ નકામા પડછાયા જેવા લોકો આવજા કરી રહ્યા હતા. કોઈને ગંધ પણ નહોતી આવતી કે આ અપરિચિત રસ્તાઓ, મકાનોને પાર કરીને માયાવી હરણાં એક પછી એક ત્યાં દોડતાં આવી રહ્યાં છે. એમની ખરી-એનો મૃદુ અવાજ સંભળાય છે. અને શ્યામના શરીરમાં મેઘ ગર્જે છે. વરસાદ આવે છે અને એ વર્ષાના નીરની જેમ એના હૈયામાં હેત છલકે છે. બહુ આધેના એક પુલ પરથી એક કાળી રેલગાડી ભફ ભફ કરતી ચાલી જાય છે.

શ્યામને સ્પષ્ટ દેખાતું નહોતું. એને મનમાં થતું હતું જાણે બીડમાંથી એક બહુ લાંબો, કાળા ચહેરાવાળો માણસ એની સામે આવીને બિભો છે, એના ચહેરા પર ભારોભાર કૂરતા જણાય છે. એ બહુ નિર્દય લાગે છે, ને શ્યામ ચોંટા બેઠે છે — ‘મીનુ કે?’

પેલો ચહેરો એકાદશે એને તાકી રહે છે, એ માણસના હોઠ ફફડે છે — જાણે એ કંઈક કહે છે. શ્યામને સ્પષ્ટ કંઈ જ સમજાતું નથી. એને થાય છે જાણે મીનુ એને પૂછી રહી છે કે — ‘તું કેણુ છો? તારે શું જોઈએ છે?’

— ‘હું? મારે?’ શ્યામે મહામહેનતે કહ્યું — ‘મીનુ, હું શ્યામ! શ્યામ ચક્રવર્તી. ખનીખાડાના કમલાક્ષ ચક્રવર્તીનો દીકરો... અને તું મીનુ — નારાયણ ગંજવાળા મીનુ...ખરું?’

કાચના દરવાજાને આવરતી એ વ્યક્તિ બિભો હતી. એ પડછંદકાય જણાતી હતી. એના હોઠ પાછા ફફડ્યા. શ્યામને થયું જાણે મીનુ એને કહે છે કે — ‘હું તને નથી ઓળખતી.’ ને વળતી પળે જ એના જમણા હાથમાં લોહાના પંચ જેવું — હોકલી જેવું દેખાતું કંઈક દેખાયું. વીજળીની ઝડપે એ હાથ વીંઝાયો, અસહાય શ્યામે એમાંથી બિગરાય પ્રયત્ન ન કર્યો. એને ક્યાં વાગ્યું એની પણ એને ખબર ન પડી. માત્ર એટલું જ સમજાયું કે સુવાળા થાંભલાને અઢેલીને બિભેલો પોતે ધીરે ધીરે અવશ થતો ફૂટપાથ પર ઢળી રહ્યો છે. તે પછી એણે ફરી બીડીને બેસવાની મહેનત કરી તો એની નજરે થાંભલા જેવા પગવાળો એક માણસ છાતી કાઢીને એની સામે બિભેલો દેખાયો. એ જરાક બિભો થયો ન થયો ત્યાં પેલા જડા પગના હોકામૂટની એક જોરની લાત એના પેટમાં વાગી.

પળવારમાં એના શરીરમાંથી જાણે ઊલટીનાં પૂર ઊમટ્યાં. એની સ્વાદવિહોણી જીભ પરથી ખાટાનીખા પાણીનો ઘોઘ છૂટ્યો. ઘણા દિવસથી ઊલટીનો એ ઘોઘ એના શરીરમાં — એના પેટમાં સમાયેલો હતો. એ ફરી એક વાર ઊભો થતા મથ્યો, પણ એને ઊઠવું ન પડ્યું. પેલા માણસે ડાબા હાથે એના ગળામાંની ચાદર ખેંચી આંચકા મારીને ઊભો કરી દીધો. ફરી પેલાનો જમણો હાથ અવકાશમાંથી એના પર વીંઝાયો. શ્યામ આછું હસ્યો. એણે એ હાથને વારવા પ્રયત્ન ન કર્યો. એના જમદૂત હાથ શ્યામ ઉપર પડ્યો. એનું માથું એક બાજુ ઢળી ગયું. જણુજણુ કરતું પાછળના થાંભલા સાથે ભટકાયું. અજ્ઞ ગેવું! શ્યામને એ બધું સાંઠું લાગ્યું. ઢળી પડતાં પડતાં એણે પેલાનો ચાદર પકડેલો હાથ પકડી કહ્યું — ‘મને મારે છે શા માટે મીનુ! હું અહીં આવીને લીલા સામે ઊભો રહ્યો છું તે માટે? કે પછી ઘણા દિવસ પહેલાં એક જણ ઉપર મેં અરીસા વાટે સૂર્યાકિરણો ફેંક્યાં હતાં તે ગુના બદલ? ભલે ને ગમે તે કારણે હો... પણ તું થંભી ન જતી મીનુ... શાઆશ!’

એણે સાંભળ્યું મીનુ કહેતી હતી — ‘સાલા સૂરવના બચ્ચા! અધમ, અજ્ઞ-મા...’

‘ના,’ શ્યામે માથું હલાવ્યું, ‘હું શ્યામ ચક્રવર્તી, કમલાક્ષ ચક્રવર્તીનો દીકરો— વિક્રમપુર બનીખાડા માટું ગામ.’

અને શ્યામને દેખાયું નાનું તળાવ. ઘાટ નજીક જતાં એને દેખાયું શેવાળ-જાયું તળાવ. ઘાટ પર જતો રસ્તો રતુંબડાં વૃક્ષો અને ફૂવાકિનારા પરની સીતાફળીનાં વૃક્ષોની આસપાસ ઊડતા જગમગ કરતા આગિયા અને એ ધોર અંધકારમાં ઓશરીમાં નાનું એવું ફાનસ — એના અજવાળામાં બેઠેલાં પોતાનાં બા. સહસા બીજમંત્ર વીસરી એમણે મીઠા કંઠે સાદ દીધો... ‘મનુ...ઓ મનુ...ઓ ...રે...મારા...મનુ...’

ચારે બાજુએ લોઢા ઝપાટામંથ આવ-જન કરી રહ્યા છે. લાંબા કાળા ચહેરાવાળી મીનુ શ્યામને ધમકાવે છે. મીનુ શું કહે છે તે સમજ્યા વિના જ શ્યામ માથું હલાવી — બધું બરાબર છે — બરાબર છે એવો ભાવ દર્શાવવા મથ્યો. મીનુએ કોઈને કંઈ કહ્યું-પૂછ્યું નહીં. ચુપચાપ એક છેલ્લી નજર શ્યામ તરફ કરી એ બીડમાંથી મારગ કરી ઝપાટામંથ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

મીનુના હાથમાંથી મુક્તિ મેળવીને ફરી પાછું શ્યામનું શરીર ધરતી પર ઢળી રહ્યું હતું. મીનુએ એને શા માટે માર્યું તે એને સમજાયું નહીં, એ સમજવાની

એને જરૂર પણ નહોતી. એનું શરીર તાવે ધખધખતું હતું. કોઈ વ્યથા-વેદનાનું એને ભાન નહોતું. એને માત્ર ઊંઘી જવાનું મન હતું. એણે નિહાળીને જોયું તો અનેક અપરિચિત લોકો એને ઘેરી વળ્યા હતા. એ બચડો — ‘હૂર જાવ, હૂર જાવ, આ બારણા આડેથી દૂર થાવ !’

જોવા જેવું હતું કે ભીડને ભેદીને પણ એની આંખો કાચનું બારણું જોઈ શકતી હતી. લીલા છાયાની જેમ કાચ સરસું મોં રાખી ઊભી છે. શ્યામને સ્પષ્ટ થયું કે લીલા એની વાટ જોતી જ ઊભી છે. આજે એણે શ્યામને પ્રિય એવા વાસંતી રંગની સાડી પહેરી હતી. એની આંખો શાંત પણ વિષાદમય હતી. એના આખા શરીરમાં માતૃત્વ પામતા પહેલાંની નમ્રતા ઊપસી આવતી હતી. દયાયેલા રુદનભારે એના હોઠ ધ્રુજે છે — ‘શા માટે આવો નિષ્કુર થયો છો તું ? આ શ્યામે તો કદીયે મારું કંઈ જ બગાડ્યું નથી...’

અને એકાએક શ્યામના હૈયામાં ફરીયા મેઘ ગાજી ઊઠે છે. એ ચોંકી ઊઠ્યો. જાણે હરણાંનાં ટોળેટોળાં દોડાદોડ કરી રહ્યાં છે...ને પછી માત્ર હરણાં... ને હરણાં જ, ભોળાં ને નિર્દોષ આંખોવાળાં સોહામણાં હરણાં દશે દિશામાંથી દોડતાં આવે છે. ચોમાસુ બપોરના એક અઝળક્યા રેલવે પુલ પરથી એક કાળી રેલ-ગાડી પસાર થઈ રહી છે... વરસાદનાં નીર જોઈ એનું હૈયું ઇત્તદા ઊઠે છે.

ધૂંધળી આંખે શ્યામ લોકોની એ ભીડમાં એકાદ પરિચિત મોં જોવા ફાંફાં મારે છે — મથતો રહે છે — ‘અરે ઓ સોનાકાકા ! એ ગંગાદર્ધી ! માનુમામા ! હું મનુ, તમારો મનુ. આ ધરતી પર જન્મ પામવું અતિ દુઃખદાયક છે. છતાં જુઓ તમારા માટે જ હું ફરી જન્મ લઈ રહ્યો છું... બાલોબાશા — પ્રેમ-માયા-મમતા કેવાં પીડાદાયક છે તે મારી બા જાણે છે, છતાં મેં એ પીડા વહેારી લીધી છે. ...હવે નિકટના ભવિષ્યમાં — બહુ જલ્દી હું આવું છું. આ વસુંધરા ઉપર બહુ સારા દિવસો — ઊજળા દિવસો લઈને આવી રહ્યો છું... તમે થોડા થોભી જજો...’

અને અચંત મમતાથી, બહુ પ્રેમપૂર્વક શ્યામે પોતાનું મોં ધરતી માતાની ગોદમાં છુપાવી દીધું. એ ધરતી પર ઢળી પડ્યો.

